

Kafkaslardan Tunaya Tarih Araştırmaları II : DOĞU AVRUPA TARİHİ

Editörler;

Prof. Dr. Nuri Kavak

Prof. Dr. Ahmet Aksın

Prof. Dr. Serkan Yazıcı

Doğ. Dr. Tufan Turan

Erim Vatansever

DUJAR

LEGENDE

- VILLE indienne de 20000 hab.
- VILLE de 5000 à 10000 hab.
- VILLE de 1000 à 5000 hab.
- VILLE ou autre localité ou district de moins de 1000 hab.

ECHELLE DE 1 : 3.600.000

5 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

Projection conique simple

**KAFKASLARDAN TUNA'YA
TARİH ARAŞTIRMALARI II
DOĞU AVRUPA**

Editörler

**Prof. Dr. Nuri KAVAK
Prof. Dr. Ahmet AKSIN
Prof. Dr. Serkan YAZICI
Doç. Dr. Tufan TURAN
Erim VATANSEVER**

Kafkaslardan Tuna'ya Tarih Araştırmaları II:

Doğu Avrupa

Editörler: Prof. Dr. Nuri KAVAK, Prof. Dr. Ahmet AKSIN,

Prof. Dr. Serkan YAZICI, Doç. Dr. Tufan TURAN, Erim VATANSEVER

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Sayfa Tasarımı: Duvar Design

Baskı: Aralık 2025

Yayıncı Sertifika No: 49837

ISBN:978-625-8698-82-4

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir. Yayınevi ve editörler sorumlu tutulamaz.

Önsöz

Doğu Avrupa, tarih boyunca yalnızca büyük siyasal güçlerin mücadele sahası değil; aynı zamanda göçlerin, kültürel etkileşimlerin, hukukî dönüşümlerin, estetik arayışların ve ideolojik yönelimlerin kesiştiği çok katmanlı bir tarih coğrafyası olmuştur. Antik çağ imparatorluklarından bozkır topluluklarına, Karadeniz havzasından Orta Avrupa içlerine kadar uzanan bu geniş alan, farklı dönemlerde farklı siyasal, toplumsal ve kültürel dinamiklerle yeniden şekillenmiştir. Elinizdeki bu ikinci cilt, Doğu Avrupa'nın bu çok yönlü tarihini disiplinler arası yaklaşımlarla ele alan özgün çalışmaları bir araya getirerek bölgenin uzun süreli dönüşümünü bütüncül bir perspektifle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu kitapta yer alan çalışmalar, antik çağdan XVIII. yüzyıla, göç hareketlerinden hukuk sistemlerine, eğitim yapılarından kimlik ideolojilerine, kriz yönetiminden sanat tarihine uzanan geniş bir tematik yelpazeyi kapsamaktadır. Ömer Faruk Arıcan, Roma İmparatorluğu'nun Dacia bölgesine yönelik stratejisini, yalnızca askerî bir fetih süreci olarak değil; iktisadî kriz, nüfus mühendisliği ve imparatorluk politikalarının bütünleşik bir yansıması olarak ele almakta ve Roma'nın sınır siyasetine yeni bir yorum kazandırmaktadır.

Serhat Pir Tosun, Roma tarihinin en büyük isyanlarından biri olan Bellum Batonianum'u, imparatorluğun kriz yönetimi bağlamında inceleyerek askeri strateji, merkezi otorite ve isyan bastırma mekanizmalarının nasıl örgütlendiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, erken imparatorluk döneminde devletin güvenlik reflekslerini anlamak açısından Doğu Avrupa tarihine önemli bir katkı sunmaktadır.

Geç Antik Çağ ve erken Orta Çağ bağlamında Fatma Karaman, IV. yüzyıllarda Doğu Avrupa'ya yönelen Türk göçlerinin Germen ve İranî topluluklar üzerindeki etkilerini, etnik etkileşim, kültürel dönüşüm ve siyasal sonuçlar çerçevesinde ele alarak erken dönem nüfus hareketlerinin bölgesel yapıyı nasıl yeniden şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Haşim Özel ise Moğol istilasından sonra Orta Çağ Macar Krallığı'ndaki Kuman boylarını, siyasal roller, askerî işlevler ve toplumsal uyum süreçleri üzerinden değerlendirerek bozkır kökenli bir topluluğun Orta Avrupa'daki tarihsel varlığını ayrıntılı biçimde analiz etmektedir.

Türk kültür tarihinin maddî boyutuna odaklanan Gülay Hoştaş, Doğu Avrupa Türklüğünün kurganlardaki izlerini, el sanatları ve üretim kültürü üzerinden inceleyerek arkeoloji ile kültür tarihini buluşturan özgün veriler sunmaktadır. Bu çalışma, Doğu Avrupa'daki Türk varlığını yalnızca siyasî değil; estetik ve üretim kültürü boyutuyla da görünür kılmaktadır.

Kitabın önemli bir bölümünü oluşturan Kırım merkezli çalışmalar, Osmanlı taşra idaresinin ve toplumsal yapısının Karadeniz havzasındaki işleyişini ayrıntılı

biçimde ortaya koymaktadır. Ferit Arı, XVIII. yüzyılda Kırım’da Osmanlı kadılık idaresini Taman, Suğdak ve Mangup örnekleri üzerinden inceleyerek yargı, yönetim ve taşra otoritesi ilişkisini somut belgeler ışığında değerlendirmektedir. Metin Bilal, şer’iyye sicillerine göre Kırım’da mülk satışlarını hukukî ve iktisadî boyutlarıyla ele almakta; mülkiyet ilişkilerinin toplumsal yapıyla kesişimini analiz etmektedir. Ömer Döşemetaş ise 1713–1718 yılları arasındaki Kırım aile hukuku uygulamalarını, evlilik, nişan ve aile ilişkileri çerçevesinde inceleyerek Karadeniz dünyasında Osmanlı hukuk pratiğine dair ayrıntılı bir tablo sunmaktadır. Nuri Kavak, Kırım Hanlığı’ndan İsmail Bey Gaspıralı’ya uzanan süreçte eğitimin dönüşümünü, modernleşme, kimlik inşası ve Türk-İslam dünyasına etkileriyle birlikte ele alarak Kırım’ın entelektüel tarih içindeki merkezi rolünü ortaya koymaktadır.

Modern dönemin ideolojik ve kimlik tartışmalarına odaklanan Nurhan Aydın, Macaristan’da Turancılık düşüncesinin tarihsel gelişimini, kimlik inşası ve siyasi söylem bağlamında analiz ederek Doğu Avrupa’da Türkçü düşüncenin serüvenini ayrıntılı biçimde değerlendirmektedir. Cem Bayındır ise II. Katerina dönemi Rus Hazar politikasını, Marko Voynoviç seferi üzerinden ele alarak Rus yayılmacılığının denizcilik stratejileri ve Karadeniz hâkimiyetiyle olan ilişkisini çözümlemektedir.

Kitaba sanat tarihin alanında güçlü bir katkı sunan Soheila Faraji, Safevî döneminde estetik süreklilik ve dönüşümü, iki Gürcü ressam olan Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey üzerinden ele alarak görsel kültür, saray himayesi ve üslup değişimleri arasındaki ilişkiyi ayrıntılı biçimde incelemektedir. Bu çalışma, Doğu Avrupa ile İran dünyası arasındaki kültürel geçişkenliği sanat tarihi perspektifinden değerlendirmesi bakımından ciltte ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Tufan Turan ise 1875 Hersek İsyanı’nın başlangıcının İspanyol basınındaki yansımalarını inceleyerek Balkanlar’daki bir krizin Avrupa kamuoyunda nasıl algılandığını, diplomatik söylemlerin basında nasıl şekillendiğini ve İspanya’nın bölgeye dair politik-düşünsel pozisyonunu ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Doğu Avrupa’nın yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda uluslararası bir mesele olarak nasıl takip edildiğini göstermesi bakımından cilde önemli bir boyut kazandırmaktadır.

Böylece elinizdeki bu ikinci cilt, antik imparatorluk krizlerinden erken modern Osmanlı-Kırım dünyasına, bozkır göçlerinden sanat ve estetik dönüşümlere, ideolojik kimlik tartışmalarından denizcilik stratejilerine kadar uzanan çok geniş bir tarihsel panoramayı tek bir çatı altında bir araya getirmektedir. Bu yönüyle eser, Doğu Avrupa tarihini yalnızca siyasi gelişmelerle

sınırlamamakta; hukuktan sanata, eğitimden toplumsal yapıya kadar uzanan çok boyutlu bir okuma imkânı sunmaktadır.

Bu kitabın oluşmasında emeği geçen tüm yazarlara bilim dünyasına sundukları nitelikli katkılar için teşekkür ediyor; Kafkaslardan Tuna'ya Tarih Araştırmaları II: Doğu Avrupa adlı bu eserin, Doğu Avrupa tarihi üzerine çalışan araştırmacılar, akademisyenler ve öğrenciler için kalıcı bir başvuru kaynağı olmasını temenni ediyoruz.

Bu vesileyle, ilmi mirasıyla Doğu Avrupa ve Osmanlı tarihçiliğine önemli katkılar sunmuş olan Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ü saygı ve rahmetle anıyoruz.

Prof. Dr. Nuri Kavak

İÇİNDEKİLER

1.Bölüm	1
----------------	----------

II. Katerina Dönemi Rus Hazar Politikası: Marko İ. Voynoviç Seferi
(1781-1782) Üzerinden Bir İnceleme
Cem BAYINDIR

2.Bölüm	22
----------------	-----------

Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçlerinin Germen ve İranlı Boylara Etkisi (I.- IV. yy)
Fatma KARAMAN

3.Bölüm	41
----------------	-----------

XVIII. Yüzyılda Kırım'da Osmanlı Kadılık İdaresi: Taman, Suğdak ve Mangup
Örneği

Ferit ARI

4.Bölüm	56
----------------	-----------

Doğu Avrupa Türklüğünün Kurganlardaki İzleri: El Sanatları ve Ürünleri
Gülay HOŞTAŞ

5.Bölüm	90
----------------	-----------

Moğol İstilasından Sonra Orta Çağ Macar Krallığı'nda Kuman Boyları
Haşim ÖZEL

6.Bölüm	107
----------------	------------

1714-1728 Yılları Arasındaki Şer'ıye Sicillerine Göre Kırım'da Mülk Satışları
Metin BİLAL

7.Bölüm	117
----------------	------------

Macaristan'da Turancılık:
"Tarihi Süreç ve Kimlik İnşası Açısından Bir Değerlendirme"
Nurhan AYDIN, Elif ERGÜN

8.Bölüm132

Hanlık Döneminden İsmail Bey Gaspıralı'ya Kırım'da Eğitimin Dönüşümü ve
Türk-İslam Dünyasına Etkileri

Nuri KAVAK

9.Bölüm146

Şer'îye Sicillerine Göre 1713-1718 Yılları Arasında Kırım'da Aile Hukuku

Ömer DÖŞEMETAŞ

10.Bölüm160

Roma'nın Dacia Stratejisi: İktisadî Krizden Demografik Mühendisliğe Bir
İmparatorluk Projesi

Ömer Faruk ARICAN

11.Bölüm174

İmparatorluğun Kriz Yönetimi: *Bellum Batonianum*

Serhat Pir TOSUN

12.Bölüm195

Safevî Döneminde Estetik, Süreklilik ve Dönüşüm: İki Gürcü Ressam Örneği
(Siyâvuş Bey Ve Ali Kulî Bey)

Soheila FARAJİ

13.Bölüm214

İspanya Basınında 1875 Hersek İsyanı'nın Başlangıcı

Tufan TURAN

1.Bölüm

II. Katerina Dönemi Rus Hazar Politikası: Marko İ. Voynoviç Seferi (1781-1782) Üzerinden Bir İnceleme

Cem BAYINDIR*

Giriş

Rus devletin Avrasya'nın iç havzalarına doğru uzanan stratejik yönelimi, kısa vadeli politik kararların ötesinde coğrafi yayılmacılığın ve iktisadi menfaatlerin birleşimiyle şekillenen uzun bir tarihsel sürece dayanmaktadır. Bu süreç, Rusların kendisini Avrupa ile Asya arasındaki merkantilist ticari akışta merkezi bir aktör olarak konumlandırma iradesini ve Hazar'ı bir Rus denizine dönüştürme hedefini yansıtmaktadır. Bu stratejik yönelimin miladı, Moskova'nın steplerdeki sınırlarını aşarak 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı işgal etmesiyle başlamıştır. Bu hamleler, Rusya'ya Hazar suyuna doğrudan erişim sağlamış, aynı zamanda Kafkasya toprakları üzerinde de genişleme zemini oluşturmuştur. Bu erken yayılma evresinde, bölgenin iktisadi potansiyeli Batı Avrupa güçlerinin de dikkatini çekmiştir. Kuzeybatı Avrupa'dan Hindistan'a deniz yolu arayışında olan İngiliz tüccarlar, Beyaz Deniz üzerinden Rusya'ya uzanan Kuzey Deniz yolunu keşfetmiş ve hemen ardından 1558 tarihinde Moskova ile ticari ilişkiler kurmak üzere bir ortak şirket oluşturmuşlardır. İngilizler, Astrahan üzerinden Volga Nehri'ni kullanarak Orta Asya, Çin ve Hindistan pazarlarına ulaşmayı denemiştir. Ancak Hazar'ın, özellikle doğu kıyılarında hüküm süren istikrarsızlık ve kargaşa, İngilizlerin bekledikleri ticari getiriyi önemli ölçüde sınırlandırmıştır.¹ Nitekim İngilizlere kıyasla bu koşullar, coğrafi yakınlığın sağladığı lojistik avantajla birleşerek, Rusya'nın idari, askerî ve diplomatik mekanizmalarının bölgede daha örgütlü bir biçimde kök salmasına imkân vermiş, böylece Rus nüfuzunun iktisadi hinterlandları kontrol etme yolunda hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu stratejik ilerleme, Rusların Avrupa ülkeleriyle ticaret yapabilmek için Hazar'dan çıkıp Hindistan'a ulaşan yolları kullanarak doğudan mal taşıma ve Avrupa'da satma hedefine ulaşma planlarının doğal bir sonucuydu. Bu durum,

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, cembayindir@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1060-0926.

¹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 136; Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/167.

Rusya'nın stratejik yayılcılık ile ticari aracı rolü arasında kurduğu rasyonel dengeyi göstermesi açısından önemlidir.²

XVII. yüzyıla gelindiğinde Çarlık Rusya'sı, Hazar havzası ve Kafkasya'daki siyasi hedeflerini, bölgede hüküm süren ve karşılıklı nüfuz mücadelesi veren iki büyük güç olan Osmanlı ve Safevî devletlerinin rekabetine doğrudan askerî müdahale etmekten kaçınan ihtiyatlı bir denge üzerine kurmuştur. Rusya, bu dönemde önceliği iktisadi yönelime önem vermiştir. Rusya'nın temel ticari stratejisi, Avrupa'nın Çin ve Hindistan ile olan kârlı ticaret akışını kademeli olarak kendi kontrolündeki Volga-Hazar güzergâhına yönlendirmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Rus tüccarlar, Safevî yönetimi altında önemli ticari imtiyazlar ve haklar elde ederek ekonomik etki alanlarını genişletmişlerdir.³ Ancak, yüzyılın sonlarına doğru tahta çıkan Çar I. Petro (1682-1725), bu temkinli ekonomik yayılcılık politikasında radikal bir dönüşüm başlatmıştır. Petro, Rusya'yı Doğu ile Batı arasındaki ticarete merkezî aktör konumuna yükseltme vizyonunu benimsemiştir. Bu vizyon, Hazar kıyılarına yalnızca bir ticaret koridoru olarak bakmanın ötesine geçerek bölgenin jeopolitik birleşimini hedeflemiştir. Asıl nihai hedef, Orta Asya ve Hindistan'ın zengin emtia akışını, geleneksel güzergâhlarından saptırıp, Volga-Hazar eksenini üzerinden Avrupa pazarlarına kanalize edecek yeni ve Rus denetiminde bir ticari koridor inşa etmektir. İktisadi hedef ile emperyal hırsların iç içe geçtiği bu vizyon, Rusya'nın bölgesel rekabet algısını kökten değiştirmiş; XVIII. yüzyıl boyunca devletin askerî ve yayılcı reflekslerini tayin eden temel doktrinel kırılma noktası olmuştur.⁴

I. Petro, Kafkasya ve Hazar havzasına yönelik siyasi ve iktisadi hedeflerini somutlaştırmak amacıyla, deniz gücüne yatırım yapmaya başlamıştır. Onun zihninde deniz, devletin gelecekteki iktisadi ve siyasi kudretini tayin edecek bir güç olarak konumlanmıştı. Bu doğrultuda, 1701-1702 yıllarında Kazan'da Hazar suları için yerel gemi inşasına hız verilmiştir.⁵ Geniş kapsamlı işgal planları öncesinde, Petro bölgenin siyasi, iktisadi ve coğrafi koşullarını tespit etmek için bir dizi keşif ve hazırlık yürütmüştür. 1716 yılında Aleksandır Bekoviç Çerkaskiy'i Hazar üzerinden Hive ve Buhara'ya, Hindistan ticaret yollarını ve Amuderya'daki muhtemel altın yataklarını keşfetmek üzere görevlendirilmiş, ancak sefer başarısız olmuştur. Tabii bu seferin Orta Asya'daki devletlerin, bölgenin coğrafyası ve Rusya üzerinden Hindistan'a giden yollar hakkındaki bilgileri içermesi bakımından son derece

² Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 170.

³ Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 192-194.

⁴ K. Z. Mahmudova, "Kavkazkiy Vektor v Vostochnoy Politike Petra I (1700-1722 gg.)", *Vestnik Vladikavkazskogo Nauchnogo Tsentra* 15/1 (2015), 8.

⁵ F. F. Veselago, *Oçerk Russkoy Morskoy İstorii* (St. Petersburg: Demakova Tip., 1875), 1/358.

önemliydi.⁶ Petro'nun bölgeye yönelik hazırlıkları bununla sınırlı kalmamıştır. 1715'te Artemiy Petroviç Volinskiy'in Safevî sarayına elçi olarak gönderilmesi, görünürde diplomatik bir misyon olsa da esasen Hazar kıyılarındaki siyasi yapılanmayı, kervan yollarının güzergâhlarını, bölge ordularının kapasitesini ve Safevî tahkimatlarının durumunu belirlemeye yönelik gizli bir görev niteliği taşımaktaydı. Volinskiy'in raporları, özellikle Bakü ve çevresindeki kentlerin iktisadi ve stratejik profilini ortaya koyması bakımından daha sonra yürütülen geniş ölçekli faaliyetlerin temel kaynaklarından biri hâline gelmiştir.⁷ Bu hazırlık süreci, 1719-1720 yıllarında K. Verden, F. Soymonov ve V. Urusov'un Hazar üzerine gerçekleştirdikleri keşif gezileriyle bilimsel bir çerçeveye kavuşmuş; bölgenin hidrolojik, topografik ve iktisadi nitelikleri üzerine yapılan bu incelemeler, Rus devletinin Hazar havzasını artık yalnızca bir sınır coğrafyası olarak değil, devletin geleceğini belirleyecek stratejik bir mekân olarak ele aldığını göstermiştir.⁸ Bu tür keşif faaliyetleri, Petro'nun bölgeye yönelik siyasi hâkimiyetin ön koşulu olduğu yönündeki temel anlayışı benimsediğini ortaya koymaktadır. Rusya'nın XVIII. yüzyıldaki Hazar politikası tam da bu bilgi üretim süreciyle kurumsallaşmış; askeri hareketlilik, diplomatik temaslar ve bilimsel araştırmalar aynı stratejik zeminde birleşerek devletin bölgesel yönelimini belirlemiştir.

Petro'nun Hazar kıyılarına yönelen askerî hamlesi, dönemin Safevî Devleti'nin içine sürüklendiği siyasi çözülme ortamını değerlendiren bir stratejik atılım niteliği taşımıştır. 1722'de ilan edilen savaş, görünürde bölgesel istikrarsızlığı bertaraf etmeyi amaçlayan bir müdahale gibi sunulsa da aslında Rus devlet aklının uzun süredir şekillendirdiği Hazar merkezli yayılma doktrininin fiili uygulamaya geçirilmesi idi. 1722-1723 seferi, Rus İmparatorluğu'nun Derbent ve Bakü gibi Batı Hazar'ın en kilit kentlerini ele geçirmesiyle, bölge üzerinde tarihsel olarak eriştiği en geniş nüfuz alanını oluşturmuştur. Bu ilerleyiş, Avrasya'nın kuzey-güney ve doğu-batı ticaret güzergâhlarını kontrol etmeye yönelik daha kapsamlı bir stratejik tasarımın önemli bir aşamasıydı. Ancak Rusların bu ani ve hızlı yayılması, Kafkasya'daki güç dengelerini köklü biçimde sarsmış, özellikle Osmanlı Devleti'nde ciddi bir stratejik alarm meydana getirmiştir. Osmanlılar, Rusya'nın Hazar kıyılarında kalıcı bir hâkimiyet tesis etmesinin yalnızca üçüncü bir devletin zayıflığından yararlanma çabası olmadığını, uzun vadede kendi hâkimiyet alanlarına yönelen daha geniş kapsamlı bir jeopolitik hamlenin işareti olduğunu fark etmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı ordusu da Kafkasya'da ilerlemeye başlamış ve iki devlet

⁶ M. Niyazmatov, *Poisk Konsensusa, Rossiysko-Hivinskiye Geopolitičeskiye Otnoşeniya v XVI – načale XX v.* (St. Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye İzd., 2010), 37-38.

⁷ İlgili eser için bk. P. P. Buşev, *Posol'stvo Artemiya Volinskogo v İran v 1715-1718 gg.* (Moskova: Nauka İzd., 1978), 23.

⁸ U. S. Serikova – N. İ. Zulfugarova, “İstoriya Stanovleniya i Osnovniye Etapy Razvitiya Neftegazovoy Promışlennosti v Kaspiyskom Regione”, *İstoriya i Pedagogika Yestestvoznaniya* 2 (2013), 16.

doğrudan çatışma riskinin giderek arttığı, ancak savaşın kapsamlı sonuçlarının belirsiz kaldığı bir ortamda karşı karşıya gelmiştir.⁹ Her iki devletin de o aşamada büyük bir savaştan kaçınma eğiliminde olması, 1724 yılında İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasını mümkün kılmıştır.¹⁰ Bu antlaşma ile Hazar havzasının batı ve güneyindeki topraklar, Osmanlı ve Rus devletleri arasında bir nüfuz alanı olarak taksim edilmiştir. Bu çerçevede Ruslar, Derbent'ten Gilan'a kadar uzanan Batı Hazar kıyılarını kontrolü altında tutarken; Osmanlılar Şamahı, Tebriz ve Kazvin gibi iç bölgelere yönelerek güney Kafkasya'nın siyasal haritasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu düzenleme, klasik anlamda bir barış antlaşmasından çok, bölgesel rekabetin sınırlarını geçici olarak belirleyen bir jeopolitik uzlaşma niteliğindedir. Ancak Rusya'nın Hazar kıyılarındaki bu genişlemeyi sürdürmesi, sahadaki askerî ve çevresel koşullar tarafından kısa sürede sınırlandırılmıştır. Özellikle Gilan'ın iklimsel koşulları, Rus birlikleri arasında ciddi kayıplara neden olmuş; lojistik hatların kırılganlığı ile bölgedeki toplumsal direniş, işgali sürdürülemez hâle getirmiştir. Bu zorluklara ek olarak Rusya'nın gözünde Osmanlı Devleti, hâlâ birincil jeopolitik tehdit olarak kalmakta ve devletin kaynaklarının büyük kısmı Osmanlı rekabetine hazırlanmaya ayrılmaktaydı. Bu koşullar, Hazar'daki kazanımların stratejik maliyetini artırmış ve bölgenin uzun vadeli kontrolünü mantıklı bir devlet politikası olmaktan çıkarmıştır. Nihayetinde, I. Anna döneminde (1730–1740) Rusya, Hazar kıyılarındaki topraklarını, bölgedeki güç boşluğunu hızla dolduran ve İran'da merkezi otoriteyi yeniden kuran Nadir Şah'a bırakmak zorunda kalmıştır. Bu geri çekilme, Rus Hazar siyasetinde bir kesinti oluşturmuş ve bölge, bir süre için Rus imparatorluk tahayyülünün aktif coğrafyasından ziyade, dikkatle izlenen fakat doğrudan müdahaleden uzak durulan bir sınır alanına dönüşmüştür.¹¹

Nadir Şah'ın 1747'de ölümünün ardından İran coğrafyası ile Kafkasya, merkezi otoritenin dramatik biçimde çözülmesiyle uzun süreli bir siyasal parçalanmışlık evresine girmiştir. Zend Hanedanı'nın hâkimiyeti ile Hazar'ın güneyindeki Kaçar güçlerinin giderek belirginleşen yükselişi, bölgenin kaderini belirleyen başlıca rekabet eksenlerini oluşturmuştur. Bu karmaşık manzara, bölgeye dair uzun vadeli stratejik tasarımlarının işlenebileceği bir siyasi boşluk oluşturmaktaydı. Rusya, Avrupa siyasetinde giderek yoğunlaşan diplomatik ve askerî gündemine rağmen

⁹ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 125.

¹⁰ Bu antlaşmanın imzalanmasında Fransız elçisinin rolü için bk. Eray Akçay, *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. o. 34'te kayıtlı Fransa'nın İstanbul elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı bürokrasisi ile yazışmalarını ihtiva eden bir mecmua (1716-1724)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), XXVIII-XXIX.

¹¹ Oleg A. Nikonov, “Gosudarstvenno-pravovaya Zaşita Rossiyskih İnteresov na Kaspiyskom More v XVIII-XIX vv”, *Probeli v Rossiyskom Zakonodatelstve. Yuridicheskiy Jurnal* 2 (2011), 236-237. Ayrıca Rusların, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Hazar havzasına yönelik yayılımı için bk. Javid Huseynov, *Rusların Hazar Denizi Sahasına Yayılması (1700-1750)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

Hazar suyuna ilişkin çıkarlarını hiçbir aşamada göz ardı etmemiştir. İran'da süregelen otorite boşluğu, Rus devlet aklının Hazar merkezli ticari ve stratejik vizyonunu zayıflatmak bir yana, tam tersine bu hedefleri daha kalıcı bir şekilde pekiştirme yönünde bir fırsat alanı sunmaktaydı. Bu süreçte, 1775'te başlayan Amerika Bağımsızlık Savaşı'nın küresel deniz ticaretini sekteye uğratmasıyla, Rusya'nın Hazar stratejisi için beklenmedik bir zemin oluşturmuştur. Bu savaşın koşulları, Hintli tüccarların Avrupa pazarlarına ulaşmak için yeni güzergâhlar aramasına neden olmuş ve bu seçenekler arasında Orta Asya merkezli Buhara ve Hive hattı yeniden anlam kazanmıştır. Aynı dönemde, Kuzey Avrupa ürünlerinin okyanus yoluyla Hindistan'a taşınmasında yaşanan kesinti, Rusya'nın Avrasya içi ticaret koridorlarını canlandırma hedefini daha da güçlendirmiştir. Böylece Hazar üzerinden işletilecek alternatif bir *Hint ticaret yolu* fikri hem ekonomik rasyonaliteyi hem de Rusya'nın uzun vadeli jeopolitik beklentilerini bir araya getiren stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir.¹²

Bu tarihsel arka plan ve iktisadi zorunluluklar çerçevesinde, II. Katerina döneminin (1762-1796) genişleme siyaseti, Hazar havzasına yönelik daha sistematik ve iddialı bir yönelimle yeniden şekillenmiştir. Katerina'nın tasavvur ettiği jeopolitik model, Hazar'ı, Doğu ile Batı arasında kesintisiz bir ticaret akışının düğüm noktası hâline getirmeyi amaçlayan, uzun vadeli ve çok katmanlı bir tasarımıdır. Bu vizyon, Avrasya'nın derinliklerinden Avrupa pazarlarına uzanacak bir ticaret koridoru inşa etme arzusunu barındırmaktaydı. Böylece Rusya'yı kara ve deniz yollarının kesişiminde merkezi bir aktör hâline getirmeyi hedeflemekteydi. Bu bağlamda Katerina, I. Petro'nun yarım kalan Hazar projesini bir tür tarihsel miras olarak devralıp yeniden canlandırmaya girişmiştir. Amaç, Hazar sularını istikrarlı bir ticaret alanına dönüştürmek, bölgenin mallarını Kuzey ve Doğu Avrupa üzerinden Batı'ya yönlendirmek ve böylece Rusya'nın küresel ticaret zincirindeki payını büyütme idi. Bu doğrultuda 1781 yılında, dönemin filonun ikinci kaptanı olan Marko İvanoviç Voynoviç komutasında özel bir sefer hazırlığı başlatılmıştır.¹³ Voynoviç'in 1781-1782 yılları arasında yürüttüğü keşif görevi, yüzeyde bir askerî operasyon gibi görünse de esasen Hazar'ın doğu kıyılarında kalıcı bir üs kurmayı, bölgedeki stratejik geçiş hatlarını incelemeyi ve güney ticaret havzalarını Doğu Avrupa'ya bağlayabilecek muhtemel güzergâhları bilimsel bir titizlikle değerlendirmeyi amaçlayan çok boyutlu bir girişimdi. Bu çalışmanın temel amacı, söz konusu seferi

¹² V. E. Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk. Seriya Geografiçeskaya* 3 (2014), 104.

¹³ II. Katerina döneminde, 1770 yılında Rus hizmetine girmiştir. 1771-1774 yılları arasında Akdeniz'de Osmanlılara karşı mücadele etmiştir. Ardından Baltık Denizi'nde görev yapmıştır. 1780 yılında Astrahan filosu komutanlığına atanmış ve Hazar Denizi'ndeki keşif heyetine komuta etmiştir. "Voynoviç, Mark İvanoviç", *Voyennaya Entsiklopediya*, ed. K. İ. Veliçko vd. (St. Petersburg: İ. D. Sıtina Tip., 1912), 7/14-15; Georgiy Fedoroviç Stendman, *Sbornik Imperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşestva* (St. Petersburg: Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1887), 60/109.

mümkün kılan yapısal dinamikleri çözümlemek ve Rusya'nın Kafkasya ile Hazar havzasına yönelimini, mekânsal stratejiler, iktisadi beklentiler ve devlet aklının tarihsel evrimi çerçevesinde ele almaktır. Böylelikle Rus yayılmacılığının, bölgenin siyasal ve ekonomik coğrafyasını yeniden düzenleyen derin bir zihinsel ve kurumsal dönüşümün ürünü olduğunun ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu dönüşüm, XVIII. yüzyıl sonu bölgenin kırılğan dengeleri içinde Rusya'nın kendisini nasıl konumlandığını anlamak açısından da kritik bir analitik eşik niteliği taşımaktadır.

1. Hazar Denizi'ne Yönelik Planlanan Voynoviç Seferi ve Sonucu

Marko İvanoviç Voynoviç komutasındaki 1781 tarihli Hazar seferi, Rus İmparatorluğu'nun güney yönlü siyasi ve ekonomik stratejisinin vücut bulduğu kapsamlı ve çok amaçlı bir girişim olarak öne çıkmaktadır. Sefer için hazırlanan filo, 20 toplu 3 fırkateyn, 1 bombardıman gemisi ve 2 yardımcı gemiden oluşmaktaydı. Ayrıca sahadaki diplomatik ve ticari temasları kolaylaştırmak amacıyla Türkçe bilen iki Rum ve Astrahan Tatarlarından tercümanlar da heyette yer almaktaydı.¹⁴ Rusya'nın seferle ulaşmayı hedeflediği temel amaç, Hazar'ın ekonomik potansiyelini tespit ederek, özellikle Hindistan menşeli yüksek değerli malların bu güzergâh üzerinden Batı ve Doğu Avrupa pazarlarına yönlendirilebilmesini sağlamaktır. Böylelikle imparatorluk hem Asya ticaretindeki payını artırmayı hem de gelen malları kendi imalat sanayi ürünleriyle bütünleştirerek ekonomik dolaşımını güçlendirmeyi planlamaktaydı. Bu çerçevede en kritik mesele, Hazar havzasında hem askerî hem ticari işlevleri gerçekleştirebilmek için güvenli ve müstahkem bir liman tesis etmektir. Söz konusu üs, Rus gemileri için daimî bir sığınak sağlamakla kalmayacak, ayrıca bölgede faaliyet gösteren tüccarların ekonomik çıkarlarını koruyacak ve Hazar ticaretinin denetimini Rus idaresi altında kurumsallaştıracaktı. Bunun başarısı, Hazar suyunun seyrüsefer güvenliğini artıracak teknik bilginin üretilmesine bağlıydı. Bu nedenle Voynoviç'in seferi, sistematik hidrografik ölçümler, kıyı morfolojisine ilişkin gözlemler ve potansiyel liman yerlerinin fiziki coğrafya özelliklerine dair ayrıntılı incelemelerle desteklenmiş bir saha araştırması niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla söz konusu sefer, Rusya'nın Doğu ticaretine dair uzun vadeli hedeflerini jeopolitik mekânda somutlaştırma yönündeki iradesinin ekonomik ve askerî gereklilikler üzerinden yeniden inşa edildiği bir dönüm noktasını temsil etmektedir.¹⁵

¹⁴ Voynoviç, toplamda 443 kişiye varan mürettebatla denize açılmıştır. A. P. Sokolov, "Ekspeditsiya Grafa Voynoviça k Vostočnomu Beregu Kaspiya 1781-1782", *Morskoy Sbornik* 4/9 (1850), 229.

¹⁵ Bu çalışma, aslen Alman kökenli doğa bilimci, coğrafyacı ve gezgin Karl İ. Gablits tarafından kaleme alınmıştır. Voynoviç'in maiyetinde olan Gablits'e, Hazar Denizi ve çevresi hakkında Rusların bilgi birikimini artıracak kapsamlı fiziki ve beşerî gözlemler yapma görevi verilmiş; aynı zamanda filonun seyri, komutanın raporları ve operasyonları hakkında düzenli bir günlük tutması da istenmiştir. Bu bağlamda eser hem bilimsel bir gözlem kaynağı hem de Rus donanmasının Hazar'daki stratejik hareketlerinin birincil belgesi niteliği taşımaktadır. Karl İvanoviç Gablits, *İstoričeskij Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*

Haziran 1781 sonunda Astrahan'dan ayrılan Voynoviç filosu, seferin ilk aşamasında Ogurça Adası'na yönelmiş ve Temmuz ayının sonlarına doğru adaya ulaşmıştır. Burada yürütülen ayrıntılı arazi incelemeleri, adanın coğrafi yapısı, iklimsel özellikleri ve doğal kaynakları itibarıyla ne müstahkem bir askerî mevki ne de sürdürülebilir bir tüccar yerleşimi için elverişli olmadığını göstermiştir. Bu değerlendirme, seferin başlangıç hedeflerinden biri olan kalıcı bir üs kurulması fikrinin Ogurça üzerinden gerçekleşemeyeceğini net biçimde ortaya koymuştur. Bu ilk olumsuz gözlemin ardından Voynoviç, elde mevcut istihbarat raporlarını dikkate alarak sefer rotasını Hazar'ın en stratejik noktalarından biri olarak kabul edilen Esterâbâd (Astarabad) Körfezi'ne çevirmiştir.¹⁶ Körfeze yapılan keşif, bölgenin topografyası, doğal sığınak özellikleri ve iklim koşullarının Rusya'nın ticari ve askerî planlamaları açısından son derece uygun olduğunu teyit etmiştir. Daha önemlisi, Esterâbâd Körfezi'nin başlıca İran şehirleriyle olan kısa mesafesi ve Hindistan, Buhara ve Hive gibi Asya iç ticaretinin kilit merkezlerine yakınlığı, burayı Doğu ticaretinin denetimi için potansiyel bir çekim noktası hâline getirmekteydi. Körfez, bu yönüyle yalnızca güvenli bir deniz üssü olmanın ötesinde, Hazar havzasının güneyinde Rusya'nın ekonomik nüfuzunu tahkim edebilecek bir ticari merkez işlevi görebilirdi. Bu tespitler doğrultusunda Voynoviç, filosunu körfeze demirleyerek bölgede kalıcı bir ticari yerleşim tesis edilmesine yönelik diplomatik girişimleri başlatma kararı almıştır.¹⁷

Seferin bu safhasında Rus heyetinin birincil diplomatik muhatabı, Esterâbâd bölgesinin hâkimi ve Kaçar hanedan siyasetinin yükselen figürü Ağa Muhammed Han'dı. Voynoviç, bölgeye demirlediğinde Han'a bir mektup göndererek Rusya'nın dostane amaçlarını, Hazar kıyısında kalıcı bir ticari yerleşim kurma arzusunu ve bunun her iki taraf için yaratacağı faydaları dile getirmiştir. Eylül ayında gelen yanıt, Rus beklentileri açısından son derece elverişli bir nitelik taşımaktaydı. Ağa Muhammed Han, bu dönemde Zend hanedanı ile güç mücadelesi içindeydi ve Kafkasya-İran hattındaki politik denklemini kendi lehine çevirmek için yeni ittifaklara ihtiyaç duymaktaydı.¹⁸ Bu nedenle Rus teklifini yalnızca olumlu karşılamakla kalmamış, aynı zamanda bir ittifak garantisi karşılığında Rusların talep ettiği ticaret üssü projesine onay vereceğini bildirmiştir. Han, Ruslara tahsis edilmek üzere gerekli

Rossiyskoy Eskadri pod Komandoyu Flota Kapitana Vtorago Ranga Grafa Voynoviça (Moskova: Tip., S. Selivanovskogo, 1809), VIII-IX.

¹⁶ Kuzeydoğu İran'da günümüzde Gürgân adıyla anılan tarihi bir şehir. Doğu Mâzenderan bölgesinde, Hazar'ın güneydoğu ucunda 35 kilometrelik uzaklıkta Karasu'nun bir kolu üzerinde kurulmuştur. İçinde bulunduğu Elburz'dan ayrılan çok yüksek ve ormanlık bir dağ silsilesinin eteğindeki ova oldukça verimlidir ve kuzeyde Türkmenistan'ın Karakum çölüne kadar uzanır. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/437.

¹⁷ Gablits, *İstoričeskij Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, X-XI.

¹⁸ Ağa Muhammed Han, o esnada Zend Hanedanlığından Ali Murad Han ile savaş halinde bulunmaktaydı. Bölgede yaşanan mücadele için bk. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 205-212.

toprak parçasını devretmeyi kabul ettiğini, bunun yanı sıra inşa faaliyetleri için malzeme ve işçi desteği sağlayacağını da taahhüt etmiştir. Ağa Muhammed Han, bir ticaret üssünün kurulmasının yalnızca Rus çıkarlarına değil, kendi hâkimiyetindeki bölgelerin ekonomik canlılığına da katkı sağlayacağını öngörmekteydi.¹⁹

Ağa Muhammed Han'la kurulan temasların olumlu bir diplomatik çerçeveye oturması üzerine Voynoviç, Esterâbâd'ın Rus stratejik hedefindeki yerini daha görünür kılmak amacıyla bölgenin ayrıntılı planlarını, haritalarını ve Han'ın mektubunu St. Petersburg'a göndermiştir. Ardından kışı körfezde geçirmeye karar vermiş ve bu süreç, fiili bir Rus yerleşiminin ilk nüvelerini oluşturan bir faaliyet alanına dönüşmüştür. Filo personelinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir hastane, hamam ve fırın gibi temel yapılar inşa edilmesi, geçici bir konaklama düzeninden çok, kalıcı bir varlık tesis etme niyetinin işaretlerini vermektedir.²⁰ Bölgenin sosyal dokusu, bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Türkmen topluluklarının dönemsel baskın ve yağma teşebbüsleri, Voynoviç'i savunma altyapısını tahkim etmeye sevk etmiş ve liman sahasında kurulan, deniz toplarıyla desteklenen küçük batarya, bu bağlamda Rus yerleşiminin askeri bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Bütün bu adımlar, seferin kışlama evresini sıradan bir lojistik gereklilikten çıkarmış ve II. Katerina dönemi Rus Hazar siyasetinin sahaya yansıyan en somut tezahürlerinden birine dönüştürmüştür. Ortaya çıkan düzen, Rusya'nın hem bölgesel güvenlik hamlelerine müdahil olma hem de Hazar'ın güney kıyılarında yerel güç ilişkilerini yeniden tanımlama niyetini açıkça ortaya koyan bir kolonizasyon hamlesi niteliği taşımaktadır.²¹

Voynoviç, Esterâbâd'da yürüttüğü faaliyetlerde yerel toplumsal dokunun hassasiyetlerini doğru okuyarak, güven inşa etmeye dönük pragmatik bir siyaset geliştirmiştir. İran toplumunun yabancı güçlere karşı tarihsel olarak temkinli, hatta kuşkuya yatkın tavrını dikkate alan Voynoviç, iki düzlemli bir yaklaşım benimsemiştir. Bir yandan bölge eşrafı ve yerel yöneticilerle ilişkiler, mütekabiliyet ilkesini gözetken diplomatik nezaket ve sembolik değeri yüksek hediyeler aracılığıyla güçlendirilmiş; diğer yandan halk nezdinde Rus varlığı, sıkı askerî disiplinin korunması ve tüm erzak temininin yerel pazarlardan adil fiyatlarla yapılması sayesinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu politika, Rus seferinin bölgede bir işgal görüntüsü vermeksizin düzen sağlayıcı unsur şeklinde algılanmasını hedefleyen bir stratejiydi. Nitekim bu yaklaşım kısa süre içinde somut karşılık bulmuştur.²² Bölge yöneticileri, Rus fırkateynini ziyaret ederek dostane temaslarda bulunmuştur. Rus

¹⁹ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XII.

²⁰ Nikonov, "Gosudarstvenno-pravovaya Zaşıta Rossiyskih İnteresov na Kaspiyskom More v XVIII-XIX vv", 237.

²¹ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XIII-XV.

²² Voynoviç, Esterâbâd'a yerleşme sözü veren tüccarlar ile de anlaşmıştır. A. Ş. Kadırbayev, "Rossiya na Kaspiyskih Rubejah: Ot Epohı Yekaterini II do Kırımsoy Voynı", *Vostochny Arhiv* 14-15 (2006), 26.

subay ve mürettebatı ise çeşitli toplumsal vesilelerle köylere davet edilerek sosyal etkileşim alanları oluşturulmuştur. Bu karşılıklı ziyaretler, Rusların bölgedeki varlığını olağanlaştırmış ve güven duygusunun pekişmesine hizmet etmiştir. Ancak bu nispeten istikrarlı durum, bölgedeki rekabet hâlindeki güç odaklarının Ağa Muhammed Han ile Ruslar arasındaki yakınlaşmayı kendi çıkarlarına tehdit olarak görmesiyle sarsılmıştır. Bu çevreler, Rus İmparatorluğu'nun gerçek amacının ticaret değil, Esterâbâd üzerinden İran'ı istila etmek olduğunu ileri süren bir propaganda kampanyası yürüterek Rus filosunun aslında büyük bir fetih ordusunun öncü gücü olduğu yönünde söylentileri sistemli biçimde yaymıştır. Başlangıçta bu iddiaları reddetmekte kararlı olan Ağa Muhammed Han, söylentilerin halk arasında geniş yankı bulması ve yerel seçkinlerin baskısının artması üzerine zor bir dengeyle karşı karşıya kalmıştır. Nihayetinde Han, iç meşruiyetini riske atmamak adına Rusya ile kurduğu ittifakı sonlandırma yoluna gitmiştir.²³

Han, Rus varlığının bir çatışmaya dönüşmesinin doğuracağı ağır sonuçları öngördüğü için krizi zor kullanarak değil, siyasal manevralarla kontrol altına alma yolunu tercih etmiştir. Bu çerçevede, yüzeyde dostane ilişkileri sürdürmeye devam ederken, perde arkasında bölge yöneticilerine gizli emirler göndermiştir. Bu talimatların özü, Ruslara karşı nezaketin artırılması, fakat uygun koşullar oluştuğunda Voynoviç'in etkisiz hâle getirilmesiydi. Han'ın bu siyasal hamlesi, Rus komutasının bölgede uyguladığı itimat ve yumuşatma stratejisinin oluşturduğu ortamdan beslenmekteydi. Bu atmosferde Voynoviç, kendisine iletilen bir daveti sahadaki ilişkileri derinleştirme fırsatı olarak değerlendirmiştir. Birkaç subayla birlikte sahilden birkaç kilometre içerideki bir yerleşime gitmek üzere yola çıktığında, hâlâ Han ile kurulan temasların çözülmez bir ittifak temelinde sürdüğüne inanmaktaydı.²⁴ Ne var ki yerleşim yerine ulaşır ulaşmaz silahlı bir topluluk tarafından ani biçimde kuşatılmaları, davetin gerçekte ustaca tasarlanmış bir tuzak olduğunu ortaya koymuştur. Bu baskın sonucu Voynoviç ve beraberindeki subaylar, Aralık 1781'de tutuklanmış ve böylece Han'ın Rus varlığını sahadan uzaklaştırmaya yönelik siyasî manevrası fiilen hayata geçirilmiştir.²⁵

Han'ın ultiyatomu, Voynoviç'e herhangi bir müzakere alanı tanımayan bir kesinlik içinde taşımaktaydı. Kıyıdaki tüm toprakların, mühimmatın ve inşa edilen hastane, fırın ve diğer yapıların derhâl kaldırılması istenmekteydi. Bu talep, Rus varlığının bir ticari liman düzenlemesinin ötesinde siyasal bir tehdit olarak algılandığını açıkça ortaya koymaktaydı.²⁶ Voynoviç, bölgede bulunmalarının Ağa Muhammed Han'ın bilgisi ve izni dahilinde gerçekleştiğini vurgulayarak talepleri

²³ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XVI.

²⁴ Sokolov, "Ekspeditsiya Grafa Voynoviça k Vostočnomu Beregu Kaspiya 1781-1782", 233.

²⁵ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XVIII-XIX.; Genrih Antonoviç Leer (ed.), *Entsiklopediya Voyennih i Morskikh Nauk* (St. Petersburg: Tip. Bezobrazova, 1885), 2/284.

²⁶ Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 108.

geri püskürtmeye çalıştıysa da Han artık bu çerçevede konuşulacak bir alan bırakmamıştı. Rus komutasının elindeki askerî güç, tuzak sonucu ele geçirilen subayların durumu, bölgedeki toplulukların artan memnuniyetsizliği ve Kaçar siyasetinin giderek sertleşen hattı, Voynoviç'in manevra kabiliyetini neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştı. Bu koşullar altında, fiili direnişin imkânsızlığını ve bir çatışmanın doğuracağı ağır sonuçları gören Voynoviç, istemeyerek de olsa Han'ın taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Kıyıda kurulan batarya sökülümüş, lojistik yapıların tamamı kaldırılmış, mühimmat ve malzeme yeniden gemilere yüklenmiştir. Böylece Rus seferi, Esterâbâd'daki kolonizasyon nüvesi olarak beliren bütün kazanımlarını bir kış içinde kaybetmiştir.²⁷

Voynoviç, Han'ın ileri sürdüğü talepleri bütünüyle yerine getirmiş olmasına rağmen hemen serbest bırakılmamış, aksine birkaç gün daha alıkonulmuştur. Ardından, İran iç siyasetinde ağırlığı giderek artan Ağa Muhammed Han'ın bölgeye dönmesi üzerine Sari'ye nakledilmiştir. Han, burada Voynoviç'e son derece nazik bir tavır takınmış ve bu yaklaşımını ise rakip güçlerin baskısı, bölgedeki otorite mücadelesi ve kendi hâkimiyetini muhafaza etme gerekliliği ile gerekçelendirmeye çalışmıştır. Voynoviç, Han'ın bu açıklamalarını ikna edici olmaktan ziyade, Rusya'dan gelebilecek muhtemel bir misillemeye duyulan endişeyi perdeleyen ihtiyatlı bir diplomatik manevra şeklinde yorumlamıştır. Nitekim Han'ın tutumu, bir yandan Rus varlığını fiziken ortadan kaldırarak bölgesel egemenliğinin dokunulmazlığını kanıtlarken, diğer taraftan Voynoviç nezdinde sorumluluğu şahsında toplamaktan kaçınarak Rus İmparatorluğu ile doğrudan bir çatışma görüntüsü vermemeyi hedefleyen hesaplı bir denge siyasetinin göstergesiydi. Yaklaşık iki hafta süren bu esaret dönemi, 1 Ocak 1782'de Voynoviç ve maiyetinin serbest bırakılmasıyla son bulmuştur.²⁸

Voynoviç, 2 Ocak'ta filosuna döndüğünde seferin sonuçlarını derhâl St. Petersburg'a rapor etmek istemiştir. Ancak Volga'nın ağzının bütünüyle buzla kaplanmış olması, Astrahan'a haber ulaştırılmasını mart ayına kadar imkânsız kılmıştır. Bu zorunlu bekleyiş, aslında sahadaki güç dengelerini takip etmek için de bir fırsat sunmuştur. Voynoviç, St Petersburg'dan gelecek talimatları beklerken Ağa Muhammed Han'ın değişen siyasi konumunu gözlemlemek amacıyla temmuz ayına kadar Esterâbâd Körfezi'nde kalmıştır.²⁹ Bu süreçte bölgedeki politik tablonun Ağa Muhammed Han aleyhinde ilerlemesi üzerine siyasi desteğe yeniden ihtiyaç duyan Han, bu kez Rus filosofunun varlığını kendi lehine bir denge unsuru olarak kullanmak için Voynoviç ile temasa geçmiştir. Voynoviç ise bu kez

²⁷ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XX.

²⁸ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XX.

²⁹ St. Petersburg'un cevabı, Rusya'nın artık Han ile hiçbir işe girmeyeceği ve yaptığı hareketin karşılığını zamanı gelince ödeyeceğini yönünde olmuştur. Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 108.

müzakere yetkisinin olmadığını ve kendi inisiyatifinin sınırlandığını belirterek Han'ın ittifak teklifini doğrudan reddetmiştir. Buna karşın, Han'ın ısrarlı tutumu ve bölgedeki baskılar, Rus komutanını, Han tarafından tayin edilen elçinin güvenli biçimde Rusya'ya intikalini sağlamakla yetinmeye zorlamıştır.³⁰

Temmuz 1782'de, Voynoviç seferin ikinci büyük diplomatik hedefi olarak Bakü'ye yönelmiştir. Bu görevin başlıca amacı, 1732 Reşt ve 1735 Gence antlaşmalarına açıkça aykırı biçimde Rus tüccarlarından gümrük vergisi alan Kuba Hanı Feth Ali Han üzerinde diplomatik ve stratejik baskı kurmaktır.³¹ Voynoviç, Han'ı Kuba'dan Bakü'ye davet ederek sahil karargâhında görüşme gerçekleştirmiş, ancak müzakerelerin ilk safhasında Han'ın çeşitli oyalama ve erteleme taktikleriyle karşılaşmıştır. Bununla birlikte, Rus filosunun sahadaki varlığı, diplomatik rıza üretmekte belirleyici bir unsur olarak öne çıkmıştır. Feth Ali Han, filonun fiziksel ve sembolik gücünü göz önünde bulundurarak geri adım atmış ve Rus tüccarlardan alınan vergilerin iadesi ile gelecekte gümrük vergisi alınmayacağına dair yazılı bir taahhüt vermek zorunda kalmıştır. Bakü misyonunun tamamlanmasının ardından Voynoviç, ağustos sonunda bölgeden ayrılmış ve Ağa Muhammed Han'ın elçisini gemisine alarak eylül ortasında Astrahan'a ulaşmıştır. Ardından St. Petersburg'a çağrılarak seferin bütün ayrıntılarını rapor etmiştir. Rus yönetimi, Esterâbâd elçisini sert bir bildiriyle geri göndermiş ve Ağa Muhammed Han'ın Voynoviç'e yönelik eylemlerinin cezasız kalmayacağını açık biçimde ilan etmiştir. Nitekim bu olay, 1795'te gerçekleştirilen geniş kapsamlı İran Seferi için resmi savaş gerekçelerinden biri olarak sunulmuş ve Rusya'nın bölgedeki stratejik çıkarlarını koruma ve misilleme kapasitesini ortaya koymuştur.³²

Esterâbâd'dan ayrılış, seferin yalnızca bir diplomatik kriz yönetimi olmaktan çıkıp Hazar havzasının bütününe yönelik daha geniş bir stratejik vizyona evrilmesini sağlamıştır. Voynoviç, bu çerçevede hem doğu hem de batı kıyılarında yürüttüğü incelemelerle bölgenin hidrografik özelliklerini, kıyı çizgisinin morfolojisini, sıklık ve derinlik dağılımını, deniz biyolojisini, rüzgâr ve akıntı durumlarını ve muhtemel liman noktalarını ayrıntılı biçimde kayda geçirmiştir. Bu tür sistematik gözlemler, gemilerin güvenli seyrüseferini sağlamaya yönelik pratik bir gereklilik olmanın ötesinde, aynı zamanda bölgedeki ticari ve askerî faaliyetlerin planlanmasında uzun vadeli stratejik bir araç işlevi görmüştür. Voynoviç'in topladığı veriler, seferin diplomatik ve askerî boyutunun ötesine geçerek, Hazar havzasının jeoekonomik ve jeopolitik

³⁰ Gablits, *İstoriçeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom*, XXI-XXII.

³¹ Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 109.

³² A. V. Beloglazov, "Formirovaniye Kaspiyskogo Napravleniya Rossiyskoy Geopolitiki", *Uçeniye Zapiski Kazanskogo Gosudersvennogo Universiteta* 147/1 (2005), 140; Gablits, *İstoriçeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, XXIII-XXIV

potansiyelinin bilimsel bir temele oturtulmasını mümkün kılmıştır. Böylelikle sefer, Rusya'nın Hazar'da uzun vadeli askerî ve ticari hedeflerini besleyen nitelikli bir coğrafi bilgi üretmiş ve imparatorluğun bölgedeki ilerleme stratejilerine temel oluşturacak sağlam bir zemini ortaya koymuştur. Aynı zamanda bu keşifler, Hazar suyunun potansiyel liman ve üs alanlarını belirlemekle kalmamış, bölgeye ilişkin gelecekteki diplomatik ve askerî müzakerelerde kullanılabilecek veri tabanının da çekirdeğini oluşturmuştur.

2. Sefer Sırasında Hazar Havzasına Yönelik Yapılan İktisadi Gözlemler

Voynoviç'in seferi, II. Katerina'nın güneye yönelik ticari hegemonya kurma vizyonunun, kapsamlı bir iktisadi ve jeopolitik istihbarat toplama misyonu olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Voynoviç'in sahada derlediği raporlar, potansiyel ticari limanları ve gemi barınaklarını kayda geçirmekle birlikte bölgenin doğal kaynak envanterini, kıyı ve hinterlant yapısını ve lojistik altyapı olanaklarını da titizlikle belgeleyerek Rus merkantilizminin ihtiyaç duyduğu ham madde ve stratejik avantajların kapsamlı bir dökümünü oluşturmuştur. Dolayısıyla sefer, Hazar havzasında Rus stratejik planlamasının bilimsel ve pratik temelini hazırlayan çok katmanlı bir devlet projesi niteliği taşımaktadır. Voynoviç'in faaliyetleri, imparatorluğun coğrafi keşif, diplomasi, ekonomik çıkarlar ve askerî planlama alanlarını birbirine entegre eden bir model olarak, XVIII. yüzyıl Rus jeopolitiğinin mekânsal, ekonomik ve kurumsal çerçevesini açığa çıkarmaktadır.

Seferin en dikkat çekici iktisadi gözlemleri, Hazar havzasının batı ve doğu kıyılarında yoğunlaşan hidrokarbon kaynakları bağlamında toplanmaktadır. Voynoviç'in ekibi, Hazar'ın batı kıyılarında, özellikle Bakü ve Çilov Adası çevresinde “güçlü bir dağ yağı (gornoye maslo) ve petrol (petrol) kokusu” tespit etmiş ve petrolün su yüzeyinde belirgin bir tabaka hâlinde yüzdüğünü gözlemlemiştir.³³ Bu gözlemler, Samuel Gottlieb Gmelin gibi önceki Rus destekli kaşiflerin Hazar suyunun acılığını Kafkasya'daki petrol kaynaklarına bağlayan teorilerini, saha verileri ile somut bir zemine oturtma imkânı sağlamıştır. Özellikle Abşeron Yarımadası ve çevresindeki adalarda su yüzeyinde saptanan petrol tabakaları, bu teorik çıkarımların doğrulanması açısından önemli kanıtlar sunmaktadır. Voynoviç'in incelemeleri, bilimsel tespitlerin ötesine geçerek söz konusu kaynakların ticari hacmini de irdelemiş ve tüccarların bu kaynakları

³³ Evliya Çelebi, Bakü'deki bolca petrol olduğundan söz etmektedir. Bu ürünün yerden kaynayıp çıktığını, suyun yüzeyinde gölcük gölcük olup kaymak gibi durduğundan bahsetmektedir. Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 2/348. Abşeron Yarımadası'nda petrolde dair ilk gözlemler, milattan önceki devirlere kadar gitmektedir. Bk. Mustafa Gökçe, “9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Petrol (Petrol) Üretimi ve Ticareti”, *History Studies* 4 (2012), 164.

bölgesel pazarlara sevkiyatını gözlemleyerek Hazar havzasının Rusya için taşıdığı potansiyel ekonomik değeri St. Petersburg'un dikkatine sunmuştur.³⁴ Ayrıca raporlar, Hazar'ın doğu kıyısındaki *Neftedag/Nebitdağ* bölgesinde (günümüz Balkanabat), Türkmenlerin hâkimiyetindeki sahalarda da hidrokarbon kaynaklarının varlığı belgelenmiştir. Buradaki kaynaklar, derinliği 1.5-7 metre olan kuyulardan elde edilen “siyah petrol” formunda olup, Bakü kaynaklarından ayıran başlıca özellikleri ise yoğun kıvamı, düşük sıcaklıklarda donma eğilimi ve görece daha az keskin kokusu olarak kaydedilmiştir. Buna karşın teknik sınırlılıklar, özellikle kuyuların kum birikintileriyle tıkanması, üretimin sürekliliğini ciddi biçimde sekteye uğratmıştır. Bu kısıtlar nedeniyle yıllık üretim hacmi yalnızca yaklaşık 4000 pud (yaklaşık 65,5 ton) düzeyinde kalmış, bu da Hazar havzasındaki hidrokarbon kaynaklarının ekonomik kullanım potansiyelinin teknik altyapı eksiklikleriyle doğrudan sınırlı olduğunu göstermektedir.³⁵

Voynoviç'in kayda geçirdiği bilgiler, Hazar havzasındaki hidrokarbon kullanımının, bölgede uzun süreli üretim ve işleme gelenekleriyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Nitekim, Hazar petrolünün varlığı antik devirlerden beri bilinmekte ve sadece aydınlatma ile meşalelerde değil, evlerin izolasyonu, develerin cilt hastalıklarının tedavisi ve özellikle gemi ahşaplarının suya dayanıklı hâle getirilmesinde kullanılmaktadır. Bu bağlam, bölgenin doğal kaynaklarının ekonomik ve günlük yaşamda çok yönlü kullanımına dair tarihsel bir sürekliliği ortaya koymaktadır.³⁶ Voynoviç'in raporları, bu kaynakların işlenmesine ilişkin yerel teknikleri ayrıntılı biçimde tasvir etmektedir. Hazar kıyılarında Türkmen toplulukları, petrolü damıtma ve ayırma yöntemleriyle işleyerek modern rafine tekniklerinin ilkel öncüllerini uygulamışlardır. Bu yöntem, petrolün kil ve bakır kaplarda ısıtılmasını, ardından kum ve diğer yabancı maddelerin dibe çökmesinden sonra üstte kalan kısmın alınmasını esas almaktaydı. Elde edilen arıtılmış katran, Hive ve Hazar'ın güneyindeki pazarlara sevk edilmekte ve genellikle balmumu ile karıştırılarak meşale ve aydınlatma malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca, bölgede petrol kaynaklarına ek olarak topraktaki çatlaklardan sızan ve güneşte reçine haline gelerek katılaştıran “yer katranı” (bitüm/zift) olarak adlandırılan maddeye de işaret edilmektedir.³⁷

Hidrokarbon kaynaklarının yanı sıra Voynoviç'in raporları, en az petrol kadar hatta iye güvenliği açısından daha acil bir stratejik emtia olan tuz da aynı titizlikle odaklanmıştır. Raporlar, Hazar kıyılarında sadece petrol değil, tuz

³⁴ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 5-7.

³⁵ Bakü civarında bulunan petrol kaynakları ise tükenmez olarak yorumlanmaktadır. Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 71-73.

³⁶ Gökçe, “9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Petrol (Petrol) Üretimi ve Ticareti”, 166.

³⁷ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 74.

bakımından da zengin olduğunu kaydetmiştir. Bu tuzun, kaya tuzundan farklı olarak mevsimsel göllerin kurumasıyla oluşan göl tuzu olduğu özellikle belirtilmektedir. Bu tespit, Rus idaresi için kritik bir önem taşımaktaydı; zira bu tuzun yapısı, Astrahan ve imparatorluğun güney bölgelerindeki göllerden elde edilen tuzlarla benzerlik göstermekteydi. Hazar havzasındaki tuzun varlığı, Rusya'nın Astrahan'daki balıkçılık endüstrisini desteklemek ve gıda muhafazası için stratejik bir kaynak potansiyeline sahip olduğunu göstermekteydi. Raporlarda, söz konusu tuz havzalarının halihazırda Türkmen toplulukları tarafından işletildiği ayrıntılı biçimde aktarılmaktadır. Ancak çıkarım yöntemlerinin ilkel oluşu sebebiyle tuzun kum ve toprakla karışık, yani saflaştırılmamış bir formda elde edildiği görülmektedir. Buna rağmen bu tuzlar, bölgesel pazarlarda takas ekonomisinin önemli bir unsurunu oluşturmakta ve yerel toplulukların tüketim ve ticaret pratiklerinde belirgin bir yer tutmaktadır.³⁸

Voynoviç heyetinin petrol ve tuz kaynaklarına dair yaptığı tespitler, Rusya'nın nüfuz etmeye yöneldiği Hazar coğrafyasında uzun süredir kendi dinamikleriyle işleyen yerleşik bir iktisadi yapının varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu stratejik ham maddeler, nakdî dolaşımın sınırlı kaldığı bölgede *Sarazen*³⁹ darısı olarak adlandırılan ürün dâhil çeşitli temel ihtiyaç maddeleriyle yapılan takas esaslı bir ticaretin temelini oluşturmakta ve yerel toplulukların kendi kendine yeten ekonomik düzenini beslemekteydi.⁴⁰ Voynoviç'in sahadan aktardığı gözlemler, XVIII. yüzyıl Rus merkantilizmi açısından bu kaynakların yalnızca yakıt ve aydınlatma gibi kısa vadeli kullanım alanlarıyla sınırlı olmadığını, Hazar havzasının gelecekteki stratejik önemini belirleyecek daha geniş bir ekonomik ve jeopolitik potansiyele işaret ettiğini göstermektedir. Bu tespitler, özellikle XIX. yüzyılda Bakü merkezli petrol ekonomisinin küresel ölçekte belirleyici bir konuma yükselmesi düşünüldüğünde, bölgenin doğal kaynaklarının emperyal projeler açısından taşıdığı değerin erken bir ön okuması niteliğindedir. Dolayısıyla Voynoviç raporları, Rusya'nın güney politikasını sadece bölgesel ticaret yolları üzerinde bir hakimiyet arayışı olmanın ötesinde, bu yolları sürdürülebilir kılacak ham madde havzalarının kontrol altına alınması hedefiyle iç içe geçmiş çok katmanlı bir strateji olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Hazar havzasındaki petrol ve tuz envanteri, bu kapsamda, ilerleyen on yıllarda Rus İmparatorluğu'nun bölgesel güç mimarisini şekillendirecek

³⁸ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 75.

³⁹ Batılılar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan isim. Cengiz Tomar, "Sarasınlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/116.

⁴⁰ Hazar havzasında gerçekleşen ticaret için ayrıca bk. Mustafa Gökçe, "Hazar Denizi'nde Ruslar ile Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18-19. Yüzyıllar)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 6/13 (2018), 103-104.

jeoekonomik altyapının erken aşamalarını belgeleyen tarihî bir veri seti niteliği taşımaktadır.⁴¹

Voynoviç seferinin iktisadi istihbarat toplama boyutu, Hazar havzasının en temel zenginliği olan su ürünleri üzerine de yoğunlaşmıştır. Raporlar, özellikle Esterâbâd Körfezi'nin hidrografik özelliklerini ve bu özelliklerin sunduğu iktisadî potansiyeli dikkatle analiz etmektedir. Körfezin zenginliğinin temel kaynağı, bölgedeki halk tarafından *Karasu* olarak adlandırılan, Rus kayıtlarında ise “Küçük Astrabad Nehri” şeklinde geçen akarsu yatağıdır. Dağ silsilelerinden beslenerek körfeze dökülen bu nehir ve kolları, özellikle ilkbahar döneminde olağanüstü bir balık çeşitliliğini destekleyen doğal bir ekosistem oluşturmaktadır. Raporlarda, değer bakımından en kritik türlerden biri olan mersin balığının üreme döneminde nehir ağızlarına büyük sürüler halinde akın ettiği vurgulanmaktadır. Bu hareket, kısa sürede birkaç gemiyi hem balıklarla hem de onların yumurtalarıyla (havyar) doldurmanın mümkün olacağını gözlemlemiştir. Bu veriler, Rusya'nın Astrahan merkezli balıkçılık endüstrisinin, Hazar'ın güneyine doğru genişletilmesi hâlinde oldukça verimli bir yeni üretim havzası kazanacağı düşüncesini desteklemiştir. Bunlara ek olarak, bölge halkı tarafından büyük itibara sahip *şemaya* olarak adlandırılan yağlı sazangil türlerinin varlığı da ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. Raporlar, Esterâbâd Körfezi'nin genel olarak su ürünleri açısından zengin bir çeşitlilik sunduğunu göstermektedir. Bu envanter, bölgenin sürdürülebilir bir iâşe kaynağı olarak analiz edildiğini göstermektedir.⁴²

Hazar'ın bir diğer önemli kaynağı olan fok balığına dair bilgiler de Voynoviç'in raporlarında kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar, bölgede olağanüstü bir yoğunluk gösteren fok popülasyonlarının biyolojik bir envanter olmanın ötesinde, imparatorluğun iktisadi ve ticari stratejileri açısından dikkate değer bir unsur olarak ele alındığını göstermektedir. Voynoviç ve heyetinin aktardığına göre, Hazar'ın belirli sahil şeritlerinde fok sürüleri öyle yoğun bir biçimde kümelenmekteydi ki uzaktan bakıldığında bu kitlelerin taş yığınlarıyla karıştırılabileceği ifade edilmektedir. Bu betimleme, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hazar'daki fok popülasyonunun büyük bir biyokütle sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu sahalara av için gelenlerin otuz bin kadar fok avladığı tahmin edilmektedir. Bu faaliyetin, imparatorluk ekonomisi için stratejik ve ticari önemini ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, Voynoviç'in gözlemleri bu avcılığın etrafında gelişen bir takas ekonomisini de ortaya koymaktadır. Özellikle Astrahan merkezli Rus avcı gemilerinin bölgeye ulaştıklarında yanlarında buğday unu, dökme demir ürünler, çeşitli ahşap eşyalar ve gündelik kullanım için

⁴¹ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 77-78.

⁴² Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 40-42.

gerekli diğer malları getirdikleri; karşılığında ise yerel topluluklardan fok ve diğer hayvanlara ait deriler, yağlar ve kürkleri temin ettikleri kaydedilmektedir. Böylece, Hazar'ın kuzeyindeki Astrahan merkezli ticaret sisteminin, Hazar'ın güney ve doğu kıyılarında yaşayan toplulukları da kapsayan çok katmanlı bir değişim ağı oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁴³

Voynoviç'in değerlendirmeleri, bir Rus deniz üssünün uzun vadeli sürdürülebilirliği için en az askerî tahkimat kadar belirleyici olan yerel kaynakların bütüncül bir analizini sunmaktadır. Onun gözünde bir limanın gerçek güvenliği, sadece topçusu ve surlarıyla değil, kesintisiz gıda arzı, nitelikli kereste stokları ve teknik idame kapasitesiyle mümkün olabilirdi. Bu çerçevede Esterâbâd, Rusya'nın Volga havzası üzerinden uzanan kırılgan tedarik hatlarına bağımlılığı azaltacak, hatta ortadan kaldıracak ölçüde kendi kendine yeten bir üs modeli olarak ele alınmıştır. Bölgenin sık ormanları, bir donanmanın bakımı ve onarımı için elzem olan stratejik kereste kaynaklarını barındırmaktadır. Meşe, karaağaç, dişbudak, kayın ve özellikle değerli olan şimşir, Hazar filosunun onarım ve bakım için Astrahan'a dönme zorunluluğunu ortadan kaldıracak, yerinde lojistik destek sağlayacak bir marangozluk potansiyeline işaret etmektedir. Orman kaynaklarına ek olarak bölgenin incir, nar, zeytin ve dut gibi meyvelerle dolu zengin çeşitliliği, bir garnizonun iase güvenliğini garanti altına almaktaydı. Buna karşılık Hazar'ın doğu kıyıları ve batı kıyıları, Voynoviç'in gözünde daha problematik bir tablo sunmaktadır. Doğu kıyılarının tuzlu toprak yapısı ve kalıcı tatlı su kaynaklarının yokluğu, uzun vadeli bir yerleşimi imkânsız kılmaktaydı.⁴⁴ Balkan Dağları'nın yamaçları ve belirli pınarları istisnalar teşkil etse de bunlar bir donanma üssü için gereken ölçekte bir altyapı sağlayamazdı. Batı kıyılarındaki Bakü ise büsbütün farklı bir yapıya sahipti. İklimin sertliği, toprakların çoraklığı ve kayalık jeolojik yapı hem tarımsal üretimi hem de askerî personelin sağlığını olumsuz etkilemekteydi.⁴⁵ Bakü'nün değeri bu nedenle yerel üretim kapasitesinden ziyade, kontrol ettiği geniş ticari hinterlandın, özellikle safran gibi yüksek değerli ihraç mallarının, ana çıkış kapısı olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu mukayeseli analiz, Rusya'nın stratejik tercihlerini doğrudan şekillendirmiştir. Hazar'ın güney coğrafyasının sunduğu bereketli tarımsal havza, binlerce askerin ve mürettebatın beslenmesi sorununu yerinden çözecek bir tahıl ambarı niteliğindedir. Daha da önemlisi, gemi inşası ve onarımı için elzem kabul edilen nitelikli kereste varlığı, Esterâbâd'ı Hazar'ın kurak kıyılarından keskin bir şekilde ayırmaktaydı. Voynoviç'in gözünde Esterâbâd, sadece korunaklı bir liman olmanın ötesinde, su kaynaklarının, tarımsal üretimin

⁴³ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 8, 94.

⁴⁴ Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 108.

⁴⁵ Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 109.

ve gemi inşasında kritik öneme sahip orman varlığının kesiştiği, eşsiz bir stratejik demirleme noktasıydı.⁴⁶

Bakü ve hinterlandı, neft, safran ve tuz gibi yerel üretimin temel yapı taşlarının yanı sıra Rus pazarında her daim yüksek değere sahip olan *Şamahı* ipeği ve diğer dokuma ürünleriyle bütünleşik bir ticari altyapı oluşturmaktaydı.⁴⁷ Voynoviç heyetinin gözlemleri, bölgenin sadece ham madde üreten bir coğrafya değil, aynı zamanda Türk menşeli ipek ve yarı ipek mamullerin akışını sağlayan dinamik bir pazar yeri olduğunu teyit etmektedir. Ayrıca Voynoviç'in raporlarında stratejik sonuçlar doğuran gözlem, bu kadim ticaret yollarının maruz kaldığı krizdir. Heyet, yüzyıllardır işleyen ve yüksek kârlılık sağlayan ipek ticaretinin, İran coğrafyasındaki siyasal dağınıklık nedeniyle belirgin bir durgunluğa sürüklendiğini saptamıştır. Rapora göre yaşanan tıkanmanın nedeni ekonomik kapasite eksikliği olmadığı, sorunun bölgeyi yöneten hanlıkların parçalı siyasal yapısı, istikrarsız otorite ilişkileri ve keyfi yönetim pratiklerinin ticaret güvenliğini ortadan kaldırmasıydı. Bu teşhis, II. Katerina'nın yayımlacı güney politikası için aradığı meşruiyet zeminini ve iktisadi bir gerekçe de kazandırmıştır. Zira raporların aktardığı tablo, Rusya'nın güney ve doğu ticaretini geliştirme hedefinin önündeki engelin ekonomik potansiyel değil, düzeni bozan siyasal kırılganlık olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu ortam, Rusya'nın bölgeye müdahalesi için fırsat vermektedir.⁴⁸

Hazar'ın doğu kıyısına dair yapılan tespitler ise bölgenin tarihsel demografisini ve ekonomik örgütlenmesini anlamak bakımından dikkate değer bir analitik çerçeve sunmaktadır. Türkmenbaşı (Kızılsu/Krasnovodsk) havalisinde kaydedilen gözlemler, yaklaşık iki bin çadırdan oluşan konargöçer bir Türkmen nüfusunun varlığına işaret etmektedir. Bu topluluklar, klasik göçebe ekonomisinin belirgin niteliklerini yansıtarak üretim faaliyetlerini bütünüyle hayvancılık üzerine inşa etmişlerdir. Sürülerinin büyüklüğü kayda değer olmakla birlikte, at, deve, koyun ve keçi yetiştiriciliği, bölgenin sınırlı otlak kapasitesi nedeniyle belirgin bir mevsimsel döngüye bağımlı bir hareketlilik yaratmaktadır. Yaz aylarında iç bozkırlara çekilmeleri, sonbaharda ise kıyı şeridine geri dönmeleri bu çevrimsel yapının doğal sonucudur. Gözlemler, bu düzenin ekonomik olarak kendi kendine yeten bir model üretmediğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Temel gıda ürünleri ve mamul mallar bakımından dış tedarike bağımlı bir yapı söz konusudur. Raporda bu bağımlılığın, bölgenin en önemli ticaret ve zanaat merkezlerinden biri olan Hive üzerinden karşılandığı

⁴⁶ Bakü, ikincil bir ticari merkez olarak; doğu kıyıları ise su kıtlığı nedeniyle sadece kaynak çıkarma neft ve tuz için uygun, kalıcı yerleşime elverişsiz bir bölge olarak raporlanmıştır. Gablits, *İstoriçeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 27-28, 70-71, 107.

⁴⁷ Bakü'nün XVII. yüzyıldaki ticari ürünleri için ayrıca bk. Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 347.

⁴⁸ Gablits, *İstoriçeskiy Jurnal Bıvşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 109.

belirtilmektedir. Hive'nin deve kervanlarıyla yaklaşık on günlük bir mesafede bulunması, doğu Hazar hinterlandında işleyen ticaretin coğrafi sınırlarını ve taşıma maliyetlerini göstermesi bakımından kayda değerdir.⁴⁹

Voynoviç seferinin ortaya koyduğu iktisadi ve lojistik envanter, bütüncül biçimde değerlendirildiğinde Esterâbâd Körfezi'nin Rus İmparatorluğu'nun güney stratejisinde neden vazgeçilmez bir kilit taşı olarak belirlendiğini açıklıkla göstermektedir. Sefer raporları, Esterâbâd'ı Hazar havzasındaki diğer tüm noktalardan (Bakü, Türkmenbaşı, Oğurça) radikal bir biçimde ayıran üstünlüklerini teknik ayrıntılarıyla kayda geçirmiştir. Bölge, sadece tarımsal ve ormancılık açısından kendi kendine yeterli bir artalana sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda Rusya'nın, Asya içlerine ve oradan Hindistan'a giden kısa ve güvenli kara hattının başlangıç noktasını oluşturmaktadır.⁵⁰ Raporlardaki veriler, St. Petersburg'un zihniyet dünyasındaki Hindistan algısını kökten değiştirmiştir. Esterâbâd'dan hareket eden kervanların Basra Körfezi'ne bir aydan kısa sürede, Buhara'ya 18 günde, Hive'ye ise sadece 14 günde ulaşabilmesi, mekânın zamanla fethedilmesi anlamına gelmektedir. Ancak asıl stratejik eşik, Rusların nihai hedefi olan en yakın Hindistan şehrine ulaşımın beş haftadan fazla sürmediğinin tespit edilmesidir. Bu veri, Hindistan'ı ulaşılmaz bir hayal olmaktan çıkarp, somut bir lojistik menzile dönüştüren tarihsel bir dönüm noktası olmuştur.⁵¹

Bu veriler, I. Petro döneminden bu yana Rus devlet aklının bilinçaltında yatan, ancak lojistik bir kesinliğe kavuşturulamayan Hindistan hedefini yeni bir rasyonaliteye oturtmuştur. Hazar rotasının, Hindistan emtiasını Rusya'ya yönlendirecek bölge olarak kurgulanması, ticari bir alternatif olmanın ötesinde İngiltere'nin tekelindeki uzun ve maliyetli okyanus rotasına ve Osmanlı'nın denetimindeki Akdeniz-Levant hattına karşı, doğrudan Rus himayesinde işleyen, stratejik bir güzergah girişimidir. Nitekim seferin ardından 1783 yılında Georgiyevsk Antlaşması ile Ruslar, Gürcistan'ı himaye altına alarak Kafkasya'daki politik dengeleri kendi lehine çevirmiş ve bölgedeki Osmanlı ve Kaçar gibi güçlerin nüfuz alanlarını daraltmayı hedeflemiştir. Bu antlaşma ile Kafkasya dağ silsilesini aşan ticaret yollarının kontrolü, bir imparatorluk meselesi haline getirmiştir. Dolayısıyla bu hamleler, Hazar Denizi'nin ticari potansiyelini Rus ekseninde canlandırma ve doğu ticareti üzerindeki hegemonyasını, siyasi ve askerî bir himaye rejimi aracılığıyla gerçekleştirme yönünde atılmış adımdır.⁵²

⁴⁹ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 93-94.

⁵⁰ Bulatov, "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More", 107.

⁵¹ Gablits, *İstoričeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More*, 56-57.

⁵² Parvin Darabadi, "Kavkazsko-Kaspiyskiy Region v Sisteme Geopolitičeskiy Otnoşeniy XVIII–Naçala XIX vekov" *Kavkaz i Globalizatsiya* 2/4 (2008), 151-152.

Sonuç

Marko İvanoviç Voynoviç'in 1781-1782 yıllarında gerçekleştirdiği Hazar seferi, Esterâbâd'da bir ticaret üssü kurma teşebbüsünün sonuçsuz kalmasıyla sınırlı gibi görünse de bu girişimi, somut bir yerleşimin inşasına indirgemek seferin Rus imparatorluk tarihindeki dönüştürücü etkisini göz ardı etmek olur. Geniş bir tarihsel perspektiften bakıldığında bu sefer, II. Katerina döneminin kapsamlı ve ileri görüşlü ekonomik istihbarat operasyonu olarak kabul edilmelidir. Bu sefer, St. Petersburg'un zihniyet dünyasında Hazar Denizi'ni, imparatorluğun güney stratejisinin ticari merkezi eksenine dönüştüren bir paradigma değişimini temsil etmektedir. Seferin ortaya koyduğu veriler, Hazar rotasının Rusya için jeopolitik kaldıraç olduğunu ortaya koymaktadır. Hazar rotası, Avrupa ile Asya arasında doğrudan Rus himayesinde işleyen alternatif bir kıta köprüsü sunmaktaydı. Özellikle, bu köprü'nün Bakü ve çevresindeki hidrokarbon rezervlerinin tespitiyle, geleceğin enerji jeopolitiğinin temelleri atıldığını göstermektedir. Bu bağlamda sefer, Rusya'nın XIX. yüzyıldaki endüstriyel sıçramasının ham madde altyapısını kayıt altına almıştır.

Diplomatik ve stratejik düzlemde ise bu sefer, Rusya'nın Hazar havzasındaki yerel güç odakları özellikle Kaçar Hanedanı ve Türkmenler ile kurulan sistematik temasları sağlayarak Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin doğu kanadını çevreleme ve İran iç siyasetine nüfuz etme konusunda bir manevra alanı kazanmasına yol açmıştır. Hindistan'a ulaşımın lojistik olarak yönetilebilir bir mesafe olduğunun tespiti, St. Petersburg'un sıcak denizler ve güney ticareti vizyonunu somut bir devlet politikasına evrilmiştir. Bu seferin asıl mirası, imparatorluk arşivine kazandırdığı bilgi altyapısı olmuştur. Voynoviç'in seferi sırasında yapılan sistematik gözlemler, tutulan raporlar ve oluşturulan detaylı hidrografik bilgiler, XIX. yüzyılda Bakü petrol sahalarının endüstriyel olarak işletilmesinin, Hazar kıyılarında modern liman altyapısının inşasının ve Rusya'nın Orta Asya hanlıkları ile ticaret ağlarının genişlemesinin kritik dayanak noktasını oluşturmuştur. Sonuç olarak bu girişim, Rusya'nın yüzünü güneye çevirmesini sağlamış ve imparatorluğun sonraki yüzyıl boyunca izleyeceği Hazar politikasının pratik dayanak noktasını teşkil etmiştir. Bu durum, Hazar havzasındaki Rus kolonizasyon girişimlerinin, bölgedeki Türk topluluklarının varlığı ve ekonomik faaliyeti üzerine de sistematik bir gözetim ve kontrol mekanizmasının zeminine neden olmuştur.

Kaynakça

- Akbulut, Kübra. *Hazar Havzası'nın Jeopolitiği ve Türk Tarihi Açısından Önemi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Akçay, Eray. *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. o. 34'te kayıtlı Fransa'nın İstanbul elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı bürokrasisi ile yazışmalarını ihtiva eden bir mecmua (1716-1724)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Beloglazov, A. V. "Formirovaniye Kaspiyskogo Napravleniya Rossiyskoy Geopolitiki". *Uçeniye Zapiski Kazanskogo Gosuderstvennogo Universiteta* 147/1 (2005), 123-143.
- Bulatov, V. E. "Vneşniyaya Politika Yekaterini Vtoroy i Syemki na Kaspiyskom More". *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk. Seriya Geografiçeskaya* 3 (2014), 103-110.
- Buşev, P. P. *Posol'stvo Artemiya Volinskogo v İran v 1715-1718 gg.* Moskova: Nauka İzd., 1978.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 115-132.
- Darabadi, Parvin. "Kavkazsko-Kaspiyskiy Region v Sisteme Geopolitiçeskiy Otnoşeniy XVIII–Naçala XIX vekov" *Kavkaz i Globalizatsiya* 2/4 (2008), 144-158.
- Evliya Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. yay. haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman. 2. Cilt/2.Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Gablits, Karl İvanoviç. *İstoriçeskiy Jurnal Bivşey v 1781 i 1782 godax na Kaspiyskom More Rossiyskoy Eskadri pod Komandoyu Flota Kapitana Vtorago Ranga Grafa Voynoviça*. Moskova: Tip., S. Selivanovskogo, 1809.
- Gökçe, Mustafa. "9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Neft (Petrol) Üretimi ve Ticareti". *History Studies* 4 (2012), 159-172.
- Gökçe, Mustafa. "Hazar Denizi'nde Ruslar ile Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18-19. Yüzyıllar)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 6/13 (2018), 100-120.
- Huseynov, Javid. *Rusların Hazar Denizi Sahasına Yayılması (1700-1750)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kadırbayev, A. Ş. "Rossiya na Kaspiyskiy Rubejah: Ot Epohı Yekaterini II do Kırımskoy Voynı". *Vostochny Arhiv* 14-15 (2006), 26-37.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.

- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 7. Basım, 2020.
- Leer, Genrih Antonoviç (ed.). *Entsiklopediya Voyennih i Morskih Nauk*, 2 T. St. Petersburg: Tip. Bezobrazova, 1885.
- Mahmudova, K. Z. “Kavkazkiy Vektor v Vostochnoy Politike Petra I (1700-1722 gg.)”. *Vestnik Vladikavkazskogo Nauchnogo Tsentra* 15/1 (2015), 5-8.
- Matthee, Rudolph P. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Nikonov, Oleg Aleksandroviç. “Gosudarstvenno-pravovaya Zaşita Rossiyskih İnteressov na Kaspiyskom More v XVIII-XIX vv”. *Probeli v Rossiyskom Zakonodatelstve. Yuridiçeskiy Jurnal* 2 (2011), 235-239.
- Niyazmatov, M. *Poisk Konsensusa, Rossiysko-Hivinskiye Geopolitiçeskiye Otnoşeniya v XVI – naçale XX v.* St. Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye İzd., 2010.
- Saray, Mehmet. “Hive Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/167-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Serikova, U. S. – Zulfugarova N. İ. “İstoriya Stanovleniya i Osnovniye Etapi Razvitiya Neftgazovoy Promışlennosti v Kaspiyskom Regione”. *İstoriya i Pedagogika Yestestvoznaniya* 2 (2013), 15-21.
- Sokolov, A. P. “Ekspeditsiya Grafa Voynoviça k Vostochnomu Beregu Kaspiya 1781-1782”. *Morskoy Sbornik* 4/9 (1850), 227-236.
- Stendman, Georgiy Fedoroviç. *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşestva*. 60 T. St. Petersburg: Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1887.
- Tomar, Cengiz. “Sarasinler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Veselago, F. F. *Oçerk Russkoy Morskoy İstorii*. 1. Kısım. St. Petersburg: Demakova Tip., 1875.
- “Voynoviç, Mark İvanoviç”. *Voyennaya Ensiklopediya*. ed. K. İ. Veliçko vd. 7/14-15. St. Petersburg: İ. D. Sitina Tip., 1912.
- Yazıcı, Tahsin. “Esterâbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11/437-438. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

2.Bölüm

Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçlerinin German ve İrani Boylara Etkisi (I.- IV. yy)

Fatma KARAMAN*

Giriş

Türkistan bozkırları, tarih boyunca birçok boyun hareketliliğine sahne olmuş geniş bir kültür ve yaşam coğrafyası olarak varlık göstermiştir. I.–IV. yüzyıllar arasındaki göçlerin temelinde yalnızca nüfus artışı ya da iklimsel değişimler olmamış, bozkır siyasetinin dinamik yapısı, boylar arası rekabet, yeni otlak arayışı, ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi ve askerî güç dengelerindeki değişimler de yer almıştır¹. Türkistan'da her boy ve il, töre gereği otlak kışlak dengesini korumak, hayvan sürülerini besleyebilmek ve siyasî otoritesini sürdürebilmek için geniş hareket alanlarına ihtiyaç duymuştur. Bu zorunluluk, Türk boylarının tarih boyunca hem doğu–batı hem de kuzey–güney yönlü göç ve yayılma hareketlerini besleyen en temel etken olmuştur¹.

Bu dönemde batıya yönelen Türk boylarının hareketliliği, çoğu zaman “göç” olarak nitelenmiş de, aslında sürekli bir kültürel ve askerî etkileşim hattı oluşturan çok yönlü bir sürecin yaşanmasını sağlamıştır. Türkistan'dan çıkan boylar, Aral havzası → Yayık (Ural) bozkırları → İtil (Volga) sahası → Ten (Don) ve Turla (Dinyester) havzaları üzerinden Karadeniz'in kuzey kuşağına ulaşmışlardır². Bu hat, antik dönemlerden itibaren “Kuzey Göç Yolu” olarak bilinen göç yolunu ortaya çıkardığı gibi, sadece konargöçer toplulukların hareketine sahne olmamış, aynı zamanda Avrasya'nın en işlek ticaret yollarını da bünyesinde barındırdığı için askerî, ekonomik ve siyasî açıdan büyük önem taşımıştır. Konargöçer atlı kültürün hareketliliği, Karadeniz'in Kuzeyinden nehir havzaları ve otlak kuşakları boyunca ilerleyerek sürekli batıya taşınmıştır⁴.

Göçlerin diğer önemli istikameti ise Issık–Balkaş havzasından başlayan ve Sır-Derya (Seyhun) – Aral çevresi – Hazar'ın doğu kıyıları üzerinden Kafkaslar ile İran platosuna ulaşan hat olmuştur. Bu hat, özellikle Sarmat ve Alan

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, fatmakaraman2834@gmail.com. ORCID NO: 0009-0003-8645-2947

¹ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 45–52; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 25–34.

² Lev N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 87–96.

topluluklarıyla olan etkileşimin yoğunlaştığı bölgeyi oluşturmuştur.³ Bu süreçte Sarmatlar, Türk kimlikli bir bozkır topluluğu olarak; Alanlar ise Türk/Moğol kökenli⁴ bir unsur olarak bölgede önemli rol oynamış, ancak her iki topluluk da Türkistan merkezli askerî donanım ve savaş taktikleri ile kültürel yapıdan güçlü biçimde etkilenmiştir. Sarmat–Alan hattındaki etkileşim yalnızca tek yönlü bir yayılım olmamış, karşılıklı kültürel alışveriş şeklinde gerçekleşmiş, özellikle savaş kültürü, hayvan üslubu sanatı, atlı ölü gömü geleneği ve sosyal hiyerarşi bakımından ortak bir bozkır kimliği oluşturmuştur.

Türkistan’da kadın savaşçı geleneğinin güçlü bir yer edinmiş olması, göçlerin taşıdığı önemli sosyokültürel unsurlardan biri olmuştur. Alp Kız prototipi yalnızca Sarmat ve Alan topluluklarında yer almamış, İskit/Saka, Hun, Köktürk, Kimek-Kıpçak, Bulgar, Avar kültüründe de görülmüştür⁵. Bu durum bozkır toplumlarında kadın savaşçı varlığının istisna olmadığını, bizzat savaş kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Ayrıca göçlerle birlikte bu gelenek hem Doğu Avrupa’ya hem de Kafkasya–İran hattına taşınmış, pek çok kurganda atlı kadın mezarlarına rastlanması da bu kültürel sürekliliğin güçlü kanıtı olmuştur.

Kısacası Türkistan’dan batıya yönelen hareketlilik, Got, Gepid ve diğer Germen toplulukları ile İranî boylar üzerinde yoğun bir askerî, kültürel ve dilsel etkiler bırakmıştır. Bu etkiler, makalemizde çeşitli yönleriyle; arkeolojik veriler, yazılı kaynaklar üzerinden kronolojik bir çerçeve ile incelenmiştir.

1) Askerî Etkiler

I.–IV. yüzyıllarda Türkistan bozkırlarında şekillenen askerî kültürün Avrupa’ya taşınması, Avrasya tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Türk savaş geleneğinin temel özellikleri olan atlı okçuluk, kompozit yay teknolojisi, yüksek hareketlilik, sahte ricat manevraları, onlu askerî teşkilat sistemi, psikolojik harp unsurları ve lojistik organizasyon, Hunların Avrupa sahnesine çıkışıyla birlikte Germen ve İranî topluluklara aktarıldığı düşünülmüştür. Türkistan’ın askerî yapısının bu denli güçlü bir etki yaratmasının nedeni, savaşın bozkır toplumlarında yalnızca askerî bir faaliyet değil aynı zamanda ekonomik yaşamın, toplumsal örgütlenmenin ve siyasî meşruiyetin ayrılmaz parçası olmasıdır. Hayvancılık ekonomisi, otlak rekabeti, boylar arası güç dengesi ve kut’a dayalı hâkimiyet anlayışı, Türk savaş sisteminin iç yapısını belirlemiştir.

³ Svetlana A. Pletněva, *The Sarmatians* (London: Thames & Hudson, 1983), 61-72.

⁴ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 53–66. Alanların Türk olduğunu savunanlar: Mirfâtyh Z. Zakiyev, *Alanlar-Aslar: Karaçay-Malkar Halkının Ataları*, çev. Ömer Büyüka (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 112; Osman Karatay, *Türklerin Kökeni* (Ankara: Kripto Kitaplar, 2011), 180-185.

⁵ Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley: University of California Press 1973), 93-102.

Türkistan coğrafyası, savaş teknolojisinin gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Geniş bozkır kuşağı, halkları sürekli hareket hâlinde yaşamaya zorlamıştır, bu durum da erken dönemden itibaren atın savaş alanındaki merkezî rolünü kesinleştirmiştir. At, Türk topluluklarında yalnızca ulaşım aracı değil, aynı zamanda “ordu-millet” anlayışının somut göstergesi olmuştur.⁶ Bu nedenle Türk savaş kültürü, at üzerinde yüksek hareketlilik sağlayan, geniş sahalarda hızlı yön değiştirmeye imkân tanıyan bir sisteme evrilmiştir. Bu sistemin en belirgin unsuru atlı okçuluk olmuştur. Hun ve daha erken dönem Türk toplulukları at üzerinde geriye dönük atış yapabilen, ani yön değiştirme kabiliyetiyle düşman hatlarını çözebilen çok yönlü savaşçılar yetiştirmiştir.⁷

Kompozit yay, Türkistan savaş teknolojisinin en gelişmiş unsuru olmuştur. Ahşap, boynuz ve sinir tabakasından oluşan bu yayların üretimi son derece zor olmuş fakat sağladıkları esneklik, menzil ve delme gücü, savaş alanında belirleyici üstünlük yaratmıştır. Kompozit yayların yapımı, iklimsel koşullara ve üretim tekniklerine göre Türkistan’da kusursuz bir seviyeye yükselmiştir. Arkeolojik bulgular, özellikle Aral Gölü çevresinde, Sır-Derya havzasında ve Altay bölgesindeki kurganlarda bulunan yay kalıntılarının Hun dönemi Avrupa örnekleriyle neredeyse birebir benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.⁸ Üç kanatlı ok uçları ise Türk savaş sanatının imzası niteliğindedir. Bu ok uçları hem aerodinamik hem de delici özellikleri sayesinde özellikle ağır zırhlı Germen savaşçıları üzerinde yıkıcı etkiler yaratmıştır.⁹

Hunların Avrupa sahnesine çıkışıyla birlikte, Germen topluluklarının savaş düzeninde köklü bir değişim ortaya çıkmıştır. Hun akınlarından önce Germen savaş sistemi, kalkan duvarı olarak bilinen, ağır yaya birliklerine dayalı statik bir yapıya sahip olmuştur. Yaya savaşçıların sık ve kompakt bir hat oluşturduğu bu düzen, hızlı ihtimal varyasyonlarına karşı kapalı bir durum sergilemiştir. Hunların Avrupa’ya girişiyle birlikte bu sistem hızla çöküşe girmiş, Hun süvarisinin sahte ricat, ani geri dönüş, kanat çökertme, çemberleme, vur-kaç baskınları, uzaktan taciz ve ani yoğunlaşma gibi taktikleri, Germen hatlarını kısa sürede dağıtmıştır. Ammianus Marcellinus’un ifadesiyle Hunlar “rüzgâr gibi vurup yok olan, gölgeden ibaret bir düşman” olarak tasvir edilmiştir.¹⁰

Hun saldırılarına maruz kalan Germen toplulukları, çok kısa süre içinde ordularını yeniden yapılandırmaya girişmişlerdir. Hunlarla karşılaşmadan önce Germen savaşçıların büyük çoğunluğu yaya savaşçılardan oluşmakla birlikte

⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 102–118.

⁷ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, 110–114.

⁸ Pletnëva, *The Sarmatians*, 75–78.

⁹ D. Sinor, *Studies in Steppe History* (Leiden. Brill, 1997), 150–159.

¹⁰ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* (Cambridge: Harvard University Press, 1935), 220–226; Türkçeye Çeviren: Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, çev. Samet Özgüler (İstanbul: Historia Kitap, 2020).

atlı birlikler de sınırlı bir sayıya sahip olmuşlardır. Ancak Hun etkisiyle Germen toplulukları, savaş düzenlerini köklü biçimde değiştirerek hafif süvari birlikleri oluşturmaya başlamış, bu birliklerde ok kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Ostrogot, Vizigot ve Gepid savaşçılarının Hunlardan öğrendikleri taktikleri uygulamaya başladıkları hem arkeolojik bulgular hem de yazılı kaynaklarla doğrulanmıştır.¹¹ Bu dönüşüm yalnızca askerî bir uyarılama değil, aynı zamanda Germen siyasî teşkilatlanmasının da yeniden şekillenmesine neden olmuştur.

Türkistan savaş sisteminin bir diğer belirleyici unsuru onlu teşkilat sistemi olmuştur. Bu sistemde birlikler onluk, yüzlük, binlik ve tümenlik olarak organize edilmiş; komuta zincirinin tepesinde kağan ve onun atadığı askerî yöneticiler bulunmuştur.¹² Onlu teşkilat hem savaş alanında disiplin sağlamış hem de geniş coğrafyaya yayılan halkların askerî kontrolünü kolaylaştırmıştır. Hunların Avrupa'ya girişinden sonra Germen komuta sisteminde bu tür bir hiyerarşik düzenin izleri görülmeye başlamıştır. Got ve Gepid savaşçı gruplarında birliklerin daha düzenli sınıflandırılmaya başlaması, Hun etkisinin açık göstergesi olmuştur. Ayrıca Hun ordusunun disiplin yapısı, Grek ve Roma tarihçileri tarafından hayranlıkla kaydedilmiştir.¹³

Türkistan kaynaklı askerî teknolojilerin Avrupa'ya taşınmasının en kritik unsurlarından biri üzengi ve eyer olmuştur. Eyer, süvarinin at üzerindeki dengesini artırmış, uzun süreli hareketi mümkün kılmıştır; demir üzengi ise savaşçının darbe gücünü ve ok atışındaki denge kabiliyetini büyük ölçüde artırmıştır. Roma'da ve Germen topluluklarında üzengi kullanımı neredeyse hiç olmamıştır. Hunların Avrupa'ya girişinden sonra üzenginin hızla yayılması, Avrupa savaş kültüründe köklü bir değişim yaratmıştır.¹⁴ Orta Çağ Avrupa şövalyeliğinin temelinde bu teknolojinin yer aldığı modern akademik literatürde sıklıkla vurgulanmıştır.¹⁵

Hunların askerî etkisinin bir diğer önemli boyutu psikolojik savaş unsurları olmuştur. Hunlar, düşmanı yıldırma amaçlayan yüksek hızlı baskınlar, gece akınları, çember kapama taktikleri ve ani görünme-kaybolma stratejileriyle savaşmadan önce düşmanı psikolojik olarak kırma amaçlamıştır.¹⁶ Germen topluluklarının kroniklerinde sıkça “Hun korkusu”, “görülmeyen düşman” veya “çölde esen fırtına gibi” tanımlamalarının yer alması, bu psikolojik etkinin gücünü göstermiştir.¹⁷

¹¹ Peter Heather, *Empires and Barbarians* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 120-126.

¹² Golden, *History of the Turkic Peoples*, 60-63

¹³ Eberhard Werner, *A History of China* (Berkeley: University of California Press, 1977), 59-60.

¹⁴ Donata A. Littaer – Joost H. Crouwel, *The Origins of the Stirrup* (Leiden: Brill, 1974), 94-96.

¹⁵ Selahattin Akşit, “Üzengi ve Eyerin Türk Askerî Tarihindeki Rolü”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2020), 45.

¹⁶ Hyun Jin Kim, *The Huns* (London: Routledge Press, 2013), 40-46.

¹⁷ Helflen, *The Huns*, 54-58.

Hunların Avrupa'ya etkisinde Sarmat ve Alan topluluklarının rolü de göz ardı edilmemelidir. Hunlardan önce bu bölgelerde yaşayan Sarmat ve Alan savaşçıları, bozkır savaş kültürünün önemli taşıyıcıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle uzun mızrak kullanımı, zırhlı ağır süvari geleneği ve kadın savaşçı (Alp Kız benzeri) yapısı bu topluluklarda belirgin olarak görülmektedir.¹⁸ Bu unsurların Hunlarla birlikte daha sistematik bir forma kavuştuğu ve Avrupa'ya taşındığı anlaşılmaktadır.

Hun askerî geleneğinin Avrupa siyaset ve diplomasi kültürüne etkisi de son derece kapsamlıdır. Türk kağanlık geleneğinde diplomasi, savaş kadar önemli bir mekanizmadır. Bu nedenle Hunlar Roma İmparatorluğu ile çok sayıda diplomatik temas yürütmüştür. Margus Antlaşması gibi örnekler, Türkistan diplomasi geleneğinin Avrupa siyaset zeminine taşındığını göstermektedir.¹⁹ Bu diplomatik ilişkiler sırasında yalnızca barış veya vergi anlaşmaları değil, aynı zamanda askerî bilgi transferi de gerçekleşmiştir.

Hun etkisinin uzun vadeli sonucu, Avrupa Orta Çağ savaş geleneğinin tamamen yeniden şekillenmesi olmuştur. Frank, Lombard, Burgonya ve Latin krallıklarına ait erken dönem askerî kayıtlar, Hun savaş sisteminden etkilenmiş karma düzen, hareketli savaş, süvari merkezli taktik, okçu süvari kullanımı ve psikolojik baskı stratejileri gibi unsurlar taşımıştır.²⁰ Avrupa'da V.–XI. yüzyıllar arasında gelişen şövalyelik kültürü, üzengi ve eyer teknolojisinin yayılmasıyla doğrudan bağlantılıdır ve bu teknolojinin kökeni Hunlar ve daha geniş anlamda Türkistan bozkır kültürü olarak düşünülmüştür.

Tüm bu unsurların sonucunda Türk-Hun askerî sistemi, yalnızca kendi döneminin savaş koşullarını dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda Avrupa Orta Çağ'ının askerî paradigmasını belirleyen temel bir unsur hâline gelmiştir. Bu nedenle modern tarihçiliğin önemli bir kesimi, Hunları “Avrupa askerî düşüncesinin yeniden doğuşunu tetikleyen güç” olarak tanımlamıştır.²¹

2) Kültürel ve Sanatsal Etkiler

I.–IV. yüzyıllar arasında Türkistan bozkırlarından batıya yönelen Türk göçleri, yalnızca askerî tekniklerin ve savaş taktiklerinin değil, çok daha geniş bir alanda kültür, sanat, sembolizm, maddî üretim, toplumsal yapı ve inanç sistemlerinin de yayılmasına aracılık eden kapsamlı bir tarihsel süreçtir. Türkistan bozkır kültürü, kendine özgü estetik anlayışı ve kozmik dünya tasavvuru ile Avrasya tarihinde eşine az rastlanır bir etki alanı oluşturmuştur. Bu kültür, göçler aracılığıyla

¹⁸ Helffen, *The Huns*, 101-102.

¹⁹ Mehmet Yazıcı, *Avrupa Hunları ve Diplomasi Geleneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 90-92.

²⁰ Mustafa İsen, “Hun Harp Taktikleri ve Avrupa'ya Etkileri”, *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2017), 113-142.

²¹ Renate Rolle, *The World of the Scythians* (Berkeley: University of California Press, 1989), 142-147.

yalnızca yeni coğrafyalara taşınmakla kalmamış, taşındığı coğrafyaların kendi kültürel dokusunu derinden dönüştürmüş, yeni sentezlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkistan merkezli bu etkileşim, özellikle İskit, Sarmat ve Alan toplulukları üzerinden batıya doğru yayılarak Karadeniz'in kuzeyindeki kültürel yapılanmayı şekillendirmiş, Hun döneminde ise doğrudan Germen toplumları üzerinde belirgin izler bırakmıştır. Aynı dönemde doğuya ve güneye yönelen kültürel akışlar Part ve Sâsânî dünyasını da etkilemiş, böylece Türkistan kültürü Avrasya'nın hem Batı hem Doğu uçlarında ortak bir medeniyet katmanı oluşturmuştur.²²

Türk kültürünün sanatsal ve sembolik yönleri, özellikle hayvan üslubu olarak bilinen estetik geleneğe kendini göstermektedir. Altay–Sayan–Tanrı Dağları eksenindeki erken Türkistan topluluklarında ortaya çıkan hayvan üslubu, yalnızca bir süsleme biçimi değil, aynı zamanda Türk kozmolojisinin ve doğa merkezli dünya algısının sanatsal bir ifade biçimi olmuştur. Bu üslupta yer alan geyik, kurt, kartal, at, dağ keçisi ve koç figürleri, bozkır kozmolojisinde koruyucu, yönlendirici veya kut verici ruhları temsil etmektedir.²³ Bu figürlerin Türk mitolojisindeki anlamı, Sarmat, Alan ve daha sonra Hun–Germen dünyasında yer alan benzer ikonografik unsurlarla karşılaştırıldığında, doğrudan bir kültürel aktarımın söz konusu olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin Türk düşünce dünyasında geyik hem yol gösterici ruh hem de mitolojik rehber olarak kabul edilirken, Sarmat kurganlarında bulunan altın geyik heykelticikleri aynı sembolik anlam dünyasının izlerini yansıtmıştır.²⁴ Bu benzerlik yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda ruhsal bir ortaklığa da işaret etmektedir.

Hayvan üslubu yalnızca tekil figürlerle sınırlı kalmamış, hareket ve mücadele sahneleri ile bozkır sanatının dinamizmini gösteren en belirgin örneklerden biri olmuştur. Kartalın geyiğe saldırdığı, kurt figürünün av hayvanını kavradığı ya da aslan benzeri yırtıcıların dağ keçisiyle mücadele ettiği sahneler, erken Türkistan sanatının hareket merkezli kompozisyonlarının tipik örneklerinden olmuştur.²⁵ Bu tür sahnelerin Sarmat ve Alan metal işçiliği üzerinde neredeyse birebir yansıtılmış olması, Türkistan sanatının batıya taşınma sürecinin açık delili sayılmıştır. Özellikle Güney Ural bölgesi ve İtil ötesindeki Sarmat kurganlarında bulunan hayvan mücadele sahneli altın tokalar, Türkistan'daki Pazırık ve Tagar kültürü örnekleriyle teknik ve kompozisyon bakımından doğrudan benzerlik taşıdığı görülmüştür.²⁶ Bu dönemde daha önce de ifade ettiğimiz gibi Türkistan kültürünün batıya yayılmasında en kritik role sahip olan topluluklar (Türk

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 170-182.

²³ Emel Esin, *Orta Asya'da Sanat ve İkonografi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), 58.

²⁴ Rolle, *The World of the Scythians*, 110-112.

²⁵ Golden, *History of the Turkic Peoples*, 115-117.

²⁶ Pletneva, *The Sarmatians*, 129-132.

Kökenli) Sarmatlar ve (Türk/Moğol Kökenli) Alanlar olmuştur. Köken bakımından bazı araştırmacılar tarafından İranî olarak tanımlanan bu topluluklar²⁷, çok erken dönemlerden itibaren Türkistan bozkır kuşağıyla yoğun temas hâlinde yaşamış, hem savaş kültürünü hem estetik anlayışı hem de inanç temalarını büyük ölçüde Türkistan'dan devralmışlardır. Pletnëva'nın belirttiği gibi Sarmat sanatındaki hayvan figürleri, sadece Türkistan örnekleriyle benzerlik taşımakla kalmamış, aynı motiflerin küçük varyasyonlarla tekrarı niteliğinde olmuştur.²⁸ Bu durum, kültürel aktarımın yüzeysel bir etkilenmeden ziyade derin ve yapısal bir süreklilik olduğunu göstermiştir.

Sarmat kurganlarında görülen mezar (kurgan) mimarisi de bu sürekliliği destekleyen önemli bir unsur olmuştur. Türkistan bozkır kültüründe yaygın olan ahşap mezar odası uygulaması, Sarmat mezarlarında da görülmüştür. Bu mezar odalarında ölünün yönelimi, gömülen eşya türleri, at iskeletlerinin yerleştirilmesi ve mezar çukurunun mimarisi, Türkistan'daki kurgan tipolojisiyle tam eşleşmiştir.²⁹ Bu benzerlik, yalnızca mezar ritüellerinin değil, ölümle ilgili dünya algısının da benzer olduğunu göstermiştir. Türk bozkır kültüründe ölüm sonrası yaşam inancı, ruhun yolculuğunu kolaylaştırmak amacıyla at, silah ve kişisel eşyaların mezara konulmasını gerekli kılarken, Sarmat ve Alan kurganlarında da aynı uygulamaların yapıldığı görülmüştür.

Türk kültürünün sanatsal etkilerinden en belirgin olanlardan biri metal işçiliği alanında görülmüştür. Altay ve Sayan dağlarında gelişen “Türk metal sanatının” temel özellikleri arasında altın işçiliği, granülasyon tekniği³⁰, stilize hayvan başları, spiral motifler ve kozmik semboller yer almıştır.³¹ Bu teknik ve sembolik unsurların Sarmat ve daha sonra Hun dönemi Germen metal işçiliğine birebir yansması, Türkistan kültürünün maddî sanatlar üzerindeki etkisinin en güçlü kanıtlarından biri olmuştur. Örneğin Gepid buluntularında görülen kemer tokaları ve süs plakaları, teknik açıdan yalnızca Hun ustalığının değil, aynı zamanda Hunların öncülü olan tarih öncesi Türk grupların sanat anlayışının bir devamı olarak kabul edilmiştir.³²

²⁷ Sarmat ve Alanları İranî olarak kabul edenler: Golden, *History of the Turkic Peoples*, 108; Rolle, *The World of the Scythians*, 145. Buna karşılık Sarmatların ve Alanların İranî olmadığı ihtimali üzerinde duranlar: Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 197; Bahaeddin Ögel, “Türklerde Köy ve Şehir Hayatı”, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 1/150-155; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 120-125; Her iki topluluğun Türk olduğunu Savunan: Karatay, *Türklerin Kökeni*, 180-185.

²⁸ Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians* (London: Thames & Hudson, 1970), 130-135.

²⁹ Sinor, *SSteppe History*, 225-228.

³⁰ Granülasyon: ince toz halindeki malzemelerin (genellikle hammaddelerin) bir araya getirilerek daha büyük, daha yoğun ve serbestçe akabilen granül veya tanecik adı verilen topraklar haline dönüştürülmesi işlemidir.

³¹ Gumilev, *Eski Türkler*, 185-187.

³² István Bóna, *The Huns and the Gepids* (Budapest: Corvina Press, 1976), 79-82.

Türk kültürünün geniş bir coğrafyaya yayılmasında Hunların IV. yüzyılda Avrupa'ya girişi kritik bir dönüm noktası olmuştur. Hun sanatı, yalnızca kendi özgün estetik yapısının yanı sıra taşıdığı Türkistan kökenli ikonografik unsurlar ile Avrupa'da büyük bir dönüşüm yaratmıştır. Hun kemer tertibatı —kemer tokaları, askı halkaları, delikli süs plakaları— Germen aristokrasisi tarafından hızla benimsenmiş ve statü sembolü hâline dönüşmüştür.³³ Hun kemerlerinin yüzey süslemelerinde görülen kartal–geyik, kurt–koç, ejder benzeri yırtıcı–at tasvirleri, Türk hayvan üslubunun Avrupa'daki doğrudan izleridir. Bu tür örnekler özellikle Gepid ve Ostrogot mezarlarında da görülmüştür.

Hun sanatının bir başka önemli yönü eyer süslemeleri ve at koşum takımları olmuştur. Türkistan kültüründe at, yalnızca savaş aracı olmamış, aynı zamanda kutsal bir varlık olarak kabul edildiği için eyerlerin, koşum takımlarının ve dizginlerin estetik açıdan süslenmesi büyük önem taşımıştır. Hunların Avrupa'da ele geçirilen eyer süslemelerinin, Türkistan'daki Pazırık kültürünün devamı niteliğinde olduğu kabul edilmiştir.³⁴ Hun eyerlerinde görülen stilize at başları, kartal kanatları, spiral motifler ve hayvan mücadele sahneleri, Hunların yalnızca savaş yoluyla etkili olmadıklarını, aynı zamanda sanat yoluyla da etkili olduklarını göstermiştir.

Hunların batıya taşıdığı kültürel etkiler, yalnızca maddî sanat ürünleriyle sınırlı kalmamıştır. Hunların taşıdığı mitolojik figürler, Germen toplumlarının mitolojik anlatılarında dönüşüm yaratmıştır. Hun–Türk mitolojisindeki kurt figürü, Germen toplumlarında da kutsal bir rehber hayvan olarak ortaya çıkmış; hatta Valkür figürünün erken temsil biçimlerinin bozkır kadın savaşçı geleneğiyle ilişkili olduğu düşünülmüştür.³⁵ Bu çerçevede Germen mitolojisinin savaşçı kadın tipolojisi —Valkürler³⁶— ile bozkır toplumlarının Alp Kız geleneği arasında hem sembolik hem de işlevsel paralellik var olmuştur. Kadın savaşçıların hem toplumsal hem mitolojik düzeyde kutsal bir rol üstlenmesi, bu iki kültür arasında paylaşılan erken Avrasya geleneğinin bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Türkistan kültürünün yalnızca Avrupa değil, İranî dünyada da belirgin etkileri bulunmaktadır. Part ve Sâsânî imparatorlukları döneminde görülen sanatsal motiflerin bir kısmının doğrudan Türkistan kökenli olduğu görülmüştür. Sâsânî metal işçiliğindeki av sahneleri, hükümdarın at üzerinde yırtıcı hayvanlara saldırdığı sahneler, Hun ve Köktürk sanatındaki av sahneleriyle hem

³³ Heather, *Empires and Barbarians*, 240-242.

³⁴ Ehsan Yarshater, *Cambridge History of Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), III/295–299.

³⁵ Geo Widengren, "Hunting and Kingship in Iranian Tradition", *Sasanian Studies* (Leiden: 1970), 140–144.

³⁶ Valkür (Valgiriya veya Walküre): özellikle İskandinav mitolojisinde merkezî bir rol oynayan, savaş ve kaderle ilişkilendirilen güçlü dişi varlıklar veya ruhlardır. John Lindow, *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 310-312.

kompozisyon hem de sembolik anlam bakımından benzerlik göstermektedir.³⁷ Bu benzerlikler yalnızca estetik değil, aynı zamanda devlet ideolojisi açısından da önemlidir. Çünkü hem Türk hem İran geleneklerinde av sahnesi, hükümdarın meşruiyetini, gücünü ve “kut” sahibi olmasını sembolize ettiğini göstermektedir. Sâsânî sanatındaki kut anlayışının Türk kut kavramıyla paralelliği, Avrasya’da ortak bir hükümdarlık ideolojisinin varlığına işaret etmiştir.

Türkistan kültürünün İranî dünyadaki bir diğer etkisi kanatlı hayvan ikonografisi üzerinden görülmüştür. Part ve Sâsânî sanatında görülen kanatlı boğa, kanatlı aslan ve kartal-insan bileşimli figürler, Türkistan’daki koruyucu ruh sembolizminin çok eskilere dayanan varyantlarıyla benzerlik taşımıştır. Bu durum, bozkır inanç sisteminin zengin sembolik repertuarının İranî sanatla etkileşim kurduğunu göstermesi açısından önem arz etmiştir³⁸.

Türkistan kültürünün Avrupa’daki etkilerinden bir diğeri mezar mimarisinin yayılması olarak görülmüştür. Hun dönemi Germen kurganlarında görülen ahşap mezar odası, at gömüsü ve mezar eşyalarının düzeni, Türkistan kurgan tipolojisinin Avrupa’daki doğrudan yansımasıdır. Gepid, Lombard ve erken Frank kurganlarında rastlanan bu unsurlar, Hun etkisinin yalnızca siyasî veya askerî düzeyde olmadığını, aynı zamanda kültürel bir dönüşüm yarattığını kanıtlamıştır.

Kültürel etkileşimin en belirgin unsurlarından biri toplumsal cinsiyet algısının değişimi olmuştur. Bozkır toplumlarında kadınların savaşçı kimliğe sahip olabilmesi, Avrupa dünyasında alışılmadık bir durum olmuştur. Ancak Hun etkisiyle bu algıda belirgin değişimler yaşanmış; Germen toplumlarında kadın savaşçı figürleri daha görünür hâle gelmiştir. Valkür anlatılarının Hun döneminden itibaren şekillendiği düşüncesi, modern araştırmacılar tarafından sıkça savunulmuştur.³⁹ Bu durum, kültürel temasın yalnızca maddî değil, aynı zamanda mitolojik ve toplumsal düzeyde de etkili olduğunu göstermiştir.

3) Dil ve Kavramsal Etkiler

I–IV. yüzyıllar arasındaki Türk göçleri, yalnızca Avrasya’nın kültürel, askerî ve ekonomik haritasını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda bu geniş coğrafyada kavramlar, ünvanlar, siyasal-terimsel ifadeler, dinî-mitolojik kelimeler, toplumsal statü adları, askerî organizasyon terminolojisi gibi dilsel birikimlerin de dolaşımını zemin hazırlayan ve güçlendiren bir süreç oluşturmuştur. Dil ve kavram aktarımı, kelime alışverişinin ötesinde, Avrasya’nın geniş coğrafyasında halkların etkileşiminde zihniyet aktarımının, kültürel sürekliliğin ve kimlik kavrayışının en

³⁷ Harold Bailey, "Iranian and Turkic Titles", *Asia Major*, 4/1 (1954), 39–41.

³⁸ Esin, *Sanat ve İkonografi*, 175.

³⁹ Esin, *Sanat ve İkonografi*, 146-147.

güçlü taşıyıcı mekanizması haline gelmiştir. Bu nedenle Türkistan'dan batıya uzanan göç hattının bıraktığı dilsel izler, erken Türk kültürünün ne denli geniş bir yankı alanı oluşturduğunu ortaya koyan en güvenilir veriler arasında yer almıştır.⁴⁰ Erken dönem Türkçe ve Türk unsurlarının Sarmat, Alan, Germen, Slav ve İranî kültür bölgelerinde görülen çeşitli kavramsal yapılara nüfuz etmesi, kültür etkileşiminin söz varlığı düzeyinde yaşanan en güçlü kanıtlarını sunmuştur.⁴¹ Bu dilsel izler, özellikle siyasî ünvanlar, askerî terminoloji, toplumsal statü kavramları, hukukî terimler, mitolojik kelimeler, soy-adlandırmaları ve devlet teşkilatıyla ilgili kavramlar gibi temel alanlarda yoğunlaşmıştır.⁴²

Türk bozkır geleneğinde dil, yalnızca iletişim aracı olarak kalmamış, aynı zamanda toplumun yapısını sabitleyen, kimlik inşasını destekleyen, yönetim biçimini meşrulaştıran ve evren tasavvurunu açıklayan dil işlevine sahip olmuştur. Bu bağlamda, Türk siyasî örgütlenmesinin temelini oluşturan töre, her şeyden önce bir dil ve kavram sistemi olarak şekillenmiştir; hükümler, yasaklar, izinler ve toplumsal yükümlülükler bu kavramlar aracılığıyla belirlenmiştir.⁴³

Töre kavramının Sarmat–Alan topluluklarında da benzer şekilde “atalar kanunu” anlamına gelen bir içeriğe sahip olması, dilsel ve kavramsal aktarımın çok erken dönemlerde başlamış olduğunu açıkça ortaya koymuştur.⁴⁴ Töre ile Alan ve Sarmat toplumlarındaki kavramsal karşılıklar incelendiğinde, bozkır geleneklerinin birbirinden bağımsız gelişmediği, birbirini besleyen bir kültür havzası içinde ortaya çıktığı gözlemlenmiştir.⁴⁵

Dil ve terim etkileşiminin en belirgin görüldüğü alanlardan biri ünvanlar ve yönetim terminolojisi olmuştur.⁴⁶ Türk siyasî geleneğinde yabgu, tarkan, şad, tegin, alp, beg/bey, kağan, er, baskak, tutuk gibi ünvanlar, yalnızca yöneticileri ifade eden kelimeler olmamış, aynı zamanda toplumsal hiyerarşi, askerî yetki alanı ve yönetim sorumluluğunun da simgesi haline gelmiştir.⁴⁷ Bu ünvanların bir kısmı doğrudan, bir kısmı ise ses uyumuna uğrayarak Sarmat ve Alan elit sınıfında görülmüştür.⁴⁸

Özellikle tarkan/tarxan terimi, Sarmat ve Alan toplumlarında hem askerî komutan hem de vergi muafiyeti olan elit şahısları ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁹ Bu terimin fonetik yakınlığı ve işlevsel benzerliği, kelimenin Türkçeden İranî dillere geçmiş olduğunu ya da en azından ortak bir Avrasya ünvan havuzunun parçası olduğunu düşündürmüştür.⁵⁰ Yabgu teriminin de doğrudan Sarmat–Alan yönetici sınıfında

⁴⁰ Golden, *History of the Turkic Peoples*, 75–76.

⁴¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 212–215.

⁴² Golden, *History of the Turkic Peoples*, 60.

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 219–220.

⁴⁴ Togan, *Umumi Türk*, 102–105.

⁴⁵ Ali Basılğan, “Bozkır Devletlerinde Ünvan Sistemi”, *Türk Kültürü Araştırmaları* (2015), 77–80.

⁴⁶ Basılğan, *Ünvan Sistemi*, 88.

⁴⁷ Sulimirski, *Samatians*, 143–145.

⁴⁸ Sulimirski, *Samatians*, 143–144.

fonetik varyantlarla yer aldığı görülmüş, bu durum yalnızca dilsel etkileşim değil, aynı zamanda Türk yönetim ideolojisinin kavram düzeyinde paylaşılmış olduğunu göstermiştir.⁴⁹

Erken Türk kültürünün dilsel etkilerini ortaya koyan en önemli terimlerden biri alp kavramı olmuştur. Alp, Türk toplumunda yalnızca cesur savaşçı anlamına gelmemiş, aynı zamanda kültürel bir ideali, ruhsal olgunluğu, ahlaki bir ilkeyi ve toplumsal saygıyı temsil eden çok katmanlı bir kelime olarak yer almıştır.⁵⁰ Sarmat mezar buluntularında ve özellikle “kahraman savaşçı” kültürünün yoğun görüldüğü Alan topluluklarında, alp terimiyle fonetik ve işlevsel açıdan benzerlik içeren kahramanlık ünvanlarının bulunması, bu kavramın batıya taşınmış olduğunu göstermiştir. Germen toplumlarında erken Orta Çağ’da görülen kahraman tipi — “Held”— ile “alp” kavramının içerik paralelligi, kültürel etkileşimin kavram düzeyine yansımaları gösteren önemli bir örnek olmuştur.

Türk devlet düşüncesinin merkezindeki kut anlayışı, Avrasya tarihinin en önemli kavramsal kesişim alanlarından birini temsil etmiştir. Kut, Türklerde hükümdarın ilâhî meşruiyetini ifade eden, göksel onayın (Gök Tengri’nin) hanedan tarafından taşındığını belirten bir kavram olarak kullanılmıştır.⁵¹ Bu kavramın Sâsânî-İran geleneğindeki farr kavramıyla benzeşmesi, iki dünyanın birbirinden etkilendiğini gösteren en güçlü gösterge haline gelmiştir.⁵² Kut’un kaybedilmesi halinde hanedanlığın meşruiyetinin sona ermesi fikri, Sâsânî siyasî düşüncesinde görülen “farr”ın geri çekilmesi” felsefesiyle neredeyse aynı olmuştur. Bu paralellik, kavram aktarımının yalnızca kelime düzeyinde değil, yönetim felsefesi düzeyinde de gerçekleştiğini kanıtlamıştır.

Dilsel etkileşimin bir diğer belirgin alanı askerî terminoloji de karşımıza çıkmaktadır. Türk savaş geleneğinde kullanılan ordu, sü, çeri, yarlık, tutuk, alp-eri, tarhan, baskak gibi kavramlar, yalnızca askerî birliklerin adlandırılması olmamış, aynı zamanda askerî disiplinin ve görevlendirme sisteminin dilsel ifadesi haline gelmiştir. Hun döneminde Germen toplumlarıyla kurulan yoğun askerî temas, bu terminolojinin bazı unsurlarının Germen askerî terminolojisine girmesine yol açmıştır.⁵³ Örneğin Batı Hun ordusunda görülen ordu/ordos formu, daha sonra Slav ve Germen dillerine “horda/horde” biçiminde geçmiştir; modern Avrupa dillerindeki “horde” terimi doğrudan Türk-Moğol kökenli olmuştur.⁵⁴ Bu tür kavramların Avrupa dillerine geçmesi, Hun dönemindeki askerî-siyasî etkileşimin dilsel düzeyde görülen kalıcı bir sonucu olarak yorumlanmıştır.

⁴⁹ Sulimirski, *Samatians*, 149-150.

⁵⁰ Sulimirski, *Samatians*, 155.

⁵¹ Esin, *Sanat ve İkonografi*, 157-160.

⁵² Esin, *Sanat ve İkonografi*, 169-170.

⁵³ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (İstanbul: Kabalcı, 2002), 93-95.

⁵⁴ Yarshater, *History of Iran*, 271-275.

Dildeki etkileşim alanlarından biri soy adlandırmaları ve etnonimler olmuştur. Avrasya'nın etnik adlandırma geleneği, çoğu kez kültürler arası temasları yansıtmıştır. Sarmat ve Alan topluluklarına ait bazı boy adlarının Türkçe kökenli olduğu veya Türkçe anlamlar taşıdığı bilinmektedir. Hun döneminde bu etkileşim daha görünür hâle gelmiştir. Germen kaynaklarında geçen bazı boy adları Türk boylarının adlarıyla fonetik açıdan ilişkilendirilmiştir.⁵⁵ Bu durum, etnik adlandırmanın yalnızca dilsel değil, aynı zamanda siyasal bir etkileşimi temsil ettiğini göstermiştir.

Dil ve kavram aktarımının bir diğer güçlü alanı hukuk terminolojisi olarak belirlenmiştir. Türk bozkır toplumlarında töre, adaletin, ahlâkın, sosyal düzenin ve devlet yapısının kavramsal iskeletini oluşturan bir yasal sistem olarak kabul görmüştür. Töre, yazısız hukuk olmasına rağmen, Türk toplumunda hem yöneticiyi bağlayan hem de toplumsal ilişkileri belirleyen yüksek otorite konumunda olmuştur. Töre'nin Sarmat-Alan toplumlarında da benzer işlevlere sahip olması, Avrasya bozkır toplumlarının ortak bir hukuk kavramı geliştirdiğini göstermiştir. Germen Thing meclislerinde görülen normatif düzen, bazı araştırmacılara göre, Hun etkisiyle yeniden şekillenmiştir.⁵⁶ Bu normatif yapının temelinde toplumun ileri gelenleri tarafından belirlenen kurallar, “töre” kavramının yapısal eşdeğeri olarak görülmüştür.

Mitolojik ve dinî terminoloji de Türkçenin etkisinin önemli bir alanı haline gelmiştir. Türk kozmolojisinde yer alan tengri, yer-sub, umay, eçkü, kur, vb. kavramların bir kısmı, Sarmat ve Alan mitolojilerinde dilsel olarak yer almamış ama işlevsel benzerliklerle takip edilebilmiştir.⁵⁷ Germen mitolojisindeki savaşçı kadın figürleri (Valkür), bozkır toplumlarının Alp Kız geleneği ile karşılaştırıldığında, kültürel temasın mitolojik kavramlara yansımaları açıkça görülmüştür.

Dilsel etkileşimin son önemli alanı toplumsal statü kavramları ve ekonomik terminoloji olarak incelenmiştir. Türkçe beg/bey terimi, erken dönem İranî *bag* terimiyle fonetik benzerlik taşımıştır fakat bu terimin Türkçe kökeninden İranî dillere yayılmış olabileceği görüşü günümüzde daha çok kabul görmektedir.⁵⁸ Çünkü bozkır toplumlarında bey statüsü hem askerî hem idarî hem de ekonomik yetkiyi içermiştir; Sarmat ve Alan toplumlarında görülen *bag/baga* gibi yöneticilik terimleri de benzer işlevlere sahip olmuştur.⁵⁹ Bu durum, Avrasya elit kültürünün kavram düzeyinde birbiriyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

⁵⁵ András Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages* (Viyana: Central European University Press 1999), 127–130.

⁵⁶ János Harmatta, “Sarmatian Ethnonyms”, *Acta Orientalia* (1968), 93–95

⁵⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (İstanbul: Kabcacı, 2018), 67–70.

⁵⁸ Bailey, “Iranian and Turkic Titles”, 17–20.

⁵⁹ Bailey, “Iranian and Turkic Titles”, 29–30.

Tüm bu analizler bir araya getirildiğinde, Türkistan'dan başlayan dil ve kavram aktarımının, yalnızca kelimelerin üzerinden olmadığı bir dünya görüşünün, bir yönetim anlayışının, bir toplumsal yapının, bir hukuk sisteminin, bir inanç evreninin geniş Avrasya coğrafyasına taşınmasının en güçlü göstergesi olduğu anlaşılmıştır. Dilsel yapı, kültürün hafızası olarak kabul edilmiştir. Türkistan kültürü bu hafızayı İskit, Sarmat, Alan ve Hunlarla birlikte Germen ve İranî dünyaya aktarmış, böylece Avrasya medeniyet havzasının ortak kavramsal çerçevesini güçlendirmiştir. Bu çerçeve, modern tarihçiler tarafından yalnızca bir göç süreci değil, aynı zamanda bir kavram dolaşımı ve zihniyet yayılımı olarak tanımlanmıştır.⁶⁰

Sonuç

Kısacası I.–IV. yüzyıllar boyunca Türkistan'dan batıya yönelen Türk boylarının göçleri, yalnızca demografik bir hareketlilik ya da askerî bir yönelim olmamış, çok daha kapsamlı, çok daha derin ve uzun vadeli bir medeniyet aktarımını sağlayarak, kültürel yeniden yapılanma ve sosyopolitik dönüşüm süreci olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Avrasya bozkır kuşağı, tarih boyunca çeşitli kültürlerin kesişim noktası olmuştur ancak bu kesişimlerin en belirleyicisi, kuşkusuz erken Türk topluluklarının hareketliliği ile ortaya çıkan çok yönlü etkileşim dalgası olmuştur. Türkistan merkezli bu hareketlilik, Sarmat ve Alan gibi Türk toplumlarını dönüştürmüş, Karadeniz'in kuzeyindeki siyasî ve kültürel düzeni yeniden şekillendirmiştir. Avrupa Hun Kağanlığı döneminde Germen dünyasının sosyo-politik yapısına müdahale etmiş ve doğuda İranî kültür çevresiyle sürekli etkileşim hâlinde bulunarak Avrasya'nın doğu-batı yönlü kültürel tarihinin en temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Bu tablo, erken dönem Türk göçlerinin yalnızca “hareket” olmadığını aynı zamanda tarihsel bir taşıyıcı güç, başka deyişle kültür dolaşımının ana motoru olduğunu göstermiştir.

Türkistan bozkır kültürünün taşıdığı sanatsal, toplumsal, dinî, siyasî ve dilsel unsurlar, göç hareketleriyle birlikte yeni coğrafyalara taşınmış, bu unsurlar yeni bölgelerde yalnızca varlık göstermekle kalmamıştır. Aynı zamanda karşılaştıkları yerel kültürlerle sentezler oluşturarak yeni kültürel örüntüler meydana getirmiştir. Bu etkileşim, özellikle Sarmat ve Alan topluluklarının kültürlerinde son derece belirgin biçimde izlenebilmiştir. Sarmat kurganlarında görülen hayvan üslubu, mezar mimarisinde ahşap mezar odaları, at gömüleri, altın işçiliğinde Türkistan estetik kodlarının tekrarı ve yönetim terminolojisinde Türkçe kökenli ünvanlara yer verilmiş olması, bozkır kültürünün hem maddî hem manevî unsurlarının

⁶⁰ Sinor, *Steppe History*, 213–214.

Sarmat-Alan dünyasına doğrudan nüfuz ettiğini kanıtlar nitelikte olmuştur. Bu durum, erken Türk kültürünün Avrasya'nın kuzeybatı bozkırlarına yayılan etkisinin yüzeysel bir kültür ihracı değil tam tersine köklü bir kültürel birleşme süreci olduğunu göstermiştir.

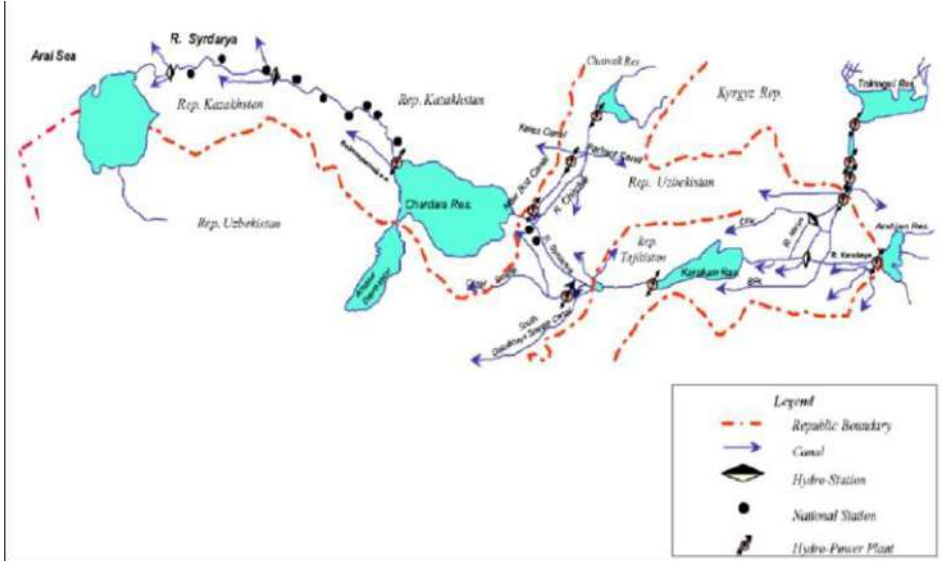
Sonuç olarak erken dönem Türk göçleri, Avrasya tarihinde yalnızca bir halkın hareketi olmamış, aynı zamanda kökten değiştirici bir kültürel yayılım süreci, bölgesel kimlikleri yeniden şekillendiren bir kültürel katalizör, sosyo-politik örgütlenmeyi dönüştüren bir güç ve Avrasya medeniyet havzasını kalıcı biçimde etkileyen bir tarihsel kırılma niteliğindedir. Bu etkileşimlerin derin ve kalıcı niteliği, Türk kültürünün erken dönemden itibaren Avrasya'nın kültürel DNA'sı içerisinde önemli bir yer edindiğini göstermektedir.

EKLER

Harita 1: Avrupa Stepleri ve Uzantıları⁶¹

Harita 2: Sır Derya Nehri⁶²

⁶¹ Britannica, "The Steppe".

(Erişim 26 Kasım 2025). <https://www.britannica.com/place/the-Steppe>.

⁶² Map of the Syr Darya river, https://www.researchgate.net/figure/Map-of-the-Syr-Darya-river_fig1_5000583, ResearchGate. (Erişim 26 Kasım 2025).

Görsel 1: Nagy Szent Miklos kazı alanından kanatlı, kartal başlı, kaplan ayaklı balık derili zoomorfik kut-alp motifi.⁶³

Görsel 2: Noin Ula Kurganlarından Boğa ve Kurt Tasviri⁶⁴

⁶³ Gözde Sazak, *Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul), 122.

⁶⁴ Sazak, *Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması* 122.

Görsel 3: Pazırık Kurganı'ndan Kurt ve Geyik Tasviri⁶⁵

⁶⁵ Sazak, *Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması* 122.

KAYNAKÇA

- Akşit, Selahattin. “Üzengi ve Eyerin Türk Askerî Tarihindeki Rolü”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2020): 45.
- Ammianus Marcellinus. *Res Gestae*. Cambridge: Harvard University Press, 1935.
- Bailey, Harold. “Iranian and Turkic Titles”. *Asia Major* (1954): 17-41.
- Basilgan, Ali. “Bozkır Devletlerinde Ünvan Sistemi”. *Türk Kültürü Araştırmaları* (2015): 77-88.
- Bóna, István. *The Huns and the Gepids*. Budapest: Corvina Press, 1976.
- Crouwel, Joost H. – Littauer, Donata A. *The Origins of the Stirrup*. Leiden: Brill, 1974.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı, 2018.
- Durmuş, İlhami. *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Esin, Emel. *Orta Asya’da Sanat ve İkonografi*. Ankara: TTK Yayınları, 1972.
- Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- Gumilev, Lev N. *Eski Türkler*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Harmatta, János. “Sarmatian Ethnonyms”. *Acta Orientalia* (1968): 93-95.
- Heather, Peter. *Empires and Barbarians*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- İsen, Mustafa. “Hun Harp Taktikleri ve Avrupa’ya Etkileri”. *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi* 6 (2017): 113-142.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.
- Karatay, Osman. *Türklerin Kökeni*. Ankara: Kripto Kitaplar, 2011.
- Kim, Hyun Jin. *The Huns*. London: Routledge Press, 2013.
- Lindow, John. *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Maenchen-Helflen, Otto J. *The World of the Huns*. Berkeley: University of California Press, 1973.
- Ögel, Bahaeddin. “Türklerde Köy ve Şehir Hayatı”. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 1 Cilt, 3. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Pletněva, Svetlana A. *The Sarmatians*. London: Thames & Hudson, 1983.
- Rolle, Renate. *The World of the Scythians*. Berkeley: University of California Press, 1989.
- Róna-Tas, András. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Central European University Press, 1999.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.

- Sazak, Gözde. *Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2011.
- Sinor, D. *Studies in Steppe History*. Leiden: Brill, 1997.
- Sulimirski, Tadeusz. *The Sarmatians*. London: Thames & Hudson, 1970.
- Taşagıl, Ahmet. *Gök-Türkler*. I Cilt, Ankara: TTK., 2017.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Werner, Eberhard. *A History of China*. Berkeley: University of California Press, 1977.
- Widengren, Geo. "Hunting and Kingship in Iranian Tradition". *Sasanian Studies*. Leiden: [Yayıncı Adı Yok], 1970, 140-144.
- Yarshater, Ehsan (ed.). *Cambridge History of Iran*. III Cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Yazıcı, Mehmet. *Avrupa Hunları ve Diplomasi Geleneği*. Ankara: TTK, 2008.
- Zakiyev, Mirfatyh Z. Alanlar-Aslar: *Karaçay-Malkar Halkının Ataları*. çev. Ömer Büyüka, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.

İnternet Kaynakları

- Britannica. "The Steppe". <https://www.britannica.com/place/the-Steppe> (Erişim 26 Kasım 2025).
- ResearchGate. "Map of the Syr Darya river". https://www.researchgate.net/figure/Map-of-the-Syr-Darya-river_fig1_5000583 (Erişim 26 Kasım 2025).

3.Bölüm

XVIII. Yüzyılda Kırım’da Osmanlı Kadılık İdaresi: Taman, Suğdak ve Mangup Örneği

Ferit ARI*

Giriş

Osmanlı Devleti’nde merkezi otoritenin temsilcisi olan kadılar idarî ve hukukî alanda önemli bir role sahiptirler. İlmiye teşkilâtında kadınların görev yaptıkları sahalarda temelde mevleviyet ve kazâ kadılıkları olarak ikiye ayrılmıştır. XVIII. yüzyıl özelinde yevmiye olarak 150-499 akçe arası kadılıklar kazâ kadılıkları, bunun üstü olanlar ise mevleviyet kadılıkları şeklinde tasnif edilmişti. İlmiye istihdam literatüründe *mansıb* terimiyle ifade edilen görev yerleri muayyen bir takım hususlar göz önüne alınarak derecelendirilmiş ve kadınlar kariyer birikimlerine göre bu yerlere atanmaktaydılar.¹

Bu çalışma, XVIII. yüzyılda Osmanlı kuzey sınırlılarında yer alan Kefe sancağına bağlı Taman, Suğdak ve Mangup kazâlarında görev alan kadınları ele alarak kadı istihdam bürokrasisindeki yerleri incelemektedir. Arşiv kayıtlarından hareketle kadınların tevcih süreçleri, kazâların derecelendirmeleri, görev süreleri ve söz konusu kazâların idarî statüsünde zamanla meydana gelen değişimler analiz edilmiştir. Böylece Taman, Suğdak ve Mangup kadınlarının mesleki kariyerleri ile devletin serhad siyaseti arasındaki ilişki ortaya konulacaktır. Ayrıca burada Osmanlı ilmiye bürokrasisinin işleyişine dair mikro düzeyde bir bakış açısı sunulmuştur.

Kırım Yarımadası’nın güney sahillerinde yer alan Kefe, Fatih Sultan Mehmet zamanında 1475’te Sadrazam Gedik Ahmet Paşa komutasındaki donanma tarafından Kırım sahilleriyle birlikte fethedilmiştir. Osmanlı’ya bağlanan Kırım’da Giray Hanlığı’nın devam etmesine müsaade edilirken, Kefe ise doğrudan doğruya Osmanlı idarî sistemine dâhil edilmiştir. Osmanlı Devleti bu idarî düzenlemeyle Kefe üzerinden Kırım’ın kontrol ederken aynı zamanda Karadeniz siyasetini yönetmeyi amaçlamıştır.²

* Dr. Öğretim Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye, feritari@kayseri.edu.tr,

ORCID: 0000-0003-3923-5731.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 91-93.

² Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000), 23-48; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)* (Ankara: Türk

Osmanlı idarî sisteminde Kefe sancağı merkez olmak üzere, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Azak, Taman, Kerç (Kerş), Suğdak ve Mangup kazâlarından müteşekkil idi.³ XVIII. yüzyılda ise siyasi gelişmeler neticesinde Kefe sancağına bağlı kazâ sayılarında değişimler meydana gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti Ruslar karşısında Karadeniz sınırlarını koruma ve kaybedilen toprakları geri alma çabası içerisindeydi. 1699 Karlofça ve 1792 Yaş Antlaşması arasında süren mücadelelerin neticesinde Osmanlı Devleti Karadeniz’deki üstünlüğünü Ruslar lehine kaybetti. Kefe’nin elden çıktığı bu süreçte Osmanlı Devleti’nin Kefe’de kadılık teşkilâtında Taman, Suğdak, Mangup, Kale-i Cedid ve Kerş (Kerç) kazâları bulunmaktaydı.⁴

Osmanlı, Rus ilerleyişini durdurmak için Kerç Boğazı’nda yeni kaleler inşa ederek, yeni kazâlar kurmuştur. Ruslara karşı savunma hatlarının güçlendirmek adına Kale-i Cedid kalesi inşa edilmiş ve burada bir kazâ idaresi kurulmuştur. Kazâların kadılık idaresi adına takip edilen politika gereği dinamik bir dönem geçirmiştir. Nitekim Azak ve Kerş kazâlarının kaybedilmesiyle Kefe’ye bağlı olarak sadece Taman, Suğdak, Mangup ve Kale-i Cedid kazâlar kalmıştır.⁵

Araştırmanın temel sorunsalı XVIII. yüzyılda Rus işgali öncesinde Taman, Suğdak ve Mangup’ta Osmanlı Devleti’nin kadılık düzeyinde nasıl bir yönetim anlayış benimsediği ve bunun kadınların kariyerlerini nasıl etkilediğini sorgulamaktır. Çalışmada, söz konusu siyasî gelişmeler çerçevesinde Taman, Suğdak ve Mangup’ta Osmanlı kadılık idaresinin işleyişi, temel kaynak olarak Rumeli kazasker ruznâmçeleri üzerinden takip edilmiştir.

Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989), 69; Kırım’da Türk-İslâm izleri Osmanlılarda evvel de mevcuttur. Nitekim Anadolu Selçukluları devrinde Suğdak’ta inşa edilen camii, Kırım’da erken dönemin en önemli örneklerinden birisidir. Bk. İsmet Zaatov, “Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786–1944)”, *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Haz. Abdullah Kaymak vd., (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024), 5/39.

³ Yücel Öztürk, “Kefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/182-184; Ercan Alan, *Kadıasker Ruznâmçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli’de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 162-164.

⁴ Levent Kuru, *Kazasker Ruznâmçelerine Göre Osmanlı İlmiye Teşkilatında Rumeli Kazaları ve Kadıları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 417; Ferit Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı 1756-1776* (Nevşehir: Hacıbektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 282-286.

⁵ Güner Doğan, “İstanbul Antlaşmasından Berlin Antlaşmasına: Osmanlı-Rus Sınırı ve Tartışmalı Alanlar (1724-1878)”, *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Haz. Abdullah Kaymak vd., (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024), III/1. Kısım, 597-623.

1. Taman Kadıları

Osmanlı'da kadınların mesleklerini icra ettikleri kazâlar, arşiv kayıtlarında *mansıb* terimiyle ifade edilmiştir. Kazâlar normal statüdeki *mansıb* kazâlardan başka mutasarrıfların geçimlerini desteklemek amacıyla *arpalık*, *maîşet* ve *te'bid* statüsünde de tevcih edilmekteydi.⁶ Taman kazası XVIII. yüzyılda Rusların işgali öncesine kadar kadılık konumu itibarıyla Osmanlı ilmiye kazaskerlik bürokrasisinde kazâ statüsünde tevcih edilmekteydi. Osmanlı ilmiye teşkilatında kazâlar, görev alacak kadının orayı hangi statüde tasarruf edeceğinin yanı sıra aynı zamanda kadıya günlük sağlayacağı akçe miktarı üzerinde de derecelendirilmiştir. Kadılar, devlet tarafından kendilerine aylık ve düzenli bir maaş tahsis edilmemekteydi. Bunun yerine, tasarruf ettikleri kazâlarda *mahsûl-i kazâ* olarak adlandırılan gelirden istifade ederlerdi. Mahsûl-i kazâ tabiri, kadınların yürüttükleri şer'î davalar ile beledî mahiyetteki işlerden tahsil ettikleri günlük harçların toplamını ifade etmektedir. Mahsûl-i kazâ esas alınarak gerçekleştirilen bu tasnif, literatürde *cihet-i kazâ* şeklinde geçmektedir.⁷

XVIII. yüzyılda Rumeli kazaskerliğine bağlı kazâ kadılıkları 150 ile 499 akçe arasında derecelendirilmiştir. Kadılar, mesleki tecrübe ve kıdem esasına göre belirli kazâlara atanmışlardır. İncelenen dönemde Taman kazâsının yevmiyesi genellikle 200 akçe seviyesinde tespit edilmiştir; yalnızca H. 1120 ile H. 1147–1148 yıllarında yevmiye 150 akçeye düşürülmüş, daha sonra tekrar 200 akçeye yükseltilmiştir.⁸

Taman kazâsına 1118 Zilhicce/1707 Mart–1770 Rebiyülevvel/1770 Temmuz tarihleri arasında toplam kırk iki kadı ataması gerçekleştirilmiştir. Kadılar ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁶ Mehmet İpşirli, “Mansıb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/4; Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik, 2021), 92, 115, 137, 262; Cihat Baltacı, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/392-393; Levent Kuru, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Kazaları ve Statüleri (Kazasker Ruznamçelerine Göre)”, *Turkish Studies-Historical Analysis* 15/1 (2020), 161-191.

⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2011), 565; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014), 174-176.

⁸ Ahmed Efendi, Hicri 1120/Milâdi 1708 yılında Taman kazâsında 150 akçe yevmiye ile kadılık yapmıştır. İstanbul'da Şeyhü'l-Harem Medresesi'nde müderrislik vazifesini tamamladıktan sonra yaklaşık yedi yıl süren bir infisal döneminin ardından Osman Efendi, 1148/1735'te Taman kadılığına yine 150 akçe yevmiye ile tayin edilmiştir. Osmanlı Arşivi (BOA), *İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri [İSTM. MŞH., DFT1.d.]*, Genel No. 245, Özel No. 68 , 5; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 271/94, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 273/96, 8.

Tablo 1: Taman Kadıları⁹

Taman Kadıları	Geldiği Yer	Kayıt Tarihi
Abdülbâki Efendi		1121
Es-Seyyid Osman Efendi		1118 Zilkade
Es-Seyyid Veli Efendi		1119 Muharrem
Şerif Ahmed Efendi		1119 Muharrem
İbrahim Efendi	Bozcaada	1120 Receb
Es-Seyyie Osman Efendi		1120 Zilkade
Mustafa Efendi	Pazarofça	1122 Receb
Abdullah Efendi	Mangup	1123 Receb
Mehmed Efendi	Maçın	1125 Safer
Es-Seyyid Mehmed Şemseddin Efendi	Müslihiddin Medresesi (İstanbul'da)	1125 Safer
Es-Seyyid Ahmed Efendi		1125 Muharrem
Es-Seyyid Mehmed Emin Efendi		1126 Cemaziyelahir
İbrahim Efendi	Kızılhisar	1127 Rebiyülevvel
Abdullah Efendi		1127 Şaban
Mehmed Efendi	Taman	1128 Şevval
Mehmed Efendi	İsakçı	1129 Zilhicce
Ebubekir Efendi	Dömenek	1131 Şaban
Osman Efendi	Avlonya	1132 Zilkade
Mehmed Efendi		1134 Zilhicce
Ali Efendi		1134 Zilkade
Es-Seyyid Veliyüddin Efendi	Platomone	1136 Şaban
Numan Efendi	Menlik	1138 Muharrem
Ebussuud Efendi		1138 Rebiyülevvel
Ebussuud Efendi		1139 Zilhicce
Es-Seyyid Müslihiddin Efendi	Suğdak	1142 Rebiyülahir
Ali Efendi	Platomone	1142 Şaban
Mustafa Efendi		1146 Receb
Mahmud Efendi		1148 Safer
Osman Efendi	Şeyhül'-Harem Medresesi (İstanbul'da)	1148 Rebiyülevvel
Müftüzâde Abdullah Efendi		1149 Şevval
Hasan Efendi		1162 Receb
Ali Efendi		1170 Safer
Meydanizade Abdullah Efendi		1178 Şaban

⁹ BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 243/66, 8, 64; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 245/68, 4, 10, 26, 29; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 246/69, 44; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 247/70, 22, 24, 31, 34; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 248/71, 25; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 250/73, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 251/74, 33; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 252/75, 5, 20, 34; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 253/76, 36; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 254/77, 3, 13, 20; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 256/79, 31, 95-100; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 257/80, 16, 22; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 261/84, 17, 34; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 264/87, 12; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 265/88, 11, 18, 22, 24; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 266/89, 10, 11, 17, 36; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 267/90, 21; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 268/91, 17; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 269/92, 11, 15, 25; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 271/94, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 272/95, 13, 23, 33; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 273/96, 8; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 276/99, 12; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 294/117, 40; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 302/125, 6, 31; Levent Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 797-798.

Mehmed Efendi Efendi	Çelebipazarı	1164 Muharrem
Mehmed Said Efendi	Pojegacık maa Çačka	1184 Rebiyülevvel
İbrahim Efendi		1184 Safer
El-Hac Mehmed Efendi		1184 Safer

Taman kazâsında görev yapan bazı kadılar, belirli bir süre sonra yeniden aynı kazâyâ atanmak istediklerini Rumeli kazaskerine arz etmişlerdir. Ancak kazaskerlik makamı, bu tür talepleri doğrudan ibkâ yoluyla kabul etmeyerek, ilgili kadıların öncelikle başka kazâlarda görev icra etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Kadılar başka yerlerde vazife alıp infisal dönemlerinde sonra söz konusu yerde tekrar görev almak istediklerinde, bu kez istihdam prosedürü işletilmekte ve isimleri kazânın kadılık sıralamasına kaydedilmekteydi. Mevlânâ Mehmed Efendi Taman kazâsı kadılık görevi sona erdikten sonra Maçın kazâsında kadılık yapmış ardından yaklaşık dört sene sonra 1716 Eylül’de Taman kadılığı tekrar kendisine tevcih edilmiştir.¹⁰

Bu uygulama yalnızca Taman’a özgü olmayıp, Osmanlı ilmiyesinde istihdam sürecinde ortaya çıkan genel bir temayülün yansımasıdır. Bu yaklaşımın temel gerekçesi, kadının uzun süre aynı bölgede bulunmasının ahali ile ilişkilerinde olası bozulmaları önlemek veya yerel düzeyde reayanın aleyhine işleyen otoriter bir güç ağı tesis etmesinin engellenmek istenmesiyle açıklanabilir.

Taman kadılığına tayin edilen kadılardan on yedisinin önceki görev yerleri sicillerde kayıtlıdır. Bu kadılardan on dördü, Kırım yarımadasına yakın bölgelerde yahut Balkanlar’ın doğu şehirlerinde kadılık vazifesinde bulunmuşlardır. İki âlim ise İstanbul’da müderrislik görevinden doğrudan kadılığa tayin edilmişlerdir. Geriye kalan bir kadı, daha önce de Taman kadılığında bulunmuş olan Mehmed Efendi’dir. XVIII. yüzyılda ilmiye teşkilâtına dair istihdam kaidelerine göre, müderrislikten kazâ kadılıklarına tayin olunanların, öncelikle 150–200 akçe yevmiye ile mukayyed bir kazâyâ hareket etmeleri gerekmekteydi. Nitekim Taman kadılığına tayin edilen müderrislerden es-Seyyid Mehmed Şemseddin ve Osman Efendi’nin sicillerinde, 150 akçe yevmiye ile tevcih almaları bu uygulamayı teyit etmektedir.¹¹

¹⁰ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 247/70, 22; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 248/71, 25; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 251/74, s. 33; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 253/76, s. 36; Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli’de Kadılık Müessesesi*, 797.

¹¹ Es-Seyyid Mehmed Şemseddin ve Osman efendilerin geldikleri medrese dereceleri 40 akçe yevmiye seviyesindeki medreselerdir. Keza bu durum da söz konusu yüzyılda Osmanlı medrese istihdam bürokrasisinde takip edilen bir kural idi. BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 252/75, 5; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 271/94, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 273/96, 8; Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı 1756-1776*, 176-177.

Kadınların istihdam bürokrasisi kapsamında XVIII. yüzyılda, Rumeli kazaskerliğine bağlı kazâlara tayin olunanlar, mevzuat gereği azamî yirmi ay müddetle göreve tayin edilmekteydiler. Taman kadılığında göreve başlayan kadınların kayıtları incelendiğinde, bunların %80'inin 15–20 ay aralığında tayin olundukları tespit edilmektedir. Geriye kalan kadınlar ise 8–14 ay müddetle vazifeye başlamışlardır.

Taman kadılığı yüzyılın başında bir defa Azak'a, yüzyılın ortalarına doğru ise bir defa Kefe sancağına bağlanmıştır. Bu ilhak durumu kadılık bürokrasisinde bir takım zaruri ve arızî sebeplerden kaynaklanmıştır. Kızılhisar kadısı İbrahim Efendi'ye bu görevinin ardından kendisine Taman kazâsı tevcih edilerek Azak'a ilhak olarak kazâyı tasarruf edeceği bildirilmiştir.¹² 1726-1728'de ise Taman, Suğdak ve Mangup kazâlarıyla birlikte Kefe'ye ilhak edilerek Ebussuud Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹³

2. Suğdak Kadıları

Suğdak, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz hâkimiyetinde Kefe ve Taman'dan sonra öne çıkan önemli merkezlerden biriydi. Şehirdeki Türk-İslâm varlığı henüz Osmanlı'dan evvel XIII. yüzyıldan itibaren mevcut idi. Osmanlı yönetiminde Kefe sancağının en büyük üçüncü şehri konumundaki Suğdak, imparatorluğun kuzey sınırlarında gerek ticari faaliyetler gerekse askerî harekâtlar açısından stratejik bir role sahipti.¹⁴

1118 Şevval/Ocak 1707 ile 1184 Receb/Ekim 1770 tarihleri arasında Suğdak kazâsına toplam otuz dokuz kadı ataması gerçekleştirilmiştir. Bu atamalardan dördü, daha önce görevlendirilmiş kadınların muvakkaten ibkâ edilmesi suretiyle yapılmış; geri kalan otuz beş atama ise yeni tayin şeklinde kayda geçmiştir. Söz konusu kadınların bilgileri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

¹² BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 252/75, 20.

¹³ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 266/89, 11; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 267/90, 21; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 268/91, 62; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 269/92, 25.

¹⁴ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, 122, 256-264; Zaatov, "Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786–1944)", 5/39; Ensar Köse, "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (Aralık 2015), 48.

Tablo 2: Suğdak Kadıları¹⁵

Suğdak Kadıları	Geldiği Yer	Kayıt Tarihi
Ahmed Efendi		1118 Şevval
Sadeddin Efendi	Kerş	1119 Cemaziyevvel
Abdullah Efendi	Şehremini Medresesi (İstanbul'da)	1119 Zilhicce
Mehmed Efendi	Ergirakası	1122 Cemaziyevvel
Es-Seyyid Abdurrahman Efendi		1123 Muharrem
Abdülcemil Efendi	Şeyh Şüci Medresesi (İstanbul'da)	1124 Şevval
Es-Seyyid Ahmed Efendi		1124 Ramazan
Salih Efendi	Mahmud Paşa Medresesi (İstanbul'da)	1125 Şevval
Ataullah Efendi	Umurfaki	1127 Safer
Abdülcemil Efendi	Suğdak	1128 Şevval
Salih Efendi		1131 Cemaziyelahir
Osman Efendi		1134 Receb
Hafız İbrahim Efendi		1134 Cemaziyelahir
Es-Seyyid Mehmed	Suğdak	1135 Cemaziyelahir
Mehmed Efendi	Yanbolu	1136 Cemaziyelahir
Es-Seyyid Abdülaziz Efendi		1137 Safer
Hasan Efendi	Hüsrev Kethüda Medresesi(İstanbul'da)	1137 Zilkade
Ebussuud Efendi		1139 Zilhicce
Abdüşşekür Efendi	Merdumiye Medresesi (İstanbul'da)	1141 Safer
Es-Seyyid Ebussuud		1142 Safer
Altıparmakzâde Mehmed Şekib		1146 Receb
Mehmed Efendi		1146 Cemaziyelahir
Muslihuiddin Efendi		1161 Cemaziyelahir
Mehmed Emin Efendi		1161 Cemaziyelahir
Abdullah Efendi		1162 Cemaziyelahir
Hüseyin Efendi	Lubin	1163 Cemaziyelahir
Es-Seyyid Halid		1171 Cemaziyevvel
Mustafa Efendi		1171 Rebiyülevvel
Ahmed Efendi	Harem Ağa Medresesi (İstanbul'da)	1172 Cemaziyevvel
Mustafa Efendi		1172 Rebiyülevvel
El-Hac Mehmed Efendi	Mahmud Paşa Medresesi (İstanbul'da)	1173 Cemaziyevvel
İsmail Efendi	Şah Huban Medresesi (İstanbul'da)	1173 Ramazan
Mehmed Esad Efendi	Suğdak	1183 Şevval
Ebussuud Efendi	Selimiye Medresesi (İstanbul'da)	1184 Cemaziyelahir
Mehmed Said Efendi	Receb Paşa Medresesi (İstanbul'da)	1184 Receb

¹⁵ BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 243/66, 1, 19; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 245/68, 24; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 246/69, 24, 40; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 247/70, 5, 19, 35; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 250/73, 8, 9, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 251/74, 6, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 252/75, 39; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 253/76, 13, 20, 44, 49; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 256/79, 23; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 257/80, 27; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 261/84, 10, 20, 36, 50; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 264/87, 24, 29; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 265/88, 31; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 266/89, 4, 11; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 267/90, 21; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 269/92, 25; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 272/95, 15, 32, 39; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 276/99, 4; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 283/106, 11, 22, 26; BOA, *İSTM. MŞH., DFTİ.d.*, 302/125, 11, 17, 25, 34, 40; Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 787.

Osmanlı kazaskerlik istihdam bürokrasisinde kullanılan *tevkîl ile atama* uygulaması, tevcihi yapılacak bir kadının kazâ sıralamasına kaydedilerek zamanı geldiğinde fiili olarak atanmasını ifade eder. Muvakkaten tayini yapılan kadı, fiilen kazâyâ atanmadan evvel kazânın sıralamasına girer ve sırası geldiğinde fiilen kadılığa atanırdı. Kazâların sayısına oranla kadılık bekleyenlerin fazlalığı, söz konusu uygulamanın ortaya çıkışında belirleyici olmuştur. XVI. Yüzyılda ortaya çıkan söz konusu sistem, XVII. yüzyılda yaygınlaşmış ve XVIII. yüzyılda ise mansıb sayılarının kadı sayısına oranla daha sınırlı kalması sonucunda, kadı atamalarında yerleşik bir uygulama haline dönüşmüştür.¹⁶ Gerek Suğdak gerekse incelediğimiz diğer iki merkezde de muvakkaten atamalara sıklıkla rastlanılmaktadır.

Suğdak kazâsı, incelenen dönemde kadılara üç kez *te'bîd* statüsünde tevcih edilmiştir. Bu çerçevede, 1119/1707 yılında Kefe sancağına bağlı Kerş kazâsı kadılığı görevini ifa eden Sadeddin Efendi, ardından Suğdak kazâsı kadılığına atanmıştır.¹⁷ Suğdak kazâsına *te'bîd* statüsünde atanan bir diğer kadı Mehmed Efendi'dir. Ergirikası kadılığı görevini müteakip, 1122/1710 tarihinde Mehmed Efendi'ye Suğdak kazâsı kadılığı tevcih edilmiştir.¹⁸ Aynı isimde bir başka kadı ise, Yanbolu kazâsı kadılığından sonra 1136/1724 yılında yine *te'bîd* statüsüyle Suğdak kazâsına atanmıştır.¹⁹

Osmanlı'da kadıların normalde belirli sürelerle tayin edilmesi esas olmasına rağmen bazı kadılar kazâlara *te'bîd* statüsünde atanırdı. *Te'bîd*, kadının görevini kayd-ı hayat şartıyla, yani ömrü boyunca sürdürme hakkına sahip olduğu anlamına gelirdi. Örneğin, Sadeddin Efendi'yle ilgili kayıta, *Kerş kazasından münfasıl ve müstehak pir u ihtiyar olarak, erbab-ı istihkaktan mevlâna Sadeddin dâîlerine ber vech-i te'bîd tevcih olunub* ifadesi yer almaktadır. Bu durum, kadının yaşlı olduğu ve görevinin son dönemlerinde kendisine arpalık mahiyetinde bir gelir sağlanması amacıyla Suğdak kazâsının söz konusu statüde tevcihe konu edildiğini göstermektedir. Öte yandan *te'bîd* ile göreve başlayan kadıların çoğu, kısa süre içinde vefat ettikleri veya sağlık sorunları nedeniyle

¹⁶ Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, 112-116; Alan, *Kadıasker Ruznâmçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 110-113; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlimiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 106; Kuru, *Kazasker Ruznâmçelerine Göre Osmanlı İlimiye Teşkilatında Rumeli Kazaları ve Kadıları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, 122-126.

¹⁷ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 243/66, 19.

¹⁸ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 247/70, 5, 35.

¹⁹ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 261/84, 20; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 264/87, 29; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 265/88, 31.

görevden ayrıldıkları için bu statü fiilen uzun süreli bir tasarruf imkânı sağlamamıştır.²⁰

Suğdak incelediğimiz dönem içerisinde beş defa ilhak kazâ olarak başka merkezlere bağlandığı tespit edilmiştir. İlmiye kazaskerlik kazâ bürokrasisinde, çeşitli sebeplerden dolayı genellikle küçük kazânın nispeten daha büyük bir kazâyâ bağlanması ilhaken tevcih olarak adlandırılmıştır.²¹ Rusya'nın XVII. yüzyıl sonlarında Azak'ı işgal etmeleri Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetini birçok yönden etkilemiştir. Rusların Azak Denizi'nden güneye inmelerinin engellenmesi amacıyla Osmanlılar Kerç Boğaz'ının girişine XVIII. yüzyıl başında yeni bir kale inşa etmiştir.²² Buraya civar kazâlardan nüfus taşınarak Yenikale/Kale-i Cedid adında bir kazâ kurulmuştur.²³ 1123-1130/1711-1717 döneminde Suğdak kazâsı yeni kurulan bu kazâyâ ilhak olarak üç defa kadılara tevcih edilmiştir.²⁴ Dolayısıyla yapılan bu ilhak tevcihleri yeni kurulan kazânın ihtiyaçlarının hızlı bir şekilde giderilmesi adına alınan pratik bir çözüm olarak yorumlanabilir.

1137/1724 yılında Suğdak kazâsı, Kefe'ye ilhak edilerek *es-Seyyid Abdülaziz Efendi*'ye tevcih edilmiştir. Ardından, 1140/1727 tarihinde bu kez Taman kazâsına bağlanmış ve *es-Seyyid Ebussuud Efendi* söz konusu göreve atanmıştır.²⁵ Bu ilhakin temel sebebi açık biçimde kayıtlı olmamakla birlikte, dönemin siyasî gelişmeleriyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin 1724 yılında Rusya ile imzaladığı İstanbul Antlaşması ve bunu takiben iki devletin Kafkasya'da İran ile yaşadığı sınır anlaşmazlıkları, Osmanlı'nın kuzey siyaseti bağlamında değerlendirilmelidir. Bu gelişmelerin, Suğdak kazâsının idarî statüsünde meydana gelen değişikliklere etki etmiş olması muhtemeldir.²⁶

²⁰ Bu şekilde tasarruf sahibi olan kadıların, görev yerlerine bizzat kendilerinin mi yoksa yerlerine naip gönderdiklerinin tespiti, ayrı bir araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla, bu hususa burada değinilmeyecektir.

²¹ Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler", *Doğu Batı Dergisi* 53 (2010), 75-98.

²² Bekir Gökpinar, "Rusya'ya Karşı Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Tahkimat Faaliyetleri: Yenikale İnşaatı (1702-1707)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38 (Ocak 2019), 38-57.

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Ahmed, III [AE.SAMD.III]*, 106-10505.

²⁴ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 247/70, 19, 35; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 250/73, 8, 9, 18; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 251/74, 6.

²⁵ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 265/88, 31; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 266/89, 4, 11; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 269/92, 25.

²⁶ Doğan, "İstanbul Antlaşmasından Berlin Antlaşmasına: Osmanlı-Rus Sınırı ve Tartışmalı Alanlar (1724-1878)", 597-623; İlker Külbilge, *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747)*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 74-280.

Suğdak, kadılara sağladığı günlük gelir bakımından 150 akçelik kazâ seviyesinde bulunmaktaydı. Bununla birlikte, aynı yüzyıl içerisinde iki kez 200 akçe yevmiye üzerinden atama yapıldığı tespit edilmektedir. Nitekim 1135/1723 yılında, daha önce de burada kadılık yapan Mehmed Efendi'ye, Suğdak kazâsı 200 akçe yevmiye ile yeniden tevcih edilmiştir. Diğer bir kayıtta ise 1163/1750'de Lubin'den münfasıl olan Hüseyin Efendi'ye Suğdak kazâsı 200 akçe ile verilmiştir.²⁷

Kadırlara 150 akçe yevmiye sağlayan Suğdak kazâsı, genellikle müderrislikten gelen âlimlerin tayin edildiği bir yerdi. Yukarıda da değindiğimiz üzere XVIII. yüzyılda kazâ kadılıklarının başlangıç seviyesi 150 akçelik kadılıklardı. İstihdam kuralı gereği, ilk defa 40 akçelik bir medrese müderrisliğinden kadılığa tayin edilecek kimselerin en düşük seviyedeki kadılıklara atanması zorunluydu.²⁸ Bu çerçevede, tablo 2'de de görüldüğü üzere, Suğdak kadılığına tayin edilenlerin profili genellikle medreseden gelen müderrisler, misliyle atananlar veya kazânın statüsünde yapılan düzenlemeler sonucunda te'bid ile atanan kadılardan oluşmuştur.

3. Mangup Kadıları

Mangup kazâsı XVI. Yüzyıl kayıtlarında bir kazâ statüsünde idi ve bu durum Rus işgaline uğradığı XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.²⁹ Kazâ kadılık derecesi itibariyle 150 akçe seviyesindeydi. Bu dönemde 24 kadını kaydı tespit edilmiştir. Diğer kazâlara göre sayının az olmasının sebebi dönem dönem Mangup kazâsının diğer kazâlara ilhak ile bağlanmasıdır.³⁰ Tespit edilen kadıların bilgisi aşağıda verilmiştir.

²⁷ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 261/84, 10, 20, 50; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 264/87, 24, 29.

²⁸ Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı 1756-1776*, 177.

²⁹ Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, 205; Alan, *Kadıasker Ruznâmeçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 188, 206; Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı 1756-1776*, 286.

³⁰ Mangup incelediğimiz dönemde kadılık yönetimi olarak bazen bağlı bulunduğu Kefe sancağına bağlanmış iken, bazen de yeni kurulan Kale-i Cedid'e ilhak edilmiştir. Bk. BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 266/89, 11; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 267/90, 21; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 268/91, 62; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 269/92, 25.

Tablo 3: Mangup Kadıları³¹

Mangup Kadısı	Geldiği Yer	Kayıt Tarihi
Halil Efendi	Halil Paşa Medresesi (İstanbul'da)	1123 Rebiyülahir
Es-Seyyid Hasan		1123 Rebiyülevvel
Es-Seyyid Sadullah Efendi	Abdurrahman Paşa Medresesi (İstanbul'da)	1123 Safer, 1125 Zilkade
Sadullah Efendi	Kale-i Cedid	1126 Safer
İsmail Efendi		1134 Zilhicce
Yahya Efendi	Mehmed Ağa Medresesi İstanbul	1135 Muharrem
Es-Seyyid Feyzullah		1135 Zilkade
Abdülhamid Efendi	Suğdak	1137 Safer
Es-Seyyid Ali		1137 Rebiyülevvel
Ebussuud Efendi		1139 Zilhicce
Şehri Mustafa Efendi		1146 Rebiyülevvel
El-Hac Mehmed		1146 Safer
Hamdi Ali Efendi	Kurveleş	1147 Ramazan
Evliya Mehmed Efendi	Hasodabaşı Medresesi (İstanbul'da)	1147 Muharrem
Es-Seyyid Yahya Efendi		1162 Rebiyülevvel
Mustafa Efendi		1162 Safer
Ali Efendi	Kalamete/Kalamite	1163 Şaban
Es-Seyyid Ahmed Efendi	Talenda	1165 Safer
Abdülhayri Efendi		1173 Rebiyülahir
İbrahim Efendi		1174 Receb
Mehmed Efendi		1179 Muharrem
Es-Seyyid İbrahim Efendi		1179 Muharrem
El-Hac Mehmed Efendi	Aydonat	1179 Safer
Es-Seyyid Ahmed Efendi		1184 Cemaziyelevvel

Mangup'ta görev alan kadılardan biri hariç olmak üzere geriye kalanlar burayı normal kazâ statüsüyle tasarruf etmişlerdir. Es-Seyyid Hasan Efendi'yle ilgili 1711 tarihli kayıta Mangup'un kendisine te'bid statüsüne tevcih edildiği belirtilmiştir. Burada dikkat çeken bir husus, Kale-i Cedid inşa edildikten sonra Mangup kazâsına bağlı yirmi karyenin Kale-i Cedid'e bağlanmasıdır. Buna göre Kale-i Cedid kadılarına bir gelir oluşturmak adına daha evvel Mangup kazasına

³¹ BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 247/70, 26, 27, 29; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 248/71, 24; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 250/73, 8-9, 13; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 251/74, 10; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 252/75, 28; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 253/76, 29-37; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 254/77, 26; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 256/79, 95; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 261/84, 10-11, 17, 23, 25, 44; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 262/85, 15; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 263/86, 16; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 264/87, 12, 22, 23; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 265/88, 15, 24, 26, 30, 31, 35; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 266/89, 11, 16; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 267/90, 21; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 268/91, 62; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 269/92, 25; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 271/94, 27, 75-76; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 273/96, 6; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 283/106, 31; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 294/117, 18, 46; BOA, *İSTM. MŞH., DFTI.d.*, 302/125, 36.

bağlı bulunan yirmi karye Kale-i Cedid'e ilhak edilmiş, ancak daha sonra bu durum eski haline getirilmiş ve Mangup kazâsı te'bid ile Hasan Efendi'ye tevcih edilmiştir.³²

Mangup'ta vazife alanlar ekseriyetle ilk defa kadılık yapan âlimlerden oluşmuştur. Bunu sebebi Mangup'un kazâ kadılıklarının başlangıç seviyesinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Müderrislikten gelen âlimlerin tümü İstanbul'da günlük 40 akçe yevmiye alan ulemâydı. Müderrislik vazifelerinden sonra Rumeli kazaskerliğine kadı olmak istediklerini bildiren müderrisler atanabilmek için 26 ay ile 61 ay arasında sürelerle beklemişlerdir. Bazı kayıtlarda ise *tûl-i infisal* terimiyle müderrislerin çok uzun süre bekledikleri vurgulanmıştır. Öte yandan müderrislerin belli bir süre kazaskerlik dairesine mülâzemet ettikleri de aktarılmıştır. Kazaskerlik dairesine bir nevi staj olarak devam ettikleri bu süre *kâmilan atebe-i aliyye mülâzemet* ifadesiyle belirtilmiştir.³³

Mangup kazâsında diğer kazâlarda olduğu gibi muvakkatten atanma usulü uygulanmıştır. Görev bekleyen kadı adaylarının sayısının, münhal kazâ sayılarına göre çok fazla olmasından kaynaklanan bu durum kadıları mağdur etmiştir. Zira kadıların kazâ sırlamasında muvakkat sırasını bekleme sürelerinin fazla olması, infisal müddetlerini uzatmakta bu ise işsizlik sürelerini daha da artırmaktaydı. Örneğin el-Hac Mehmed Efendi Aydonat kazâsında (günümüz Yunanistan sınırlarında) kadılık yaptıktan sonra uzun bir müddet infisal dönemi geçirmiş ardından Mangup kazâsının kadılık sıralamasına tayin edilmiştir. Ancak burada da uzun süre beledikten sonra mevcut kadı es-Seyyid İbrahim'in kadılık süresinin bitmesinin ardından 1765'te fiilen göreve başlayabilmiştir. El-hac Mehmed'in önceki görev yeri olan Aydonat'tan sekiz ay erken ayrılmak zorunda kalmış bundan dolayı mağdur olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kadılar için bu dönemde gerek Mangup gibi başlangıç seviyesinde bir yerde olsun gerekse diğer başka seviyedeki kazâlarda olsun göreve başlamak epey vakit alan bir süreç idi.³⁴

³² BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 250/73, 13; BOA. *AE.SAMD.III*, 106-10505.

³³ Mangup kazâsına atanıp görevleri biten kadılar tekrardan bir bekleme sürecine girmişlerdir. Örneğin 1715'te Halil Paşa Medresesi'nden Mangup'a kadı olarak tayin edilen el-Hac Halil Efendi 18 ay infisal ve 18 ay atebe-i aliyye mülazemetinin ardından 150 akçe ile Magosa kazasına atanmıştır. BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 252/75, 11; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 253/76, 22, 43.

³⁴ BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 294/117, 18.

Sonuç

Kefe sancağına bağlı olan Taman, Suğdak ve Mangup kazâları Osmanlı Devleti'nin Karadeniz siyasetinde stratejik bir üs olarak öne çıkmıştır. Ele aldığımız örnekler, Osmanlı taşra ve ilmiye teşkilâtının Karadeniz'in kuzey kıyılarında nasıl işlediğinin anlaşılması açısından önemli ipuçları sunmuştur.

Araştırmada ortaya konulduğu üzere, Osmanlı'nın kadılık idaresini, özellikle Ruslarla mücadelenin yoğunlaştığı bir dönemde, buralarda son ana kadar sürdürmesi devletin Karadeniz hâkimiyetini pekiştirme çabalarının bir parçası olarak değerlendirmelidir. Öte yandan bu bölgelere kadı atamalarına devam etmiş olması, Osmanlı Devleti'nin buraları sadece bir askerî üsten ibaret değil, aynı zamanda devletin hukukî ve idarî bütünlüğün bir uzantısı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti Ruslar lehine kaybettiği yerleri geri almaya çalışırken aynı zamanda serhad bölgesinde kurduğu yeni merkezlerle düşman ilerleyişini durdurmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda inşa edilen merkezlerden Kale-i Cedit'te kadılık idaresi kurulduğu tespit edilmiştir. Burada kadılık idaresinin devamı sağlanırken devletin pratik ve dinamik bir süreç takip ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Mangup kazâsından bazı karyelerin Kale-i Cedit'e bağlanması veya ele alınan kazâların zaman zaman ilhak statüsüyle diğer merkezlere bağlanması buna örnek teşkil etmiştir. Osmanlı idarî sisteminde dikkat çeken bu esneklik, merkezî otoritenin bölgesel ihtiyaçlara karşı yeniden yapılanma kabiliyetini de göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, XVIII. yüzyılda Taman, Suğdak ve Mangup kazâlarının idarî yapılanmadaki yerleri ile buralarda görev alan kadıların kimlikleri ortaya konulmuştur. Kadıların ve kazâların statülerinde yaşanan değişimler, Osmanlı-Rus çekişmesinin bölgesel yansımalarını anlamak açısından da bir bakışı açısı sunmuştur. Böylece Osmanlı'nın Karadeniz hâkimiyetini yalnızca askerî değil, aynı zamanda hukukî ve idarî boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Daha sonra yapılacak derinlemesine çalışmalar ile bu boyutun daha açık ve net biçimde ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

- Osmanlı Arşivi (BOA). *Ali Emiri Ahmed, III [AE.SAMD.III]*, 106-10505.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri [İSTM. MŞH., DFT1.d.]*, Genel No/Özel No.
- BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 243/66; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 245/68; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 246/69; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 247/70; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 248/71; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 250/73; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 251/74; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 252/75; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 253/76; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 254/77; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 256/79; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 257/80; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 261/84; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 262/85; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 263/86; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 264/87; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 265/88; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 266/89; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 267/90; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 268/91; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 269/92; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 271/94; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 272/95; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 273/96; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 276/99; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 283/106; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 294/117; BOA, *İSTM. MŞH., DFT1.d.*, 302/125.

2. Araştırma Eserler

- Alan, Ercan. *Kadiasker Ruznâmçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli’de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Arı, Ferit. *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı 1756-1776*. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Baltacı, Cihat. “Arpalık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Beyazıt, Yasemin. “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler”. *Doğu Batı Dergisi* 53 (2010), 75-98.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Doğan, Güner. “İstanbul Antlaşmasından Berlin Antlaşmasına: Osmanlı-Rus Sınırı ve Tartışmalı Alanlar (1724-1878)”. *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. Haz. Abdullah Kaymak vd. III/1. Kısım, 597-623. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024.

- Gökpınar, Bekir. “Rusya’ya Karşı Osmanlı Devleti’nin Karadeniz’de Tahkimat Faaliyetleri: Yenikale İnşaâtı (1702-1707)”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38 (Ocak 2019), 38-57.
- İpşirli, Mehmet. “Mansıb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kronik, 2021.
- Köse, Ensar. “Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyılın İlk Yarısı)”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (Aralık 2015), 24-56.
- Kuru, Levent. “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Kazaları ve Statüleri (Kazasker Ruznamçelerine Göre)”. *Turkish Studies-Historical Analysis* 15/1 (2020), 161-191.
- Kuru, Levent. *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli’de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kuru, Levent. *Kazasker Rûznâmçelerine Göre Osmanlı İlmiye Teşkilatında Rumeli Kazaları ve Kadıları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.
- Külbilge, İlker. *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Öztürk, Yücel. “Kefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/182-184. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 2011.
- Ürekli, Muzaffer. *Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989.
- Zaatov, İsmet. “Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786-1944)”. *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. Haz. Abdullah Kaymak vd. 5/33-44. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024.

4.Bölüm

Doğu Avrupa Türklüğünün Kurganlardaki İzleri: El Sanatları ve Ürünleri

Gülay HOŞTAŞ*

Giriş

Doğu Avrupa'nın ve bu coğrafyadaki maddî buluntuların Türk tarihi açısından önemine değinmeden önce Doğu Avrupa'nın sınırlarını çizmeye çalışmak yerinde olacaktır. Çalışmamızın da ana hatlarını oluşturan Doğu Avrupa'nın genel haliyle kabul gören sınırları şu şekildedir: güneyde Hazar Denizi, Kafkas Dağları, Karadeniz, Balkan ve Tuna Dağları ve Dinar Alpleridir. Kuzeyde uzun bozkır kuşağına paralel olarak uzanan orman bölgesi, batıda Avusturya Alpleri, doğuda ise İtil Nehri'dir. Doğu Avrupa coğrafyasının genel olarak Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar ve Balkanları kapsadığı görülmektedir. Bu coğrafyada tarihî süreç içerisinde Türk, Slav/Rus, Roma ve Pers/Sâsânîler ev sahibi olmuştur.¹ Türkistan coğrafyasından birçok nedenlerle (iklim, siyasî baskı, savaş, rekabet, cihan hâkimiyeti düşüncesi gibi) göç etmek durumunda kalan Türklerin göç güzergâhı genel hatlarıyla Aral'dan hareketle Hazar Denizi'nin kuzeyi oluşturmuştur. Bir süre burada kalan Türk boyları ardından Tuna'yı aşarak Balkanlara inmişlerdir. Bu hareket, Balkan Türklüğünü oluşturmuştur. Bu oluşumu sağlayan Türk boyları kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: İskit, Avrupa Hun, Sabar/Sabir/Suvar, Avar, Ogurlar, Bulgar (Büyük Bulgar, Tuna Bulgar, İtil Bulgar), Hazar, Peçenek, Uz/Oğuzlar, Kuman/Kıpçaklar.²

Doğu Avrupa'daki Türklere ait kurganlar Türk kültürü ve tarihi açısından oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir. Zira bu kurganlar dolayısıyla da buradaki buluntular, Doğu Avrupa'daki Türklüğün tanıklığını yapan önemli deliller arasında yer almışlardır. Mezar mimarisinin temsilcisi olan kurganlar, Türk kültürüne özgüdür ve bozkır kültürünün sosyal yapısı içerisinde önemli

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul/Türkiye, gulayhostas@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-8951-1998.

¹ Muallâ Uydu Yücel, "Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları", *Tarih Dergisi* 81 (2023), 474.

² Zaman içerisinde, özellikle İslâmiyet'ten sonra bu coğrafyada hâkimiyet tesis eden Altın Orda Devleti, Kırım, Kazan, Astarhan ve Sibir Hanlıklarını da zikretmek gereklidir. Uydu Yücel, "Cumhuriyetin 100. Yılında Doğu Avrupa", 474.

gördükleri kişilerin anıtsal mezarlarını ifade etmişlerdir.³ Mezarlar, kurganlar ya da gömü alanları onların ölümden sonraki yaşamlarına dair inançları doğrultusunda şekillenmiştir.⁴ Bu doğrultuda Türk kurganlarında bulunan eşyalar onların sosyal, ekonomik ve siyasî yaşamlarına dair işaretlere sahip oldukları kadar ölüm sonrası dünyaya karşı bakış açılarının da ipuçlarını barındırmışlardır. Özellikle yazı gibi doğrudan bilgi vermeyen eserler ya da bu gibi bilgi edinilecek tarihi kayıtların günümüze ulaşmadığı durumlarda Türk kağanlıkları ve boylarının hayat tarzlarına dair bilgi edinilmesinde kurganlardaki kalıntılar yol gösterici olmuşlardır. Zira sanat ve bu anlayışla meydana getirilen el ürünleri, yaşamın yanı sıra maddî-manevî kültürün ayrılmaz parçasını oluşturmuştur.⁵ Bu anlayış Türklerin hâkimiyet tesis ettikleri Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya kadar tüm coğrafyalar için geçerli olmuştur. Kurganlarda elde edilen buluntular gömü alanındaki kişinin sosyal statüsü, bir askerse rütbesi ya da bir kişinin toplumda bulunduğu konumu da dâhil olmak üzere birçok hususta bilgi sahibi olmanın anahtarı olmuşlardır. Örneğin Avar mezarlarındaki kemerler gömülen kişinin sosyal statüsünü ya da rütbesine dair yorum yapılmasına olanak sağlamıştır.⁶ Kurganlarda bulunan ürünlerin yapılış tarzı/teknîği, kullanılan nesneler, üzerinde bulunan motifler bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde bu buluntular Türk bozkır sanatı, kültürü, yaşam felsefesinin ve düşüncesinin yanı sıra bozkır sanatçısının teknik becerisi ve yaratıcı zekasına dair bir yorum yapılmasının kaynağı olmuşlardır.⁷

³ Suat Tural, “İskitler ve Madencilik Sanatındaki Yerleri”, *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 4/1 (2020), 76.

⁴ Kürşat Koçak, “Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi* 25 (2015), 67.

⁵ István Erdélyi, *The Art of the Avars* (Budapeşte: Corvina Press, 1966), 10.

⁶ Bailey K. Young, “Funeral Archaeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data”, *Journal of Field Archaeology* 5 (1978), 472.

⁷ Tamara Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia* (UK:Thames and Hudson 1965), 12.

1. Doğu Avrupa’da Kurganlar

1.1. Kurgan Geleneğinin Türkistan’dan Doğu Avrupa’ya Taşınması

Türklerin ölümlerini gömmek için hazırladıkları mezar odalarının üzerine geniş daire olacak şekilde toprak ya da taş yığmak suretiyle yaptıkları tümsek, kurgan olarak adlandırılmıştır. Türkçe bir kelime olan kurgan⁸, yabancı literatürde mana bakımından “*tepe, höyük, tümülüs, kale, toprak yığını*” olarak yer almıştır. Türkçe’de ise bu kelime “*kale, müstahkem mevki, mezar etrafındaki parmaklık*” gibi anlamlarla açıklanmıştır. Kurgan kelimesi “korumak” anlamıyla da ilişkilendirilmiştir.⁹ Kurganlar yapısal özellikleri gereği yeryüzünde bağımsız anlamda tek başına yapılan mezar yapısı niteliğinde olmamıştır. Bu yapının ortaya çıkışı insanın toprağa gömme geleneğini başlatmasıyla ilişkilendirilmiştir. Başlangıçta küçük bir çukur ile başlayan ölü gömme anlayışı zamanla etrafı taşlarla çevrilerek basit bir oda şekline evrilmiştir. Bu mezar yapısı ilerleyen dönemde daha da gelişerek, mezar odasının etrafına daha farklı bölümler eklenerek kompleks bir yapıya dönüşmüştür. Bu yapı da son haliyle kurganı oluşturmuştur.¹⁰ Höyük mezar olarak da adlandırılabilir olan kurganlar, Türk kültürü içerisinde sadece mezar anlayışının bir yansıması olmamışlardır. Türk kültüründe ölüme yüklenen anlamlar düşünüldüğünde bu olgu yani ölüm, sadece fizikî anlamda bir bitiş olmaktan ziyade ebedî yaşamın bir başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Türk dinî düşüncesi etrafında şekillenen bu anlayış, sosyal yaşama sirayet ettiği gibi defin geleneklerini de etkilemiştir. Bu anlayış doğrultusunda defin geleneklerinde farklılıklar meydana gelmiş ve bu farklılıkların içinde de kurganlar ayrı bir yere sahip olmuştur. Zira kurgan yapma geleneği sadece ölü gömme anlayışı doğrultusunda şekillenmemiş, bu gelenek üzerinde birçok husus etkili olmuştur. Öncelikle ölümle de ilişkilendirilen öteki dünyaya dair inanç ya da atalar kültü bu hususlar arasında kabul edilmiştir. Öte yandan kurgan yapma geleneği sosyal yaşamla ilişkili olarak statünün de göstergesi olmuştur.

⁸ Rus Türkolog Barthold, bu kelimenin Rusça’ya Kıpçak dillerinden geçmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2019), 23. Kurgan kelimesinin Macaristan coğrafyasına yayılımı András Pálóczi Horváth’a göre Peçenek ya da Kuman/Kıpçak gibi Türk boylarıyla olmuştur. András Pálóczi Horváth, *Pečeneges, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapest: Corvina 1989), 37.

⁹ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 23-24.

¹⁰ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 67-68.

Türkistan coğrafyasında sıklıkla karşımıza çıkan kurgan geleneği, Türklerin batıya doğru göç etmesiyle Karadeniz'in kuzeyine hatta Avrupa'nın içlerine kadar taşınmıştır. Özellikle Avrasya ve Kafkaslar 'da kurganların¹¹ temsilcileri İskitler olmuş, daha batıda yani Avrupa'da ise Avrupa Hunları, Avarlar gibi Türk kağanlıkları bu geleneği devam ettirmişlerdir. Türkler sadece kurgan geleneğinin devamlılığını sağlamamışlar aynı zamanda bu mezar mimarisiyle ilişkili olan ölü gömme gelenekleri ve atalar kültürünün de geleneksel taşıyıcılığını yapmışlardır. Bu topraklara getirilen ölü gömme gelenekleriyle birlikte kurgan mimarisi, bölgedeki kültürlerden de etkilenecek mezar yapısı bakımından çeşitlilik göstermiştir.

Doğu Avrupa coğrafyasındaki kurganların geleneksel anlamda sürekliliği ifade ettiği görülmüştür. Lâkin bu süreklilik Türkistan'daki kurganlarla tıpa tıp aynı yapıda olmamıştır. Bu durumun sebeplerinden biri çevreye uyum ile alakalı olmuştur. Zira coğrafi durumun değişkenliği, çevrede bulunan malzemelerin farklılığı ile kültürel etkileşim bu farklılığı açıklayan hususlar arasında yer almıştır. Yapım amacı ve sembolizasyon ise kurgan yapımı ve geleneğine dair değişmeyen unsurlar olmuştur. Nihayetinde Türkistan coğrafyasından başlayarak Doğu Avrupa'ya doğru gidildiğinde kurganlar dinî bir anlayışın ürünü olarak inşa edilmişlerdir. Ayrıca bu mezarlar, statü göstergesi olması yani toplumsal açıdan daha üst seviyedeki kişilere yapılması (kağan, bey, hatun, tigin gibi) aynı anlayışın coğrafya fark etmeksizin devam ettiğini göstermiştir.

1.2. Doğu Avrupa'da Kurganların Coğrafi Dağılımı ile Başlıca Kurgan Merkezleri

Doğu Avrupa, Türklerin yüzyıllar boyu siyasî hâkimiyet kurdukları bir coğrafya olmuştur. Kurulan siyasî hakimiyetin varlığı tarihî kaynaklarda olduğu kadar bu topraklardaki kurganlarda da yer almıştır. Buradaki Türk kağanlıkları ve boylarına ait kurganlar Kafkaslardan Karadeniz'in kuzeyine, Avrupa'nın içlerine kadar oldukça geniş bir alana yayılmıştır.¹² Bu yayılım, Türklerin Doğu Avrupa topraklarındaki hâkimiyet alanları için bir temsilci niteliğinde olmuştur.

¹¹Karadeniz'in kuzeyinde ve Avrupa'daki kurgan kültürünü bazı bilim insanları Hint-Avrupalılarla ilişkilendirmiştir. Bu görüşü ısrarlı olarak savunan kişilerin başında Amerikalı arkeolog Marija Gimbutas gelmektedir. Gimbutas'ın görüşüne göre Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar hem Hint-Avrupalıların anayurdu. Dolayısıyla bu coğrafyadaki kurganlarda Avrupalıların eseridir. Marija Gimbutas, "Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.", *Indo-European and Indo-Europeans*, ed. George Cardona vd. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970), 155-160.

¹² Avrupa Hunları'nın kurganlarının geniş bir alana yayılmış olması Nandor Fettich tarafından iktisadî yaşama bağlanmıştır. Fettich'e göre iktisadî yaşamın sonucu olarak Avrupa Hunlarının belirli dönemlerde (özellikle yaz) ellerindeki ekonomi ürünlerini uzak bölgelere taşıması kurganların geniş sahalarda olmasına zemin hazırlamıştır. Nándor Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", çev. Şerif Baştav, *Atilla ve Hunları*, der. Gyula Németh, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1962), 198.

Bozkır kuşağına uzun bir süre hâkim olan İskitler, Türkistan coğrafyasının içlerinden batıda bozkır kuşağında, Karadeniz'in kuzeyinde esaslı bir kültür varlığı göstermişler ve bu kültüre bağlı olarak bir sanat anlayışı ortaya koymuşlardır.¹³ İskitlerin, Hunların Türkistan coğrafyasındaki kurgan geleneğini Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya bozkırlarına taşımaları noktasında öncü oldukları kabul edilmiştir.¹⁴ Kafkaslar, Yayık, Ukrayna, Moldova, Kırım, Romanya' ya kadar olan coğrafyada bilinen ve kazısı yapılmış pek çok İskit kurganı yer almıştır.¹⁵ Ayrıca İskitlere ait en görkemli kurganların (MÖ 8. ve MS 1. yüzyıllar) Kırım, Kiev, Özi, Ten, İtil, Kuban, Taman, Yayık, Altay, Kuzey Moğolistan, Romanya ve Macaristan'da olduğu belirtilmiştir.¹⁶ Aynı zamanda İskit kurganları Türk kültüründe olduğu gibi çoğunlukla toplumun kutsal kabul ettiği dağ zirveleri, ormanlık alanlar, nehir yatakları ya da göl kenarlarına yapılmıştır.¹⁷ Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş coğrafyadaki kurganlarda at koşum takımları, ok uçları (genellikle üçgen biçimli), demirden kılıçlar, takılar gibi süs eşyaları bulunmuş ve buluntular genellikle İskit döneminde tarihlendirilmiştir.¹⁸

Yaklaşık yüz yıllık dönemi ihtiva eden Hun arkeolojik mirası 5 milyon metre karelik bir alana yayılmıştır.¹⁹ Bu buluntular aynı zamanda Hunların Doğu Avrupa topraklarındaki hâkimiyet alanlarına, güzergâhlarına dair izler de barındırmıştır. Hunların kurganlarının sıklıkla bulunduğu yer Macaristan toprakları olmuştur. Bu durum Avrupa Hun Kağanlığının ağırlık merkezinin Macaristan'da olmasıyla açıklanmaktadır. Öte yandan Avrupa Hunlarının oluşum dönemi ise daha çok Güney/Güney-Doğu Rusya olarak kabul edilmiştir.²⁰ Macaristan dışında İtil geçidinin olduğu yerdeki Sarztov bölgesi, Kuzey Kafkasya'nın orta kısımları, Hazar Denizi civarı, Aşağı Özi, Turla sahili, Kırım, Kerson, Kerç, Aşağı Aksu, Prut, Moldovya'nın batısı ve Dobruca'da da Avrupa Hunlarına dair eserler bulunmuştur. Bu bölgelerde işlenmiş altın, altından kolye, küpe, gerdanlık, bilezik, yüzük, toka, farklı madenlerden yapılmış çırçır böceği şeklindeki fibulalar, elbiselerde süs eşyası olarak kullanılan çengeli iğneler, inci, kemikten tarak, altın ya da gümüşle kaplı çeşitli geometrik şekillerle süslenmiş aynalar olmak üzere oldukça zengin arkeolojik buluntuların varlığı dikkat çekmiştir.²¹

¹³ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 311.

¹⁴ Koçak, "Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının", 67.

¹⁵ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 315.

¹⁶ Koçak, "Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının", 68.

¹⁷ Tural, "İskitler ve Madencilik", 76.

¹⁸ Said M. Çaliş, "Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2017), 47.

¹⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler: Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 115.

²⁰ Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", 202.

²¹ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 50.

Resim 1: Fibula²²

Hunlardan sonra Doğu Avrupa coğrafyasında etkili bir varlık sergileyen Avarlar olmuştur ve bu durum ilerleyen süreçte çevredeki devlet ve topluluklarla gerek siyasî gerekse kültürel anlamda etkileşim yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bu durum Doğu Avrupa’da bulunan Türklere ait kurganlarda farklı kültürlerle ait ürünlerin bulunmasından Avarların da dönemlerinde böyle bir etkileşim yaşadıklarını göstermektedir. 6. yüzyıldan 9. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Avrupa’nın söz sahibi olan devletlerinden biri olan Avar Kağanlığının günümüzde Macaristan, Slovakya, Sırbistan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Avusturya, Polonya ve Almanya’nın bir kısmını içine alan topraklarda kurganları tespit edilmiştir.²³ Bu geniş coğrafyada 60.000’den fazla mezar alanında sayıları oldukça fazlayı bulan buluntuları keşfedilmiştir.²⁴ Avarların Avrupa’daki ilk zamanlarına dair arkeolojik eserleri refleks yaylar, üç ağızlı ok uçları, üzengiler ve çoklu kemerler olarak tanımlanmıştır. Erken Avar döneminin genel buluntuları üzengiler, yaprak şekilli demir mızrak başları, zırh parçaları, düz-çift taraflı kılıçlar, kemer tokaları (kalıpta preslenmiş ya da oyulma yöntemiyle yapılmış kemer tokalarının yanı sıra metal parçalarla süslenmiş ve

²² Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 128

²³ 568’den 822’ye kadar yaklaşık iki buçuk asırlık Avar tarihinin arkeolojisi Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Bu üç dönemin kesin olarak sınırlarının ve kronolojisinin çizilmemesi dolayısıyla bilim insanlarına göre değişkenlik göstermektedir. Georgios Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations* (Leiden: Brill, 2018), 103; Walter Pohl, *The Avars, A Steppe Empire in Central Europe, 567-822* (Ithaca: Cornell University Press, 2018), 100.

²⁴ Falko Daim, “Avars and Avar Archaeology: An Introduction”, *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ed. Hans-Werner Goetz vd. (Leiden: Brill, 2003), 463; Avar buluntularına dair bilgi için bkz. Fatma Aysel Ilgın, *Avarlar*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023.

ilave kemer kayışlarının bulunduğu), at koşum takımları gibi nesneler olduğu ifade edilmiştir.²⁵ Geç dönem Avar buluntularında ilk dönem buluntularına göre el işçiliğinin daha ön planda olduğu görülmüştür. Bu durum ise bu dönemde ürünlerin faydacı bir anlayıştan ziyade estetik kaygının daha ön planda olduğu düşüncesini akıllara getirmiştir. Aynı zamanda Avarların özellikle 7. yüzyıl itibarıyla yaşadıkları ekonomik daralmanın etkisi kurganlarda da kendisini göstermiştir.²⁶

7. ve 10. asırlar arasında Kafkaslar, Özi, Turla, Azak ve Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır kuşağında varlık gösteren Hazar Kağanlığı, geniş ve stratejik coğrafyada siyasî, ekonomik ve kültürel anlamda damga vuran etkin bir güç olmuştur.²⁷ Hazar Kağanlığının arkeolojik buluntu merkezleri hâkimiyet kurdukları siyasî coğrafyayla paralellik göstermiştir. Hazar arkeolojisi Saltovo-Mayats olarak adlandırılan kültür içinde değerlendirilmiştir. Hazarların arkeolojik buluntuları arasında özellikle keramikler ön plana çıkmış, bundan başka amforalar, küpeler, yüzükler, aynalar, at koşum takımları, kemerler ve silahlar gibi el ürünleri yer almıştır.²⁸

Doğu Avrupa'da hâkim bir güç olan, siyasî arenada oldukça etkili bir Türk kağanlığı olan Peçenekler, Avrupa'ya içlerine kadar ilerlemişlerdir.²⁹ Ten-Doneç, Azak Nehri kıyıları, Kırım yarımadası, Turla ve Özi'nin aşağısı, Eflak, Moldovya ve Priska (Bulgaristan) Peçeneklerin başlıca arkeolojik bölgeleri arasında yer almışlardır.³⁰ Peçeneklere ait yerleşimler ve yine onlara ait eserler Macaristan ve çevresindeki yerlerde de bulunmuştur. Bu buluntu yerlerinin önemli bir örneği 10. yüzyıla tarihlendirilen eski Çekoslovakya'da bulunan ve günümüz Bajcs-Vlkanovo'nun Komarom bölgesindeki eski Bajcs-Farkasd köyünde yer almıştır. Bir diğer buluntu alanı ise Fejer bölgesindeki Tinód'da tespit edilmiştir.³¹

Kuman/Kıpçaklar, 11-14. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da hâkim bir güç olarak siyasî ve kültürel miras bırakan güçlü bir Türk boyu olmuştur. Bu mirasın en önemlilerinden biri hâkim oldukları coğrafyaya kendi adlarını vererek yüzyıllar boyunca adlarını yaşatmalarıdır. Kuman/Kıpçakların varlık gösterdiği

²⁵ Pohl, *Avars*, 100.

²⁶ Gergely Szenthe, "The 'Late Avar Reform' and 'The Long Eighth Century': A Tale of the Hesitation Between Structural Transformation and the Persistent Nomadic Traditions (7th to 9th Century AD)", *Acta Archaeologica Scientiarum* 70, (2019), 220.

²⁷ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 234; Ebru Akkan, *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk Kültürü*, (İstanbul: Bilgeoğuz, 2023), 59.

²⁸ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 380; Akkan, *Hazar Kağanlığı*, 223.

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937), 23; Aleksander Paroń, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe* (Leiden: Brill, 2021), 330; Muallâ Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020), 55-96.

³⁰ Horváth, *Pecheneges, Cumans*, 19.

³¹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2023), 385; Horváth, *Pecheneges, Cumans*, 34.

Dest-i Kıpçak olarak adlandırılan geniş coğrafyanın yanı sıra Doğu Avrupa topraklarında geride bıraktıkları arkeolojik mirasları ise balballar, silahlar, at koşum takımları, takılar ve gündelik eşyalar olmuştur. Doğu Avrupa'daki Kuman/Kıpçakların maddî kültürleri İtil, Özi, Ten-Doneç, Kuban, Yayık ve Macaristan gibi yerlerde yapılan arkeolojik araştırmalarla gün yüzüne çıkarılmıştır. Kuman/Kıpçakların maddî buluntular arasında taş heykeller oldukça dikkat çekmiştir. Doğu Avrupa'da kuman/Kıpçakların taş heykelleri onların yaşam alanlarına dair yorum yapılmasını sağlamıştır.³² Ayrıca bu taş heykellerin kurganlarda ele geçirilen bazı ürünlerle benzerlik gösterdiklerinin görülmesi de kültürün devamlılığına işaret etmektedir.

Doğu Avrupa topraklarında uzun yıllar siyasî anlamda varlık gösteren hatta askerî anlamda da buradaki yerel unsurları etkileyen ve örneklerini verdiğimiz bazı Türk Kağanlıkları ya da boylarının arkeolojik buluntu merkezleri, onların yönetim merkezlerine, yayılım sahalarına dair bilgi barındırmışlardır. Bu merkezler, Türkistan'dan Avrupa'nın içlerine doğru gidiş güzergâhlarına dair de yorum yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu buluntular, sadece kültürel anlamda Doğu Avrupa'da iz bırakmadıklarını göstermelerinin yanı sıra bu topraklardaki Türk varlığının da kanıtlayıcısı olmuşlardır. Genel anlamıyla Doğu Avrupa'daki Türk kurganlarının coğrafi dağılımı Kafkaslar, Karadeniz'in Kuzeyi (güney Rusya, Ukrayna), Tuna Havzası ve Orta Avrupa'nın doğu bölgeleri, Karpatlar, Romanya gibi yerler olarak tanımlanabilir.

2. Bozkır Zanaatkârları: El Ürünlerinin Üretim ve Süsleme Teknikleri

Metalin bulunuşunun yanı sıra dayanıklılığı, sağlamlığı, esnekliği gibi özelliklerinin keşfedilmesinin ardından uygun teknik ve süsleme yöntemleriyle el ürünleri yapılmaya başlanmıştır. Bakırın demire oranla daha kırılğan ve daha az dayanıklı olması onun kalayla karıştırılıp tunç olarak kullanılmasını sağlamıştır. Tuncun bakırdan daha sağlam olmasının keşfiyle de el ürünlerinin yapıldığı metal değişkenlik göstermeye başlamıştır. Tunçtan sonra demirin daha dayanıklı ve sağlam olmasının farkına varan bozkır zanaatkârı, özellikle hayatında sıklıkla kullandığı ürünlerin daha dayanıklı olması amacıyla (askerî malzemeler ya da tarım ürünleri gibi) demiri kullanmaya başlamışlardır. El ürünlerinin yapılması sırasında bu defa yapım tekniklerinde yeni keşifler olmuştur. Zamanla tecrübeyle elde edilen bilgiler doğrultusunda hem süsleme hem de yapım tekniklerinde çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Türklerin el ürünleri ve

³² Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 81.

sanatları bozkır yaşamının gereksinimleri, tecrübeler sonucunda elde edilen bilgiler, inanç dünyası ve kültür çerçevesinde şekillenerek meydana gelmiştir.

2.1. Üretim Teknikleri

El ürünlerinin üretim teknikleri sosyo-ekonomik yaşam, coğrafya, dönemin gereklilikleri, kültür ve toplumsal ihtiyaç çerçevesinde şekillenmiştir. Bozkır kültüründe sosyal yaşamın gereği olarak dayanıklı, işlevsel ve taşınabilirliğinin kolay olmasının istenmesi doğrultusunda çeşitli üretim teknikleri geliştirilmiştir. Üretim tekniklerini etkileyen bir diğer durum ise bu amaçla kullanılacak ürünlerin temini olmuştur. Doğada bol miktarda bulunan materyaller daha geniş ölçüde kullanılmış, nadir olanlar ise statü göstergesi gibi farklı anlayışlar doğrultusunda üretim tekniklerine dâhil edilmiştir. Bu tekniklerin oluşmasında bozkır zanaatkarlarının çevrelerindeki taş, deri, keçe, maden gibi nesneleri kullanarak elde ettikleri bilgi birikimleriyle de zenginleşmiştir. Bu durum Türklere özgü el ürünleri, üretim teknikleri ve süsleme yöntemlerinin oluşmasını sağlamıştır. Elbette ki bu özgünlüğün oluşmasında bozkır coğrafyası ve yaşam şekilleri ve kültürlerinin etkisi önem arz etmiştir. Üretim teknikleri arasında dökme, dövme, kabartma, sıkıştırma, yontma, ayrı ayrı metallerin karışımı (alaşım), granülasyon, dokuma gibi yöntemler yer almıştır.

Doğada bulunan metallerin kendine özgü özelliklere sahip olduğu, ateşin kullanılmasıyla ısıtıldığında değişik şekillere girebildiğini, soğuduğunda ise verilen şeklin aynı kaldığı keşfedilmiştir.³³ Isıtılan metaller tahta gibi nesnelerden yapılan kalıplara dökülmüş, döküm tekniği adı verilen bu yöntemle çeşitli el ürünleri yapılmıştır. Madenlerin eritilmesi sonrasında kalıplara dökme suretiyle yapılan el ürünlerinin önemli temsilcilerinden biri kazanlar olmuştur. Kullanım amacına dair oldukça farklı fikirler öne sürülen kazanların çeşitli törenlerde, adak amacıyla ya da günlük yaşamda kullanıldığı düşünülen tunçtan, bakırdan ve bronzdan yapılma buluntular arasında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Avrupa Hunlarının kurganlarında bulunan kazanlar dökme yönteminin en güzel örneğini oluşturmuşlardır. Kazanlar, genellikle belirli kalıp üzerine açılan deliklerden eritilmiş madenlerin dökülmesi suretiyle yapılmıştır. Hatta bu kazanların 4 parça kalıba dökülerek yapıldığı düşünülmüştür.³⁴ Hunlara ait kazanlar Doğu Avrupa’da, Tuna’nın kuzeyinde, Tuna-Tisa arasında, Romanya’da ele geçirilmiştir. Karpat Havzası’ndaki bakır kazanlar ise daha çok Hunların askerî bölgesi olan Panonya’da bulunmuştur. Höckricht’te bronzdan yapılma bakır

³³ R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity* (Leiden: Brill, 1950), 9.

³⁴ Çoruhlu, *Erken Devir*, 371.

kazan günümüze kadar ulaşmıştır.³⁵ Höckricht'teki gibi bir bakır kazan örneği de Ukrayna'daki Makartet'te tespit edilmiştir. Hunlara ait kazanların büyük bir kısmı parçalar halinde mezarlarda bulunmuştur. Hun kazanlarının umumiyetle ayak halkasıyla birlikte 35-100 cm yüksekliğinde ve Türkistan kökenli olduğu belirlenmiştir. Ağzı küçük ve bronzdan yapılma kazanlar daha çok milattan önceki devirlere tarihlendirildikleri için bazı bilim adamları bu kazanların İskitlere ait olabileceğini düşünmüştür. Kazanların en önemli örneklerinden biri Macaristan'ın Peşte eyaletindeki Törtel civarındaki Törtel kazanı olarak da adlandırılan kazandır.³⁶ Türkistan'daki örneklerinde olduğu gibi dört parçalı kalıp halinde döküm halinde yapılmıştır. Buna benzer kazan örnekleri Kopos Nehri vadisinde, Dunapentele, Yukarı Silezya'da bulunmuştur. Kazanların tutamakları (tutmaçları), kulak şeklindeki çıkıntıları ve gövdenin uzun şekliyle oldukça dikkat çekicidir.³⁷ Hunların görkemli ve büyük olan kazan örneği ise Nagyszekes'ta çıkarılmıştır. Varpalato'da işlemeli kazanlar, Troyes, Razova-Benesov, Tuna'daki Sucidaha'da ise kazanlara ait parçalar (örneğin kulplar) bulunmuştur.³⁸ Döküm tekniğini Avarlar da kullanmışlardır. Avarların kemerler gibi kabartma ile süslenmiş döküm el ürünlerinin nasıl yapıldığına dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Macar arkeolog Nándor Fettich, demircilerin tahta bir kalıp yardımıyla bu işlemi gerçekleştirdiklerini, Macar arkeolog, tarihçi Gyula László ise kalıbın kumla kaplı ve daha yumuşak bir metalden yapıldığını savunmuştur.³⁹ Avarlar kemer tokalarının yanı sıra kemerden sarkan yan kayış uçları ve diğer bağlantı parçalarını da bu teknikle yapmışlardır. Döküm tekniğinin uygulandığı bir diğer el ürünü ise at koşum takımları olmuştur.⁴⁰ Avarların buluntularında döküm tekniğinin genellikle kemerlerde kullanılması bazı istisnalar olsa da daha Orta Avar dönemine ait olduklarının düşünülmesine sebep olmuştur. Erken dönem Avar kemerleri ile kemer bağlantıları için kullanılan süslerde ise genellikle alt kısmın metal bir alaşımdan, iç kısmın ise ince tellerle bağlanarak yapıldığı değerlendirilmiştir. Yine kemerlerin yapım aşamasında bazı parçaların kayış üzerine yapıştırıldığı görülmüştür. Bu tekniğin uygulanmasının sebebinin ise Avarların her birinin oldukça etkili ve farklı özelliklere sahip bal mumu, ağaç reçinesi gibi yapıştırıcı özelliği olan ürünlere ulaşabilmeleri ihtimalleri dolayısıyla kullanmış olabileceklerine dairdir.⁴¹

³⁵ Ahmetbeyoğlu, *Atl Şehirliler*, 116-117, 120.

³⁶ Zsófia Masek, "Hun Period Cauldrons in Hungary", *Hungarian Archaeology* (Summer 2015), 4. (Erişim Tarihi 22 Kasım 2025).

³⁷ Çoruhlu, *Erken Devir*, 373.

³⁸ Ahmetbeyoğlu, *Atl Şehirliler*, 117, 120.

³⁹ Erdélyi, *The Art of Avars*, 38.

⁴⁰ Bronz ve bakır alaşımdan yapılan döküm teknikleri daha çok geç Avar dönemine tarihlendirilmiştir. Pohl, *Avars*, 346.

⁴¹ Daim, "Avars and Avar Archaeology", 478.

Resim 2: Törtel'deki Hun Kazanı⁴²

2.2. Bozkır Estetiğinde Süsleme Teknikleri

Türk sanatının temelinde yer alan süslemeler ve bu süslemelerin yapılma teknikleri tıpkı el ürünlerinin imal edilme yöntemleri gibi belirli hususlar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu hususlar arasında kültür, coğrafya, inanç sistemleri, bozkır kültürünün dinamik yaşam tarzı ve estetik anlayış yer almıştır.

Ayrıca süslemeler sadece estetik bir anlayışın sonucunda ortaya çıkan bir çeşit motifler bütünü değil, bazen rütbe bazen sosyal statü göstergesi, bazen tehlikelere karşı koruyucu bir kalkan bazen de aidiyet işareti olmuştur.⁴³ Her ne amaçla yapılmış olurlarsa olsunlar kültürel mirasın taşıyıcısı olarak süslemeler, metalden tekstile, ahşaptan kemiklere kadar birçok alanda yaygın olarak kullanılmışlardır. Bu yaygınlık Türklerin estetik anlayışlarının da ne denli gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. El ürünleri üzerine kakma, lehimleme, kabartma, kaplama, savat, baskı gibi çeşitli şekillerde süsleme teknikleriyle motifler yapılmıştır.

Kabartma kullanılarak yapılan süslemeler metalin çekiçlemesi ya da delinmesiyle yapılmıştır. Bu yöntemle yapılan süslemelere örnek Hun dönemine tarihlendirilen Nijne Dobrinko/Aşağı Dobrinko buluntularında yer almıştır. Buradaki altın eserlerin tamamı kabartma tekniği ile yapılmıştır.⁴⁴ Avarların kabartma tekniği özellikle kemerler üzerinde görülmüştür. Kakma ile süslenen diğer parçalar daha sonra lehimlenmiş ve nihayetinde kemere yerleştirilmiştir.⁴⁵

⁴² Masek, "Hun Period Cauldrons in Hungary", 4.

⁴³ Erdélyi, *The Art of Avars*, 10.

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 101.

⁴⁵ Erdélyi, *The Art of Avars*, 38.

Kaplama yönteminde kaplamaların yapıldığı el ürünleri kadar bu ürünlerin hangi metallerle kaplandığı da farklılık göstermiştir. Kaplama için altın, gümüş gibi madenler kullanılmıştır. Altın ya da altın yaldızla kaplı gümüş taşlar, aynı üslupla kaplanmış toka kaplamaları, kılıç kını kaplamaları bu süsleme sanatının örnekleri arasında yer almıştır. Taşlar gibi tokaların kaplandığı buluntu örneği, Avrupa Hunlarına ait Kistokaj'da bulunmuştur. Kalinino, Pécs-Üszögpuszt (kılıç), Bataszek'teki kaplamalar Hunların kuyumculuk sanatının temsilcileri olmuşlardır. Hunlar eyerlerinde de altın kaplamaları kullanmışlardır. Concești, Kalinina, Kerç, Olbia, Novogrigorevka, Samara, Pokrovsk gibi buluntu yerlerinde altın kaplamalı eyer takımı ya da parçaları ele geçirilmiştir. Altın kaplamaya dair bir diğer örnek ise Hun dönemine ait Ukrayna'daki Makartet'te altın kaplamalı gümüş uçlu kayış parçalarıdır.⁴⁶ Kakma yöntemi ise bir yüzeyin üzerinde açılan oyuk ya da boşluklara kıymetli taşlar gibi farklı süsleme araçlarının yerleştirilmesiyle yapılmıştır. Kerç'te bulunan Hun taşları bu yönetime örnek oluşturmuştur. Altın tel hücreleri içine değerli renkli taşların⁴⁷ kakılması ile taş yapılmıştır. Bu tacın bronz materyal üzerine altın plakaların bir araya getirilmesiyle oluşturulduğu düşünülmüştür. Tacın orta kısmında çift başlı kartalın bulunması da oldukça dikkat çekicidir. Kakma yönteminin kullanıldığı bir diğer buluntu örneği Hunlara ait olan ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan fibulalar olmuştur. Bu fibulalarda altın varakla kaplama ve değerli taşların kakılması yöntemlerinin uygulandığı görülmüştür.⁴⁸ Kakmayla yapılan ve aynı zamanda da savaş donanımı olan el ürünü örneğini Macaristan'ın Tinód bölgesinde bulunan kılıçlar oluşturmuştur. Soyluluk göstergesi olarak kabul edilen bu kılıçların birinin kabzası ile çapraz mahfazası bronz kakmalarla süslenmiştir. Bir diğer kılıç ise tunç kakma yöntemiyle süslenmiştir. Kakma yöntemiyle süslenen bu kılıçlar 11. yüzyıl boyunca Türklerin silah işleme sanatında ne kadar ileride olduklarını göstermesi bakımından önemli bir örnek olmuştur.⁴⁹

⁴⁶ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 129, 134, 138.

⁴⁷ Bu tahta kırmızı renkli değerli taş kullanılmıştır.

⁴⁸ Çoruhlu, *Erken Devir*, 371.

⁴⁹ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 432; Çoruhlu, *Erken Devir*, 385.

Resim 3: Kıymetli taşlarla süslenmiş altın plaka⁵⁰

Peçeneklere ait buluntulardaki ajur⁵¹ tekniğiyle süslenmiş takılar, Türklerin bu sanatı da uyguladığını göstermiştir. Peçenek kurganında bulunan yaprak şeklindeki kolye ucu ajur tekniğiyle süslenmiştir.⁵² Süsleme tekniği olan savatın⁵³ kullanılmasıyla çeşitli sanat eserleri meydana getirilmiştir. Bu tekniğe dair el ürünleri örnekleri Avarların ve Peçeneklerin arkeolojik bakiyelerinde bulunmuştur. Avarların savat uygulamasına düz halka formunda bulunan yüzüklerde de karşılaşılmıştır.⁵⁴

Resim 4: Savat tekniği ile süslenmiş Avar yüzüğü örnekleri⁵⁵

⁵⁰ Alessandra Giumlíá-Mair, “Metallurgy and Technology of The Hunnic Gold Hoard from Nagyszéksós”, *The Silk Road* 11 (2013), 17.

⁵¹ Bir tür bezeme işlemidir. Ahşap, metal, deri, seramik, taş gibi malzemelere delikler açılması, kafes biçiminde oyulmasıyla yapılmaktadır.

⁵² Florin Curta, “The Image and Archaeology of Pechenegs”, *Banatica* 23 (2013), 168.

⁵³ Savat, gümüş üzerine yapılan siyah, karakalem görünümü olan nakışa verilen addır.

⁵⁴ Çoruhlu, *Erken Devir*, 385; Hande Yılmaz, *Avar Maden Sanatı (Macaristan Milli Müzesi'nden Örneklerle)*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 94,120.

⁵⁵ Yılmaz, *Avar Maden Sanatı*, 120, 122.

Kurganlarda bulunan arkeolojik eserlerde koşum takımlarındaki ahşap kabartmalar, dekoratif sarkıntı ürünleri, ağacın oyulmasıyla yapılan heykeller oyma/yontma yöntemiyle yapılan süslemelere örnek teşkil etmişlerdir. Yüzey süsleme tekniği olarak adlandırılan bu süslemeler “eğri kesim tekniği” ile yapılmışlardır. Bu teknik uzun yıllar Türk kağanlıkları ve boyları arasında süslemelerde kullanılmıştır.⁵⁶ Bu süsleme yöntemleri dışında madenin tel haline getirilerek burulmasıyla yapılan takılar da mezarlarda bulunmuştur. Hun dönemine ait eserlerin olduğu Şipovo kurganında bu yönteme dair çeşitli tokalar ve bilezikler örnek olarak gösterilebilir.⁵⁷

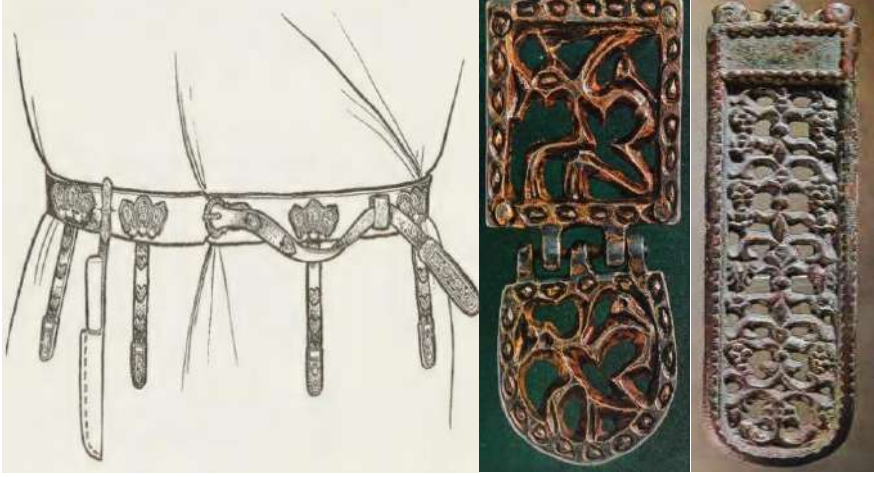
Türk zanaatkârları yaptıkları ürünlerini yıldızlarla da süslemişlerdir. Birçok el ürününün süslenmesinde kullanılan bu yöntem, kurgan buluntuları arasında süsleme ve teknik bakımdan oldukça dikkat çekici öğelerden biri olan kemerlerde sıklıkla görülmektedir. Kemerler her noktada sahibinin rütbesi, soyu gibi özellikleri yansıtmış dolayısıyla da sembolik anlama sahip olmuşlardır. Kemerlerin defin sırasında ölen kişinin kimliğini defin sırasında belirttiği, hatta bu kimliği öteki dünyaya aktarmayı da sağlayan bir unsur olduğu düşünülmüştür. Avarlara ait arkeolojik buluntular arasında kemerler, süsleme sanatı, yapım tekniği gibi konularda değişkenlik göstermiş olsalar da kurganlarda sıklıkla karşılaşılan buluntular arasında yer almışlardır. Karpat Havzası’nın kuzeydoğusunda bulunan ve dikkat çekici oranda zengin savaşçıların gömülü olduğu Hortobágy-Arkus (Macaristan)’ta yıldızlı bronz kemer tokaları bulunmuştur.⁵⁸ Türklerin kıyafetlerinde sadece bir aksesuar değil vazgeçilmez bir tamamlayıcı niteliğinde olan kemerler Kuman/Kıpçaklarda da kullanılmıştır. Onların kemer buluntularının en dikkat çekici örneği Zaporozye’de bulunmuştur. Bu kemerlerin ilkinde tokası kıvrımlı ve koruyucu parçayla yapılmıştır. Koruyucu parça gümüş kaplamayla süslenmiştir. Diğer kemer kabartma yöntemiyle süslenmiş ve üzerinde yine kabartma yöntemiyle yapılmış aslan figürü yer almıştır. Bir diğer kemer ise çiçek motifleriyle süslenmiş, iç kısmının da geniş hasır örgünün yanı sıra iç içe geçmiş yıldızlı kafes oyması yapılarak kemerin görünümü zenginleştirilmiştir.⁵⁹

⁵⁶ Nejat Diyarbakirli, “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 3/1537.

⁵⁷ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 100.

⁵⁸ Pohl, *Avars*, 346, 348.

⁵⁹ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 305.

Resim 5: Avar kemerinin rekonstrüksiyonu ve Avar kemer toka örnekleri⁶⁰

Kurganlardaki buluntular, süsleme aracı olarak taşların sıklıkla kullanıldığını göstermiştir. Değerli renkli taşlar birçok el ürünleri üzerinde yer almışlardır. El ürünleri üzerinde yer alan taşlar zamana ve coğrafyaya bağlı olarak değişkenlik de göstermiştir. Avarlarda 8. yüzyıl ortalarından itibaren kavun çekirdeği şeklinde boncukların yer aldığı eserlerin varlığı bu görüş dâhilinde değerlendirilebilir. Buluntulardaki süsleme teknikleri ve kullanılan malzemeler bölgeden bölgeye değişkenlik göstermiştir. Bir diğer değişkenlik ise buluntulardaki süslemelerin hangi el ürünlerine yapıldığı noktasındadır. Doğu Avrupa'daki Türk kağanlığı ve boylarının buluntularında birçok noktada ortaklığa dair izler görülmüştür. Öte yandan farklılıkların olduğu buluntularda ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar genellikle süsleme için kullanılan malzemeler ve süsleme yöntemlerinde olmuştur.

Avarların buluntuları arasında oldukça önemli bir yere sahip olan kemerler, süsleme açısından kullanılan birincil yer olmuştur.⁶¹ Kaynaklarda savaşçılıkları ile ön plana çıkan Peçeneklerin silahlarında yer alan sembol ve figürler hem yaşadıkları hayatın bir getirisi olan geleneklerinin bir ürünü hem de inanışlarının yer aldığı önemli el ürünleri olmuşlardır. Nitekim ince işçilikle yapılan bu eserler onların maden işlemeciliği ve zanaatkârlıkta ne kadar ileride olduklarını göstermeleri bakımından da önem arz etmişlerdir.⁶²

⁶⁰ Gyula László, *The Art of the Migration Period* (Florida: University of Miami Press, 1974), 54, 113.

⁶¹ Pohl, *Avars*, 346, 348.

⁶² Uydu Yücel, *Peçenekler*, 430.

2.3. Bozkır Estetiğinin Yansıması: Motifler

Türk bozkır kültürünün, bozkır yaşamının, inanç dünyasının, estetik anlayışının varlığı el ürünlerindeki zengin süslemelerde görülmektedir. Süslemelerde kullanılan motifler sadece estetik kaygılarla ortaya çıkmamış, sembolik anlamları ve kimliği de ifade eden görsel bir dile dönüşmüştür. Türk sanatının estetik yönünü oluşturan motifler, Türkistan'dan çıkıp çeşitli topraklarda hâkimiyet kuran Türklerin kültürel kodlarında da taşınmıştır. Kendilerine özgü bu kültürel kod çevre kültürlerle yaşanan etkileşimle zenginleşmiştir. Örneğin Peçeneklere ait Gayevka'da bulunan koşum takımında kullanılan süsleme motiflerinin bozkır, Doğu Roma ve İskandinav kültürlerinin izlerine sahip olduğu ve bu kültürlerin harmanlanmasıyla ortaya çıkan bir sanat anlayışını ortaya koyduğu kanaati bilim dünyasında hâkim olmuştur. Koşum takımındaki kopçalar ve kalp şeklindeki tokaların süsleme şeklinin bozkır kökenli olduğu değerlendirilmiştir. Bu tarz koşum takımı süslemelerine Turla ırmağı çevresindeki Kamenka, Kotovka, Staro-Shvedskoye, Gorozhenko ve Kırım'daki Saraili-Kiyat'ta da rastlanmıştır. Hurma yaprağı süsüyle birlikte boncuklu kenar motiflerine benzer süsleme şekilleri İtil Nehri'nin sol kıyısında, Aral Denizi'nin kuzeyinde, Yayık'ın güneyindeki bölgelerde de bulunmuştur.⁶³

Türklerin süslemede sıklıkla kullandıkları motiflerin başında hayvan üslubu gelmiştir. Kadim Türklerin sanat anlayışlarında hayvan üslubu önemli bir yere sahip olmuş ve Türk sanatının esasını teşkil etmiştir. Türkistan'dan Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar Türklerin kurganlarındaki arkeolojik buluntularında hayvan üslubuyla süslenmiş eserlerle sıklıkla karşılaşmıştır. Türk sanat eserleri ya da el ürünlerinde kullanılan hayvan üslubu, basit bir sanatsal anlayışın ürünü değil, Türklerin mitolojisi, inanç dünyaları ve kozmogonileriyle ilişkili olmuştur. Hayvan üslubunun oluşmasında etkili olan hususların başında coğrafya ve bozkır yaşamı gelmiştir. Hayvan-hayvan, hayvan-insan gibi mücadele sahnelerinin yanı sıra mitolojik unsurların tasvir edilmesinde mistik anlayış da yer almıştır. Hayvan üslubunun yer aldığı eserlerde geyik, at, boğa, kartal ve çeşitli kuşların yanında grifon, ejderha, sfenks gibi mitolojik unsurlar tasvir edilmiştir.⁶⁴ İskit kurganlarında Türk sanatının temeli olan hayvan üslubunun varlığını görebilmekteyiz. Nitekim bu kurganlarda özellikle hayvan üslubunun en belirgin simgesi olan hayvan mücadele sahnelerinin tasvir edildiği çeşitli buluntular tespit edilmiştir. Yine hayvan üslubunun klasik özelliği olan zoomorfik figürlerin varlığı çeşitli kurganlarda ele geçirilmiştir. Avarlara ait kurganlarda Geç dönem Avar sanatında hayvanların savaş sahneleri, yırtıcı

⁶³ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 445, 452-453.

⁶⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989), 5.

hayvanlar, av sahneleri, mitolojik hayvanların insan ya da diğer hayvanlarla mücadele sahneleri yer almıştır. Bu tasvirler kemer tokaları, at koşum takımları ya da dekoratif diğer nesneler gibi el ürünlerinde gözlemlenmiştir. Hayvan üslubunun yanı sıra mitolojik tasvirlerle dair süslenmiş el ürünleri de kurganlarda bulunmuştur. Bu tasvirlerle dair bir örnek İskitlere ait Kul-Oba kurganında yer almıştır. Kağanın kollarındaki geniş bilezikleri ucunda mitolojik figürlerin yer aldığı görülmüştür.⁶⁵

Resim 6: Hayvan üslubuyla yapılmış bir İskit eseri⁶⁶

Mitolojik tasvirlerden olan grifon süsleme sanatında sıklıkla karşımıza çıkan figürlerden olmuştur. Geç Avar dönemi kemer tokalarında bulunan grifon süslemeleri özellikle Karpat Havzasında oldukça yaygın olmuştur. Öyle ki bu süsleme unsurunun bu dönem dışında Avrupa'nın erken çağında bu kadar yaygın olmadığı öne sürülmüştür.⁶⁷ Aynı zamanda kemer tokalarındaki grifon süslemesi Geç Avar Döneminin karakteristik özelliği olarak kabul edilmiştir.⁶⁸ Avarlara ait bir başka kemer buluntusu ise Börçs-Nagydomb'da yer almıştır. Burada kemiğin oyulması ile yapılmış kemer seti bulunmuştur.⁶⁹

Türklerin kültürel kodlarında yer alan savaşçılık özellikleri, savaşçıların tasvirleriyle el ürünleri üzerine işlenmiştir. Türk sanatında başlıca karakterlerden biri “*dışına kadar*” zırhlarla donatılmış, silahlandırılmış, her yöne dört nala at koşturan bozkır süvarisi olmuştur.⁷⁰ Bu tasvirler ok atan, elinde kılıç tutan ya da

⁶⁵ Çoruhlu, *Erken Devir*, 365.

⁶⁶ A. Yu. Alekseev, *Zaloto Skifskih Čarey v Sobranii Ermitaja* (Sanktpetersburg: Ermitage Museum Press, 2012), 42.

⁶⁷ Pohl, *Avars*, 348.

⁶⁸ Daim, “Avars and Avar Archeology”, 501.

⁶⁹ Daim, “Avars and Avar Archeology”, 468.

⁷⁰ Zainolla Samashev, *Eski Türk Betim Sanatı*, çev. Leila Kutlu, (Ankara: TÜRKTA V Yayınları, 2023), 24, 27.

birbirleriyle mücadele eden savaşçılar gibi çeşitli sahnelerle sanatsal eserlere taşınmıştır. Nitekim bu durum Türklerin sanatlarında hayatlarının her yönünün etkili olduğunu göstermektedir.

Türk zanaatkârlarının elinden çıkan ürünler, geometrik şekiller, bitkisel motifler, sembol ve işaretlerle nakış gibi işlenerek süslenmiştir. Hayvan üslubunda olduğu gibi az önce ifade ettiğimiz süslemeler kurganlarda tespit edilmiştir. Örneğin Hun dönemi altın plaka şeklindeki buluntular üzerinde Hun sanatının özelliklerinden olan balık sırtı ya da süslemeler yer almıştır. Hunların Batı'ya yaptıkları göçler bu süsleme şeklinin de yayılmasını sağlamıştır. Nagyszekso, Concesti başta olmak üzere diğer Hun kurganlarında karşılaşılan süsleme teknikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷¹

3. Arkeolojik Temsilde Türklerin El Ürünleri

Oldukça geniş coğrafyada egemenlik kuran Türklerin kurganlarında çıkarılan malzemelerin niteliği değişkenlik göstermiştir. Bu buluntular arasında kemerler tokaları, ok uçları, yaylar, baltalar, mızraklar, kılıçlar gibi askerî ürünler, küpe, bilezik gibi takılar, at koşum takımları, bıçaklar gibi el ürünleri yer almıştır.

Kurganlarda altından yapılan el ürünleri oldukça dikkat çekmiştir. Altının kolay işlenmesi ve şekil verilmesi özellikle takı gibi el sanatı ürünlerinde sıklıkla kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Doğada nadir bulunan altın, sarı renginden dolayı dikkat çekmiş ve değer verilen madenler arasında ilk sırayı almıştır. Rengi, parlaklığı, nadir olması ve dayanıklılığı ile ilgi uyandıran altın genellikle kağan, ailesi ya da toplumda daha nüfuzlu kişilerin tercih ettiği bir maden olmuştur. Kurganlarda bulunan altından eserler genellikle küpe, bilezik, kolye gibi takılar, levhalar, kıyafet süslemeleri için küçük altın parçalar, kemer süsleri/kemer tokaları ya da altın varaklı süslemelerden oluşmuştur. Oldukça farklı eserlerde kullanılan altın ayrıca at koşum takımı süslemelerinde ve askerî eşyalarda da kullanılmıştır.⁷² Avrupa Hunlarına ait Mezöbereny mezar alanında genç bir kızın altın ayakkabı tokası ele geçirilmiştir. Ayrıca diğer mezarlarda da altından kemer tokaları bulunmuştur.⁷³ Pécs-Üszögpusztta Hunların altından yapılma eserlerinin yer aldığı önemli bir buluntu merkezleri arasında yer almıştır. Burada yaklaşık 66 parça altın eşyaya ulaşılmıştır. Altın işlemeli tahta eğer, altın kaplı gem, kıymetli taşlarla süslü kayış ve kayış uçları olmak üzere 30 parça at koşum takımı, altın kaplama kılıç ve kını keşfedilen altın eşyaların örneklerini oluşturmuştur. Yine Hun dönemine ait Ukrayna'daki Makartet'te bakır, bronz dışında altından eserler

⁷¹ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 111.

⁷² Kürşat Koçak, "Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 9 (October 2017), 275,276.

⁷³ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 49.

bulunmuştur. Altından yapılma yüzükten başka üzerinde kıymetli taşların yer aldığı bir başka yüzük ve uçlarında hayvan başlarının olduğu altın bilezik bu buluntu yerlerine keşfedilen el ürünleri arasında yer almıştır. Altından yapılma taşlı bir yüzük örneği Hun dönemine tarihlenen Kapulovka’da bulunmuştur.⁷⁴ Nagyszeksos ve Mundolsheim’ki buluntularda keşfedilen kemer uçları, balık pulu biçimli altın levhalar, tokalar Hunların altın kullanımlarına dair örnekleri oluşturmuştur.⁷⁵

Altından yapılma ürünlere dair en dikkat çekici örnek Nagyszentmiklós Hazinesi’dir.⁷⁶ Hazine 23 parçadan oluşmuştur. Tamamı altından yapılma bu hazine geometrik desenler, mitolojik hayvanlar, bitki motifleri ve savaşçıların tasvirleriyle süslenmiştir. Hazine kabartma, yontma gibi çeşitli tekniklerle yapılmıştır.⁷⁷

Resim 7: Nagyszentmiklós Hazinesi⁷⁸

Kurganlarda dikkat çekici bir diğer altın buluntusu altın plakalar/levhalar olmuştur. Birçok kurganda altın plakalar bulunan bu plakalar, plaka şeklinde olduğu gibi el ürünleri üzerinde süsleme olarak da kullanılmıştır. Plakalar, kıymetli taşlar, inciler ya da kabartma gibi teknikler kullanılarak süslenmiştir. Altın plakalar İskit kurganları (örneğin Kul-Oba)⁷⁹, Avrupa Hunları (örneğin

⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 88, 138.

⁷⁵ Fettich, “*Hunların Arkeolojik Hatıraları*”, 208-209.

⁷⁶ 1799 yılında tesadüf eseri Romanya’nın Nagyszentmiklós’ta bulunan Nagyszentmiklós Hazinesi’nin kime ait olduğu hususunda ilim dünyasında farklı birçok görüş ileri sürülmüştür. Bazı bilim insanlar Avrupa Hunlarının kağanı Attila’ya, bazıları Avarlara bazıları ise Peçeneklere ait olduğu noktasında görüş bildirmişlerdir.

⁷⁷ Ashley Hood, “The Late Avar Treasure of Nagyszentmiklos”, *Engram* 2 (2023), 51, 55.

⁷⁸ Hood, “Nagyszentmiklos”, 55; Csanád Bálint, “Avar Goldsmiths’ Work from the Perspective of Cultural History”, *Intelligible Beauty*, ed. Chris Entwistle vd. (London: British Museum Research Publication, 2017), 154.

⁷⁹ Çoruhlu, *Erken Devir*, 365

Höckricht)⁸⁰, Avarlar ve diğer Türk kağanlıklarının kurganlarında da ele geçirilmiştir. Nijne Dobrinko/Aşağı Dobrinko 'da altın safihalar şerit halinde ve Hun sanatının özelliklerinden olan incilerle süslenmiştir.⁸¹ Hunlarda olduğu gibi altın safihalara dair buluntular Saltova'da da keşfedilmiştir.⁸²

Altın kullanılarak meydana getirilen küpe, bilezik, gerdanlık gibi takılar buluntular arasında sıklıkla karşılaşılan el ürünleri arasında yer almıştır. Altın gerdanlığa dair bir örnek İskit kurganlarından olan Kul-Oba'da bulunmuştur.⁸³ Bir diğer örnek ise Hun dönemine ait Nagyszekssos'ta ele geçirilen gerdanlık olmuştur. Yaklaşık 470 gr. ağırlığındaki bu gerdanlığın Hun devrinde Karpatlardaki en üst mevkideki bir beye ait olduğu düşünülmüştür.⁸⁴ Avusturya'nın içlerinde bulunan Untersiebenbrunn'da bulunan çengelli iğneler Hunların çevre kültürlerden de etkilenecek zıynet eşyası olarak kullandıkları bir takı türü olmuştur. Hun kadınları genellikle erkekler gibi ata binmeleri dolayısıyla vücuda oturan, yakası yüksek, kopça ya da düğmelerle kapanan ve çoğunlukla kemer takılarak kullanılan kıyafetleri giymişlerdir. Hun kadınları bu kıyafetlerinde çengelli iğne takmak zorunluğunda olmamışlar fakat bu takıları estetik anlayışları doğrultusunda şekillendirerek zıynet eşyasına dönüştürmüşlerdir. Çengelli iğneler yarım daire şeklinde, iğne tutucusu da birkaç köşeli bir tabakayla çevrelenmiştir. Dış yüzeyi altınla ve kıymetli taşlarla kaplanmıştır.⁸⁵ Kuman/Kıpçakların kurganlarında kolye, küpe ve bilezik gibi çeşitli takılar ele geçirilmiştir. Kuman/Kıpçak kadınlarının kullandığı kolyeler çeşitlilik göstermiştir. Kutu biçimli kolyeleri boncukla süslenmiş ya da iğneli pendantsiflerden oluşan kolyeler bu çeşitliliği gösteren örneklerden olmuştur. Kolyeler dışında Kuman/Kıpçaklar gerdanlıkları da takı olarak kullanmışlardır. Gerdanlıklar düz tel ya da kare biçimli bir ya da birçok telin bükülmesiyle yapılmıştır. Bazılarında zincire takılı çeşitli geometrik şekiller yer almıştır.⁸⁶

Altından yapılan ve Türk sanatının en zarif örneklerinden biri olan taçlar (diadem) Doğu Avrupa kurganlarında bulunan eşyalar arasında yer almışlardır. Karadeniz'in kuzeyi ve Kırım'da Hun taçlarının örneklerine rastlanmıştır. Bu coğrafyada Hunlara ait 12 taç ele geçirilmiştir. Bu buluntular arasında en önemlisi Kerç'te bulunan taç olmuştur.⁸⁷ Bu taç üzerindeki çift başlı kartal tasviri oldukça

⁸⁰ Bu buluntu yeri Avrupa Hunlarının en eski arkeolojik buluntu yerleri arasında olduğu değerlendirilmiştir. Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 116.

⁸¹ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 101.

⁸² Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 237.

⁸³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 365.

⁸⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 137.

⁸⁵ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 130.

⁸⁶ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 307, 309.

⁸⁷ Çoruhlu, *Erken Devir*, 371.

dikkat çekmiştir.⁸⁸ Hunlara ait bir diğer taç örneği ise Beryozovka'da bulunmuştur. Taç, esas olarak bronzdan yapılmış olsa da bronz iskeletin üzerindeki altın levhalar kıymetli taşlarla süslenmiştir.⁸⁹ Höckricht'teki kadın mezarında da kırmızı taşlarla süslenmiş taç bulunmuştur. Kerç, Csorna, Buhaeni, Gheraseni'deki aynı stil ve teknikle yapılmış taçlar, Hun sanatının kendine özgü kuyumculuğunun göstergesi olmuşlardır.⁹⁰ Küpeleri ise sallanan, halka şeklinde, kanatlı, damla veyahut ilmek şeklinde olmuştur. Macaristan'daki arkeolojik kazılarda tek ya da üç delikli, boncuklarla bezeli küpeler de bulunmuştur.⁹¹

Sanat eserleri gibi el ürünlerinde kullanılan metaller arasında gümüş ve bronz da yer almıştır. Gümüşün kolay işlenebilir olması tercih edilmesini kolaylaştırmıştır. Altın gibi gümüş de tabaklar, kadehler gibi nesnelerde ve toplumdaki nüfuzlu kişilerin at koşum takımı gibi el ürünlerinde sıklıkla karşılaşılan bir metal olmuştur.⁹² Örneğin Hun dönemine tarihlendirilen Kırım'daki ağustos böceği şeklindeki fibulalar Kuzey Kafkasya'daki benzerlerinde olduğu gibi altının dışında bronz ve gümüş kullanılarak meydana getirilmiş el sanat ürünlerini temsil etmişlerdir. Tıpkı Hun dönemine ait taçlarda olduğu gibi bu fibulaların süsleme yöntemi kıymetli taşların kakılmasıyla yapılmıştır.⁹³ Karpat Havzası'nda Avarların erken dönemine dair Fénlak, Kiskunhalas, Kunszentmarton gibi buluntu yerleri demirciler tarafından kullanılan ve onlarla beraber gömülen bronz kabartma ürünlerin yanı sıra bölgede bulunan gümüş, bronz ve altın kabartmalı diğer el ürünlerinin onlar tarafından yapıldığını göstermiştir.⁹⁴ Ten'in orta kısmında Voronej yakınlarında Peçeneklere ait mezarda 215 tane gümüş ve gümüşün üzerine kurşunla işlenmiş nakışlı tokalar gümüşün kullanılmasıyla yapılan el ürünlerine güzel bir örnek teşkil etmiştir.⁹⁵ Gümüşün kullanılmasıyla yapılan süsleme örneği Saltova'daki erkek iskeletinin yanında bulunan kın ile bıçağında da görülmektedir. Bu mezarda gümüşün yanı sıra bronzdan yapılmış çingiraklar aynı zamanda madenî tokalar da önemli buluntular arasında yer almıştır.⁹⁶ Gümüşün birçok yerde olduğu gibi eğer süslerinde de kullanılması Hun dönemine tarihlenen Pécs-Üszögpuszt'a'daki eyer süsünde de görülmektedir.⁹⁷ Türk bozkır kültürünün temelinde yer alan demir;

⁸⁸ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 51.

⁸⁹ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 100.

⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 51, 129.

⁹¹ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 310.

⁹² Kürşat Koçak, "Bozkır Türk Kültüründe Gümüş'ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Akademik Bakış Dergisi* 64 (Kasım-Aralık 2017), 151.

⁹³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 371.

⁹⁴ Erdélyi, *The Art of Avars*, 30.

⁹⁵ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 452.

⁹⁶ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 237.

⁹⁷ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 133.

altın, gümüş, bronz gibi el ürünleri ve sanatlarında karşılaşılan bir metal olmuş ve sadece doğada bulunan bir metal olarak algılanmamış, mistik ve koruyucu bir anlam da yüklenmiştir. Hem sağlam/dayanıklı olması hem de doğaüstü bir anlam yüklenmesi birçok ürünün yapılmasında yararlanılan bir nesne haline gelmesine yol açmıştır. Demirin yaygınlaşmasıyla tunç ve bakırın kullanımı azalmıştır. Bunun öncelikli sebebi demirin daha sağlam ve uzun yıllar kullanılabilir olmasıyla alakalı olmuştur. At koşum takımları, askerî eşyalar, küpe, yüzük, gerdanlık, çingirak, kemer süsleri, günlük işlerde kullanılacak aletlerin yapımında kullanılmıştır.⁹⁸ Demir işleme atölyelerinin buluntularda tespit edilmiş olması da önemlidir. Bu durum onlar tarafından üretim yapıldığının işaretidir. İskitlerin Belskoye yerleşim yerinde fırınlı işleme atölyesi bulunmuştur.⁹⁹ Yine İskitlere ait Kamenska bölgesindeki evlerin çevresinde çeşitli zanaat işlerinde kullanılmak ve işlenmek üzere hazır bulunan demir ve bronz parçaları bulunmuştur.¹⁰⁰ Avrupa Hunlarının demirden yapıma buluntuları Macaristan'daki Pecsüsözög ve Nagyszeksos'ta bir bozkır atlısına ait mezarda tespit edilmiştir. Buradaki buluntularda mızrak ucu ve gemin demirden imal edildiği görülmüştür. Yine Szeksárd'da iskeletin sağ elinde demir bir bıçak, bileğinin yakınında oval bir demir toka bulunan bir mezar odası bulunmuştur.¹⁰¹ Altın, bronz, demir, gümüş dışında kurganlarda el ürünleri için elektronun kullanıldığı da görülmüştür. Kul-Oba Kurganındaki diadem yani taç bu ürünlerin örneğini oluşturmuştur.¹⁰²

Türkler teşkilatlanmaları ve askerî yetenekleriyle dünya tarihine damga vurmuşlardır. Onların bu özelliklerinin en büyük kanıtı ise kurganlardaki buluntular olmuştur. Nitekim hem Türkistan'da hem de Doğu Avrupa'daki kurganlarda ok, yay, kılıç, ok uçları, mızrak uçları gibi askerî eşyaların bulunması Türklerin yaşam tarzlarıyla oldukça ilişkili olduğunu da göstermiştir. Doğu Avrupa coğrafyasına oldukça yabancı olan ve Avrupa Hunları aracılığıyla Avrupa coğrafyasına yayılmış olan bu yaylara “Hun Yayları” adı verilmiştir.¹⁰³ Yayların gövdesi kullanım aşamasında kolaylık sağlaması için elastik bir ağaçtan yapılmış, iki ucu ve ortası kemik ile sertleştirilmiştir. Bu sebeple “birleşikler yayı” olarak da isimlendirilen bu “refleks yaylar” Hun savaşçılarına büyük avantaj sağlamıştır. Bu yaylara dair buluntular İtil-Özi, Kerç, Tanais, Tiritaka'da ele geçirilmiştir. Panonya'nın batısında büyük oranda sağlam yedi parça halinde

⁹⁸ Wilhelm Radloff, *Sibiryadan II*, çev. Ahmet Temir, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1956), 139.

⁹⁹ Anna I. Melyukova, “Scythians of Southeastern Europe”, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. Jeannie Davis-Kimball vd. (Berkeley: Zinat Press, 1995), 48.

¹⁰⁰ B.N. Grakov, *İskitler*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2008), 128.

¹⁰¹ Fettich, “Hunların Arkeolojik Hatıraları”, 216-217.

¹⁰² Çoruhlu, *Erken Devir*, 365

¹⁰³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 368

kemik sertleştiricilerin bulunması ise yay üretiminin olduğunu açıkça gösteren buluntu örnekleri arasında yer almaktadırlar. Avusturya’da Semmering’de en uzun Hun yayı artığı bulunmuştur. Hunlara dair askerî eşyalar arasındaki kılıçlar Selenokumsk, Pécs-Üszögpuszta, Bataszek, Tournai, Pouan, Kerç-Glinischtsche gibi mezarlarda ele geçirilmiştir.¹⁰⁴ Pokrovsk kurganındaki tek ağızlı kılıç, İtil’de bulunan diğer kılıçlara göre oldukça nadirdir ve buranın yerli kültürüne de oldukça yabancısıdır. Macaristan’da Hun kılıçları ele geçirilmiştir. Özellikle bu hususta öne çıkan buluntu yeri Nagyszekssos’tur.¹⁰⁵ Hun dönemine ait buluntu yerlerinde sıklıkla karşılan silahlara dair diğer buluntular arasında Jakuszowica Pécs-Üszögpuszta ve Novogrigorevka’daki uçları işlemeli, ipin sabit durması için çentikler yapılan altın kaplamalı yaylar, kabzası kıymetli taşlarla süslü altın kaplı kılıç olmuştur.¹⁰⁶ Hun silahları arasında yer alan başka bir buluntu ise bıçaklardır. Kara-Bulak, Tugosvonovo, Kysylkajnortöbe gibi mezarlarda bulunan tek ağızlı bıçaklar, kamalar Hunlar için örnek teşkil etmişlerdir. Kischpek mezarlığında da savaş donanımı olan bir zırh ve miğfer ele geçirilmiştir.¹⁰⁷ Avarların da kurganlarında savaş donanımlarına dair buluntulara rastlanmıştır. Bu buluntular arasındaki Geç Dönem Avar askerî eşyalarından olan refleks yaylar, kılıçlar ve nadiren bulunan savaş baltaları ilk dönem Avar silahlarıyla benzerliğini korumaya devam etmiştir; lâkin ilerleyen dönemde yayların takviye parçaları daha geniş, üç ağızlı ok uçları ise daha dar nitelikte olmuştur.¹⁰⁸ Hun dönemine ait olduğu düşünülen Nijne Başkunçak/Aşağı Başkunçak buluntularındaki kemik yaylar Türkistan’daki örneklerine oldukça benzerdir. Buradaki kemik yayın ağaç kısımları çürümüş, orta ve iki ucundaki kemik kısımlar geride kalmıştır.¹⁰⁹ Avar mezarları kemik ürünler açısından oldukça zengindir. Bu kemik nesnelerin çoğu oyma yöntemiyle süslenmiştir.¹¹⁰ Kemik, kayış uçları ve ok kılıflarının dekorasyonunda nadir de olsa kullanılan bir nesne olmuştur. Ayrıca Avarların yayları çekmek için kullandıkları aletleri ya da kadınların iğne kutularında da kemik kullanılmıştır.¹¹¹ Savaş baltasına dair bir örnek ise Saltova’da bulunmuştur. Demirden yapılma bu balta erkek iskeletinin yanında sağ tarafında yer almıştır. Buradaki bir diğer önemli buluntu eğri kılıçtır.¹¹² Peçeneklerin silahlarına dair buluntular Tinód’daki mezar alanında tespit edilmiştir. Burada üzengi, gem parçaları ve kılıçlar çıkarılmıştır. 11. yüzyılın gelişmelerine dair izler taşıyan

¹⁰⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 131-132.

¹⁰⁵ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 109.

¹⁰⁶ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 87.

¹⁰⁷ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 133.

¹⁰⁸ Pohl, *Avars*, 348.

¹⁰⁹ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 101, 108.

¹¹⁰ Çoruhlu, *Erken Devir*, 376.

¹¹¹ Erdélyi, *The Art of Avars*, 44.

¹¹² Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 237-238.

kılıçlar eğri gövdeli olarak yapılmıştır.¹¹³ Bu buluntu yerindeki kılıçlar uzun ve işlemeli haldedir.¹¹⁴ Aynı mezardaki bir diğer askerî eşya ise balta ve demir bıçaktır.¹¹⁵ Kuman/Kıpçakların kurganlarında ele geçirilen kılıçların ise genellikle 1 m uzunluğa sahip biraz kavisli ve geniş yapıldığı görülmüştür. Savaş donanımları arasında yer alan gürzler ise yine Kuman/Kıpçak kurganlarında tespit edilmiştir. Gürzler başlangıçta yıldız şeklinde yapılırken zamanla daha sağlam ve daha etkili olması amacıyla çivili gürzler tercih edilmiştir. Macaristan'da Kuman/Kıpçaklara ait 12 çivili gürz bulunmuştur. Tunçtan yapılmış ve üzerinde oymalı süslerin yer aldığı bu gürzler 12.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.¹¹⁶ Kuman/Kıpçakların buluntuları arasında silahları dışında kendilerini savaş ve saldırı esnasında koruması için yapılan zırhlar ele geçirilmiştir. Bu zırhların örnekleri Krasnodar'da ve Macaristan'daki Csolyospalos-Csolyospustza'da keşfedilmiştir. Csolyospalos'taki zırhların halkaların birbirinin içine geçirilmesi suretiyle yapıldığı görülmüştür.¹¹⁷ Zırh dışında miğferler Kuman/Kıpçakların kendilerini korumak amacıyla kullandıkları miğferlere dair buluntular arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Krasnodar'da Kuman/Kıpçak askerlerine ait mezarda bulunan miğfer dövme usulüyle aşağısı silindirik yukarısı koni biçimlidir.¹¹⁸ Bir diğer miğfer buluntusu ise Csolyos bölgesinde keşfedilmiştir. Csolyos'daki miğfer ise yarım küre şeklinde demir kullanılarak yapılmıştır.¹¹⁹ Askerî teçhizatın bir diğer önemli eşyası olan ok uçları da kurganlarda yer almıştır. Şipovo kurganındaki dikkat çekici buluntulardan biri üç köşeli ok uçlarıdır. Hunlara ait ok uçları Pokrovsk'ta da bulunmuştur. Hun kültürüne ait diğer ok uçları ise Novogrigoryevka, Pecs-Üzsög, Keszthely-Gati ve Simmering'te bulunmuştur.¹²⁰ Ok uçlarının yapımında kemik de kullanılmıştır. Tugosvonovo'daki Hun mezarında bulunan 32 parça demir ve kemik uçlu oklar bu durumun bir örneğini oluşturmuştur. Buluntulara bakılarak Hunların üç kenarlı, çivi stilli düz, demir eşkenar dörtgen, baklava biçimli yaprak şeklinde ok uçları kullandıkları tespit edilmiştir.¹²¹ Tuna ve Turla Nehri ağzında Peçenek bölgesindeki buluntularda yaprak, düz ve delta şeklinde ok uçları bulunmuştur.¹²² Kuban bölgesindeki Krasnodar'da yer alan Dmitrievskoy köyü civarında yapılan kazı çalışmaları

¹¹³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 385.

¹¹⁴ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 456; Horváth, *Peçenekler, Cumans*, 18.

¹¹⁵ Horváth, *Peçenekler, Cumans*, 35.

¹¹⁶ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 176, 180.

¹¹⁷ Horváth, *Peçenekler, Cumans*, 76-77.

¹¹⁸ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 193.

¹¹⁹ Horváth, *Peçenekler, Cumans*, 76.

¹²⁰ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 100, 107.

¹²¹ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 132.

¹²² Uydu Yücel, *Peçenekler*, 457.

sırasında çok sayıda Kuman/Kıpçaklara ait mezarlar keşfedilmiştir. Askerlere ait olduğu düşünülen 3 mezarda yapılan çalışmalarda ince yaprak, defne yaprağı veya ikiye ayrılmış şekilde çok sayıda değişik ok ucu bulunmuştur.¹²³

3.1 Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalara Örnekler

Kurganlarda sadece statü göstergesi ya da sembolik anlamlara sahip işlemeli, dikkat çekici ürünler bulunmamıştır. Günlük hayatın idame ettirilmesi için kullanılan ürünlerde defin töreni sırasında ölüyle birlikte mezara koyulmuştur. Kurganlarda günlük hayata dair bıçaklar, kaşıklar, kadehler, çömlekler gibi çeşitli ürünler bulunmuştur. Gündelik yaşamda kullanılan ürünlerden olan at koşum takımları Türklerin kurganlarında sıklıkla bulunan el ürünleri arasındadır. Genellikle demir, gümüş ve bronzdan yapılmışlardır. Buluntular arasında bazı at koşum takımlarının daha fazla işlemelere ve süslemelere sahip olduğu bazılarının ise süslemelerinin daha az olduğu görülmüştür. Örneğin Jakuszowice ve Novogrigorevka'da bulunan Hunlara ait at koşum takımları süslemeleriyle ön plana çıkmıştır.¹²⁴ Hunların at koşum takımlarının tamamlayıcısı olan eyerlerin süslemelerine dair de buluntular ele geçirilmiştir. Altın ya da altın kaplamalı, ucu kesik, boynuz şeklinde üç köşeli levhalar eyerleri süsleyen parçalar bu buluntular arasındadır.¹²⁵ At koşum takımları arasında yer alan önemli buluntulardan biri Peçeneklere ait olduğu düşünülen Tinód bölgesindeki ağız kısmı kakma ile çok iyi bir şekilde süslenmiş, farklı yanak kısımlarıyla yapılan gümüş kakmalı gemdir.¹²⁶ Peçeneklere ait bir diğer örnek Gayevka'da bulunmuştur. Buradaki buluntular arasındaki at koşum takımının süslemesi yaprak şekilli tokalardan yapılmıştır. Bu yaprak şekilli tokalar at koşum takımının zillerle alına ve göğüs şeridine takılmıştır. Bunlardan daha küçük boyuttaki süsleme için yapılan tokalar ise zillerle ağızlıkta yer almıştır. Hurma yaprağı süsleri, filizler ve birbirlerine dolanmış şekilde kurdelelerle süslenen, gümüş üzerine kurşunla yapılan kara nakış işlemesiyle çift sıra yapraklar yer almıştır.¹²⁷ Kuman/Kıpçak kurganlarında at koşum takımlarına dair çok sayıda üzenği, gem gibi parçalar bulunmuştur. Kuman/Kıpçak gemleri Peçenek gemleriyle farklılık göstermiş, Kuman/Kıpçaklar ikili halka şeklinde gem kullanırken, Peçeneklerin ise tek gem kullandıkları görülmüştür. Krasnodar'da Kuman/Kıpçak at koşum takımları ele geçirilmiştir. Buradaki mezarda oval, eğri ayaklı ve üçgen çıkıntılı üzenğiler

¹²³ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 169.

¹²⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 129.

¹²⁵ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 133.

¹²⁶ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 431.

¹²⁷ Uydu Yücel, *Peçenekler*, 452.

dışında daire şeklinde desenlerle yapılmış kemik kaplamalı eyer de keşfedilmiştir.¹²⁸

Gündelik yaşamın önemli bir göstergesi olan çanak-çömlekler ya da ev eşyaları da de mezar alanlarında bulunan arkeolojik bakiyeler arasındadırlar. İskit kurganlarında günlük hayata dair olan tabaklar, kâseler, kazanlar ve amfora gibi eşyalar da yer almıştır.¹²⁹ Nitekim bu durum onların ahiret inançlarının bir yansıması olduğunu göstermektedir. Avrupa Hunlarına ait buluntularda ele geçirilen bakır kazan, kıymetli taşlarla süslenmiş çiçek desenli cam tas/kupa, tahta, cam, altın tabaklar, farklı desenlerle süslenmiş testiler bulunmuştur.¹³⁰ Bu buluntular gündelik eşya olmasına rağmen üzerindeki basit ya da daha ileri seviyedeki süslemeler fark etmeksizin estetik anlayışın varlığını göstermiştir. Aynı zamanda buluntulardaki gündelik eşyaların materyal olarak farklılığı da önemli olmuştur. Zira bu durum hem çevrede eşya yapımı için nesnelerin farklı nitelikte olduğunu hem de tek düze bir anlayışın olmadığı yorumunu yapmaya imkân sağlamıştır. Erken dönem olarak adlandırılan Avar mezarlarında bulunan çanak çömlekler, kare ya da huni ağızlı ve süslemeli oldukları görülmüştür.¹³¹ Bazı Avar mezarlarında günlük yaşama dair buluntular arasında orak, bıçak ve keseri andıran alet yer almıştır.¹³² Bıçaklara dair farklı bir buluntu ise İskit kurganında da bulunmuştur. Kurgandaki bıçağın sapı fildişinden yapılmıştır.¹³³ İtil Bulgarının keramikleri elle ya da kalıplara dökülerek imal edilmiştir. Bulgar şehri yakınlarındaki tuğla ve çömlek ocaklarına rastlanmıştır. Bu çömlek, testi ve sürahiler çeşitli damgalarla süslenmişlerdir.¹³⁴ Kuman/Kıpçaklara ait Kamenska'da ki bir erkek mezarında iri olta kancası bulunmuştur. Kuman/Kıpçakların gündelik yaşamlarına dair ilgi çekici bir başka buluntu ise makas, iğne ve kemik iğne saplarına dair kalıntılar olmuştur.¹³⁵

Türkler günlük hayata dair metalleri işleyerek ustalıkla eserler meydana getirdikleri gibi dokumacılıkta da ürünler yapmışlardır. Fakat günlük eşyaların olmazsa olmazı kıyafetlere dair buluntular kurganlarda pek ele geçirilememiştir. Dokumacılıkta kullanılan iplerin metaller gibi dayanıklı olmaması bunun sebepleri arasında yer almıştır. Kuman/Kıpçakların dokumacılığına dair buluntu örnekleri Harkov'un Bliznyukov civarındaki Berestov köyünde keşfedilen kurgandaki dokuma parçalarıdır. Bu parçaların altın işlemeli ve applike kumaştan

¹²⁸ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 186.

¹²⁹ Çoruhlu, *Türklerin Kutsal Mezarları*, 314.

¹³⁰ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, 49.

¹³¹ Daim, "Avars and Avar Archeology", 480.

¹³² Pohl, *Avars*, 349.

¹³³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 365.

¹³⁴ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 252.

¹³⁵ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 245, 261.

yapılma bir kıyafet parçası olduğu düşünülmüştür. Kahverengi kumaş parçasının bazı kısımlarında kırmızı boya izleri, kumaşın üzerinde ise bitki motifleri, değişik geometrik desenler ve semboller bulunmuştur. Kumaşın altın ve gümüş karışımından oluşan bir ipe işlendiği düşünülmüştür. Tirosopol civarındaki Ploskoye'deki mezardan çıkarılan ipek gömlekler de dokumacılığa dair bir örnek oluşturmıştır. Bu gömleğin üzerine çapraz işaretli motifler yapılmıştır.¹³⁶

Günlük eşyalar arasında yer alan seramik ya da keramikten yapılan ürünler üzerlerinde yer alan betimlemeler ve sembollerle çeşitlilik göstermekte ve bunlar Doğu Avrupa'daki birçok kurganda ele geçirilen buluntular arasında yer almaktadır. İskitlere ait keramikler Ten bölgesinde ele geçirilen seramik/keramik ürünlerle oldukça benzer niteliğe sahiptir. Bu benzerlik sadece süsleme noktasında olmamıştır. Biçim ve teknik gibi unsurlarda benzerliğin olduğunu göstermişlerdir. Bu coğrafyadaki keramikler genellikle düz dipli, şişkin ya da yayvan gövdeli, geniş ağızlı kulplu/kulpsuz sürahi, çanak gibi toprak kaplardan oluşmuş ve daha çok basit sembollerle süslenmiştir. Daha ileri tarihe ait olduğu düşünülen kaplarda da figürlü süslemelere de rastlanmıştır.¹³⁷ Ağaçtan yapılan ürünlerin bir kısmı günlük eşyalar arasında yer almıştır. İskit kurganlarından Solokha kurganında balık tasviriyle süslenmiş ağaç çanak günlük eşyaya örnek teşkil etmiştir.¹³⁸ Kamenska bölgesinde yapılan çalışmalarda Kuman/Kıpçaklara ait aşağıya doğru genişleyen şekilde ağaçtan ya da ağaç kabuğundan yapılmış okluk ağaç kullanılarak yapılan ürünler bulunmuştur.¹³⁹

Doğu Avrupa'daki kurganlarda Türklerin defin anlayışlarına dair buluntuların varlığı da görülmüştür. Tabutlar bu anlayışın kurganlardaki bir yansıması olmuştur. Türkler defin için tahta ve kütükleri kullanarak tabutlar hazırlamışlardır. Bu tabut türleri arasında kütüklerin bir araya getirilmesi ve üzerine bir kapak koyulması suretiyle yapılan, bir diğeri birbirine çivilenmesiyle yapılan kafes tipi tabutlar ilk sırada gelmektedir.¹⁴⁰ İskit kağanına ait olduğu düşünülen Kul-Oba kurganında kağanın naaşı selvi ya da ardıç ağacından imal edilmiş tabutta bulunmuştur. Yine aynı kurganda kadın naaşı da ağaçtan oyma bir lahite yerleştirilmiştir.¹⁴¹ Tabutların üzerinde genellikle kaplama ya da oyma usulü ile yapılmış çeşitli figürler yapılmıştır. Kuman/Kıpçaklarda kafes tipi tabutların yanı sıra kutu şeklinde ya da ikizkenar yamuk şekline benzer, demir şeritleri bulunan tabutlara da rastlanmıştır.¹⁴²

¹³⁶ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 294, 299.

¹³⁷ Çoruhlu, *Erken Devir*, 366.

¹³⁸ Çoruhlu, *Erken Devir*, 323.

¹³⁹ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 170.

¹⁴⁰ Çandarlı Şahin, *Kuman*, 203.

¹⁴¹ Çoruhlu, *Erken Devir*, 365.

¹⁴² Çandarlı Şahin, *Kuman*, 204.

4. Kültürel Etkileşim ve Süreklilik: Doğu Avrupa Türklüğünün Sanatsal Ortaklığı

Doğu Avrupa’da hâkimiyet kuran Türk kağanlıkları ve boylarının sanatsal anlayışlarının temelleri Türkistan’dan kökenlidir. Zamanla bu sanatsal anlayış Avrupa’nın kendine özgü sanat anlayışı ile etkileşime girmiş ve ortaya bir sentez çıkmıştır. Bu el ürünlerinin oluşturulması sırasında uyguladıkları teknikler Avrupa’ya adım attıkları dönemden başlayarak daha sonraki zamanlarda burada hâkimiyet kuran diğer Türk kağanlıkları tarafından da devam ettirilmiştir. Özellikle demirin yaygın olarak kullanılmasının ardından tıpkı Türkistan sanatında olduğu gibi bronz, gümüş, altının da el ürünlerinde sıklıkla karşılaşılan madenler olması Türklerin metaller hakkında bilgi sahibi oldukları ile bu bilgiyi Doğu Avrupa’ya taşıdıkları yorumunu yapmamıza imkân sağlamıştır. Bu madenlerin yanı sıra cam, kemik, seramik ya da keramik ürünler de devamlılığın sağlandığını gösteren malzemeler arasında yer almıştır. Aynı zamanda ata yadigarı olan demircilik yine Doğu Avrupa’daki Türk kağanlıkları veyahut boyları tarafından devam ettirilen önemli bir zanaat olmuştur. Camdan yapılan ürünlerin hem Türkistan coğrafyasında hem de Doğu Avrupa’daki gömü alanlarında bulunması dikkat çekicidir. Bu ürünler genellikle boncuk ya da bilezik gibi süs eşyalarından oluşmaktadır.

Coğrafya fark etmeksizin kurganlarda altından yapılma el ürünlerinin fazlalığı Türklerin yüksek sanat anlayışını ortaya koymaları bakımından oldukça dikkat çekici olmuştur. Nitekim bu özellikleri ile “*Bozkırın Kuyumcuları*” olarak anılan İskitlerden sonra Hunların, Avarların da kurganlarında bulunan altın eserler Türklerin sadece demircilikte değil altın işlemeciliğinde de teknik bilgiye sahip olduklarının delili olmuştur. Yine Avrupa Hunları, Avarlar, Peçenekler, Hazarlar gibi Türk kağanlıkları ve boylarının kurganlarından çıkarılan buluntular demircilik ve kuyumculuk alanında ne denli geliştiklerini göstermeleri adına da önemlidir.¹⁴³ Altın ya da metal plakalarla yapılan eyer ya da kıyafet süsleri Hunlardan itibaren diğer Türk kağanlıkları ve boylarının mezar alanlarında da bulunmuştur. Bu husus bu buluntularının benzer örneklerinin Türkistan’da da bulunmasıyla hem bu coğrafyadaki ortaklığı hem de bozkır Türk kültürünün devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Doğu Avrupa’da Türk kağanlıkları ve boylarının sanatsal anlamda bir diğer ortaklığı ise süslemelerin yapılması noktasında olmuştur. Özellikle demir, altın, bronz gibi çeşitli madenlerle yapılmış el ürünlerinde genellikle hayvan üslubu ya da hayvan üslubuna benzer işlemler yapılmıştır. Kurganlarda Türklerin kendi kağanlık dönemlerindeki eserlerin benzerleri farklı buluntu merkezlerinde de tespit edilmiştir. Ukrayna’daki Hun buluntularının yer aldığı Nijne Dobrinko/ Aşağı

¹⁴³ László Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar* (Ankara: Halkevi, 1938), 12- 14.

Dobrinko'daki altın kaplamacılık tekniğinin Macaristan'daki Hun eserleriyle olan benzerliği bu duruma örnek olmuştur.¹⁴⁴ El sanatlarındaki geleneğin devamlılığına dair bir başka husus ise daha eski dönemlere tarihlendirilen kurganlardaki buluntuların kendilerinde çok yıllar sonra bir başka Türk kağanlığına ait kurganlarda tespit edilmesi durumudur. Örneğin Peçeneklere ait mezar alanlarında daha önceki dönemlerde bulunan eserlerin benzerleri tespit edilmiştir.¹⁴⁵ Bu durum Türk sanatının özünün korunduğunu göstermiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Doğu Avrupa'da varlık gösteren Türklerin buradaki yerel kültürlerle etkileşime girdiğine dair izler kurganlarda tespit edilmiştir. Savaş, ticaret, hediyeleşme ya da din değişikliği gibi sebeplerle gerçekleşen kültürel alışverişin boyutu döneme ve duruma göre değişkenlik göstermiştir. İskitlerin Türkistan coğrafyasından Doğu Avrupa'nın batı sınırına kadar uzanan bozkır kuşağının büyük bir kısmında etkili oldukları düşünüldüğünde özellikle Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyet sahibi oldukları dönemde Yunanlarla etkileşimlerinin daha fazla olduğu görülmüştür.¹⁴⁶ Coğrafi durumun bir sonucu olan bu husus, İskitler üzerinde sadece Yunan etkisi olduğunu göstermemektedir. Doğudan batıya geniş bir coğrafyada varlık göstermeleri neticesinde daha farklı kültürlerden etkilenmiş oldukları yorumunun yapılmasına da olanak vermektedir. Burada üzerinde özellikle durulması gereken husus bu etkileşimin tek yönlü olmadığıdır. Zira kültürel etkileşim çift yönlüdür ve farklı toplumların birbirleriyle kurdukları temas sonrasında meydana gelen karşılıklı değişim sürecinin ifadesidir. Bu durumda İskitler üzerinde sadece Grek/Yunan etkisinden söz edilemez. Ayrıca aynı etki İskitlerden Grekler/Yunanlar üzerine de olacaktır.¹⁴⁷ Hun fibulalarında ise Got etkisi olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴⁸ Avar arkeolojisinde Erken Avar olarak adlandırılan dönemin arkeolojik buluntularında Türkistan'dan getirdikleri Türk kültürünün etkisinin olduğu kadar Doğu Roma, Frank, Slav ve Germen gibi çevre kültürlerin etkisinin de olduğu görülmüş ancak bu kültürel çeşitliliğe rağmen kendilerine özgü bir kültürü ortaya koymayı da başardıkları da kabul edilmiştir. Çevre kültürlerin ortaya çıkardığı zengin kültürel etki Geç Avar olarak tanımlanan dönemde azalmış ve Avar arkeolojisinde daha homojen bir kültür oluşmuştur.¹⁴⁹ Avarların siyasî anlamda yaşadıkları değişiklikler toplumsal anlamda da farklılıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Avar topraklarındaki farklı etnik kökene sahip kişiler ya da zanaat ustaları

¹⁴⁴ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 101.

¹⁴⁵ Çoruhlu, *Erken Devir*, 385.

¹⁴⁶ Çoruhlu, *Erken Devir*, 362.

¹⁴⁷ Bu etkileşimin boyutunun ne denli ve ne yönde olduğu sanat anlayışlarının karşılıklı olarak incelenmesine bağlıdır.

¹⁴⁸ Bu fibulaların benzer örnekleri Angara Nehri yakınlarında da bulunmuştur. Bu buluntudan başka benzer fibulaların Kerç'teki bir katakombda rastlanılmıştır. Hatta bunların süs olarak kullanılmasının yanı sıra rütbe işareti de olabileceği düşünülmüştür. Çoruhlu, *Erken Devir*, 371.

¹⁴⁹ Kardaras, *Byzantium and the Avars*, 103.

sanat anlayışında etkileşim oluşturmıştır. Dolayısıyla kadim Türk sanatındaki geleneksel motifler (örneğin hayvan mücadele sahneleri ya da hayat ağacı tasviri gibi) dışında Doğu Roma'ya ya da Hristiyanlığa dair öğeler de bu sanat ürünleri arasında yerine almış hatta zamanla iç içe geçmiştir. Avar mezarlarındaki bu buluntular dönemin el sanatlarına ışık tutma hususunda önemli bir role sahip olmuştur.¹⁵⁰ Yaşanan etkileşime dair arkeolojik buluntularda dikkat çekici öğelere rastlanılmıştır. Örneğin Kölked-Feketekapu'daki mezar alanındaki 107 numaralı mezarlığın gömüldüğü kılıçtan anlaşıldığı üzere Avar savaşıncısına ait olduğudur. Erkeğe ait olan bu iskeletin yanında 108 numaralı mezardaki kadın iskeletinin ise onun eşi olduğu tespit edilmiştir. Bu mezardaki dikkat çekici unsurlar Doğu Roma kökenli yarım aya benzer küpeler, disk fibulalar, iki iğne ve katlanır sandalyeye benzer demir eşya ile çok zengin olduğu düşünülen bir kadına ait kıyafetler ile takılar olmuştur. Kadın mezarındaki bu zengin süslemeli giyim aksesuarlarının erkek mezarının aksine o dönemde Avrupa'da moda olan çoğu hususun hızla benimsendiği şeklinde yorumlanmasına sebep olmuştur. Nitekim hâkim oldukları topraklardaki buluntular üzerinden genel bir değerlendirme yapıldığında, Avarların Karpat Havzası ve Batı Avrupa'ya gelmelerinden sonra buradaki yerel topluluklarla bağ kurdukları ve bu topraklarda Avar hâkimiyetinin başlamasıyla bozkır kültürünün, Akdeniz ve Merovenj geleneklerinin harmanlanmasına imkân sağladıkları görülmüştür.¹⁵¹ Bu durum kültürel etkileşimin doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine kadın görülen hızlı etkileşimin arkasında ise gelen hediyeler, ticaret, Avar topraklarında farklı etnik kökendeki zanaatkarların varlığı ya da farklı etnik kökendeki kişiyle evlilik gibi hususların da etkili olabileceği kanaati vardır. Peçeneklerin Gayevka'daki buluntuları arasında karmaşık şekilde birbirine dolanmış kurdelelerde İskandinav etkisinin olduğu düşünülmüştür.¹⁵²

Burada belirtmemiz gereken bir husus da kurganlardaki ürünlerin tamamına bakıldığında ait oldukları kültürün ürünleri olmadıklarıdır. Hunlar, Avarlar, İskitler gibi Türk kağanlıklarının yönetimi altında yaşayan yerel unsurların da ürünlerinin de bu kurganlarda yer alabileceği hususu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu duruma dair belirtilmesi gereken bir başka nokta da mezarlarda bulunan farklı mahiyetteki eşyalardır. Bu eşyalar savaşlar sonucu elde edilen ganimetler ya da çevre devletlerden alınan vergiler dolayısıyla olmuştur. Bu eserler arasında paralar, tabaklar, broşlar ya da Hristiyanlığa ait ürünler sayabiliriz.¹⁵³

¹⁵⁰ Samuel Szádeczky-Kardoss, "The Avars", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 228.

¹⁵¹ Tivadar Vida, "Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (Sixth to Seventh Century)", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, ed. Florin Curta vd. (Leiden: Brill, 2008), 17.

¹⁵² Uydu Yücel, *Peçenekler*, 445.

¹⁵³ Çoruhlu, *Erken Devir*, 376.

Nihayetinde Doğu Avrupa özelinde kurganlardaki buluntular, Türkistan'daki sanat anlayışı ve el ürünlerinin devamlılığını gösterdiği gibi geldikleri coğrafyanın yerel halklarıyla etkileşimleri sonucu onların kültürlerinin bazı özelliklerini taşıdıklarını da göstermektedir.

Sonuç

Kurganlardan çıkarılan seramik, metal, ağaç, kemik gibi malzemelerden yapılma el ürünleri sadece maddî kültür unsurları olarak günümüze ulaşmamış; aynı zamanda hangi dönemde yapılmışlarsa o dönemin sanat anlayışını ve estetik kaygılarını da ortaya koymuşlardır. Daha geniş bir bakış açısıyla bakıldığında bu buluntular ait olduğu Türk kağanlığı ya da boylarının dünya görüşlerine ve inanç dünyalarına dair izler taşımalarının yanı sıra sosyal yaşamlarının ve ekonomik durumlarının da bir göstergesi olmuşlardır. Yine bu buluntuların Türkistan'daki buluntuların sahip olduğu özelliklerle benzerlik taşıdıkları ve kültürel devamlılığı sağladıkları görülmüştür. Ele geçirilen buluntuların üretim ve süsleme teknikleri incelendiğinde, Türkistan'dan getirdikleri sanat anlayışlarının ve tekniklerinin Doğu Avrupa'da karşılaştıkları diğer kültürlerle yaşadıkları kültürel etkileşimleri sonucunda sanatsal anlayışlarını sentezledikleri tespit edilmiştir.

Doğu Avrupa'da bulunan kurganlarda demir başta olmak üzere altın, gümüş, bronz, ağaç, kemik ve tuncun kullanıldığı buluntuların bulunması Türklerin yüksek sanat anlayışına ve teknik bilgiye sahip olduklarını göstermiştir. Nitekim döküm ürünlerin yanı sıra bal mumu, reçine gibi yapıştırıcıları kullanmış olmaları da bu ürünlere dair bilgi birikimlerinin olduğunu göstermektedir. Kurganlarda bulunan altın eserler ise altının sadece günümüzde dikkat çekici, gösterişli bir metal olmadığını geçmişte de aynı anlayışla kullanıldığına işaret etmektedir. Kısacası altın zenginlik, refah, statü ve bolluğu temsil etmiş, simgesel anlama gelecek şekilde de kullanılmıştır. El ürünlerinin yapılması ve süslenmesi aşamasında çeşitli teknikler kullanmış olmaları onların zanaatkârlıklarının ve teknik bilgilerinin ileri derecede olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda zanaatkârların elinden çıkan bu ürünlerin bir kısmı günlük hayatı kolaylaştıracak şekilde yapılmıştır.

Kurganlarda bulunan ürünler üzerindeki süslemeler bir yandan Türklerin estetik anlayışlarının gelişmişliğini, öte yandan bu buluntulardaki süslemelerin tek düze yapılmadığını, Türk sanatının esasını teşkil eden hayvan üslubundan bitki motiflerine, geometrik şekillerden mitolojik tasvirlerle kadar nakış gibi işlenen motiflerle zengin bir sanat anlayışlarına sahip olduklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Atlı Şehirliler: Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Akkan, Ebru. *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk Kültürü*. İstanbul: Bilgeoğuz, 2023.
- Alekseev, A. Yu. *Zaloto Skifskih Čarey v Sobranii Ermitaja*. Sanktpetersburg: Ermitage Museum Press, 2012.
- Artamonov, Mihail İ. *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- Bálint, Csanád. "Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History". *Intelligible Beauty*. ed. Chris Entwistle vd. 146-160. London: British Museum Research Publication, 2017.
- Curta, Florin. "The Image and Archaeology of Pechenegs". *Banatica* 23 (2013), 143-202.
- Çalış, Said M. "Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri". *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2017), 42-60.
- Çandarlı Şahin, Aslı. *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2019.
- Çoruhlu, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 5. Basım, 2023.
- Daim, Falko. "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. ed. Hans-Werner Goetz vd. 463-570. Leiden: Brill, 2003.
- Diyarbakirli, Nejat. "Eski Türklerde Kültür ve Sanat". *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. 3/1514-1607. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Erdélyi, István. *The Art of the Avars*. Budapeşte: Corvina Press, 1966.
- Fettich, Nándor. "Hunların Arkeolojik Hatıraları". çev. Şerif Baştav. *Attila ve Hunları*. der. Gyula Németh, 195-225. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1962.
- Forbes, R. J. *Metallurgy in Antiquity*. Leiden: Brill, 1950.
- Gimbutas, Marija. "Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.". *Indo-European and Indo-Europeans*. ed. George Cardona vd. 155-198. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.

- Giumlía-Mair, Alessandra. “Metallurgy and Technology of The Hunnic Gold Hoard from Nagyszéksós”. *The Silk Road* 11 (2013), 12-37.
- Grakov, B.N. *İskitler*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Hood, Ashley. “The Late Avar Treasure of Nagyszentmiklos”. *Engram* 2 (2023), 51-68.
- Horváth, András Pálóczi. *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*. Budapest: Corvina, 1989.
- Kardaras, Georgios. *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations*. Leiden: Brill, 2018.
- Koçak, Kürşat. “Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz’deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi* 25 (2015), 66-78.
- Koçak, Kürşat. “Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 9 (October 2017), 275-287. <https://doi.org/10.18299/cahij.143>
- Koçak, Kürşat. “Bozkır Türk Kültüründe Gümüş’ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”. *Akademik Bakış Dergisi* 64 (Kasım-Aralık 2017), 150-157.
- Kurat, Akdes Nimet. *Peçenek Tarihi*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- László, Gyula. *The Art of the Migration Period*. Florida: University of Miami Press, 1974.
- Masek, Zsófia. “Hun Period Cauldrons in Hungary”. *Hungarian Archaeology* (Summer 2015).
http://files.archaeolingua.hu/2015NY/Upload/Masek_E15NY.pdf
Erişim Tarihi: 22 Kasım 2025.
- Melyukova, Anna I. “Scythians of Southeastern Europe”. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. ed. Jeannie Davis-Kimball vd. 27-61. Berkeley: Zinat Press, 1995.
- Ögel, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Paroń, Aleksander. *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*. Leiden: Brill, 2021.
- Pohl, Walter. *The Avars, A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
- Radloff, Wilhelm. *Sibiryadan II*. çev. Ahmet Temir, İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.
- Rásonyi, László. *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*. Ankara: Halkevi, 1938.

- Rice, Tamara Talbot. *Ancient Arts of Central Asia*. UK:Thames and Hudson 1965.
- Samashev, Zainolla. *Eski Türk Betim Sanatı*. çev. Leila Kutlu. Ankara: TÜRKİTAV Yayınları, 2023.
- Szádeczky-Kardoss, Samuel. “The Avars”. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. ed. Denis Sinor. 206-228. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Szenthe, Gergely. “The ‘Late Avar Reform’ and ‘The Long Eighth Century’: A Tale of the Hesitation Between Structural Transformation and the Persistent Nomadic Traditions (7th to 9th Century AD)”. *Acta Archaeologica Scientiarum* 70, (2019), 215-250.
<https://doi.org/10.1556/072.2019.70.1.8>
- Tural, Suat. “İskitler ve Madencilik Sanatındaki Yerleri”, *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 4/1 (2020), 69-90.
- Uydu Yücel, Muallâ. *Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020.
- Uydu Yücel, Muallâ. “Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları”. *Tarih Dergisi* 81 (2023), 465-491.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238114>
- Vida, Tivadar. “Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (Sixth to Seventh Century)”, *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. ed. Florin Curta vd. 13-46. Leiden: Brill, 2008.
- Yılmaz, Hande. *Avar Maden Sanatı (Macaristan Milli Müzesi’nden Örneklerle)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Young, Bailey K. “Funeral Archaeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data”. *Journal of Field Archaeology* 5 (1978), 471-477.
<https://doi.org/10.1179/009346978791489547>

5.Bölüm

Moğol İstilasından Sonra Orta Çağ Macar Krallığı'nda Kuman Boyları

Haşim ÖZEL*

Giriş

XIV. yüzyılda yazılan Macar kaynağı Képes Krónika'ya bakılırsa, Kumanların Macar topraklarında ilk görünmeleri 1091 yılına tarihlenir. Kaynak yazarı Krul oğlu Kapolcs yönetimindeki Kumanların Macaristan'ı işgal etmek için geldiklerini, öncesinde Transilvanya'yı yağmaladıklarını ve buradan Bihar'a ilerlediklerini söyler. Sonrasında bu Kuman grubu Tokaj üzerinden Tisza nehrini geçer ve sonrasında üç ayrı gruba ayrılır. İlk iki grup Tuna-Tisza arasındaki bölgeyi yağmalarken, üçüncü grup da Tisza bölgesini yağmalar ve en sonunda Becsej bölgesinde dururlar.¹

Kaynakta bahsi geçen Kumanlar çok geçmeden Macar Kralı László tarafından cezalandırılmışlardır. Bu istila ve yağma hareketi sırasında ülkesi dışında bulunan kral çok geçmeden Kumanların peşine düşer ve onları Temeş nehrinin sol kolu Pogăniş'te yakalayarak mağlup eder. Birçok Kuman yöneticisi esir düşmüş ve sonrasında öldürülmüştür. Bunlar arasında Kapolcs da vardır.² Bu tarihten, Kumanların 1239'daki büyük kitlesel göçüne kadar zaman zaman Kumanların Macarlarla savaştıklarını veya Macar Krallığı topraklarına geçici süreli akınlar yaptıkları biliniyor.³ Ancak esas büyük geliş ve yerleşim 1239 tarihinde yaşanmıştır.

1223'teki Kalka Muharebesi'nde alınan mağlubiyetten sonra Kumanların Karadeniz'in kuzeyinde iki asırdır sürdürdükleri düzenleri bozulmuştu. Bundan sonra onların önce Karpatlar'a sokulduklarını, sonrasında da Macar düzlüklerinde belirdiklerini görüyoruz. İlk olarak 1227'de 15 bin kişilik bir Kuman grubu hanları Borç/Begovars öncülüğünde Macar Krallığı ve Dominiken Tarikatı keşişlerinin aracılığıyla vaftiz olarak Hristiyanlığı kabul ettiler. Kral, onlar için Milkov nehri civarında bir piskoposluk merkezi kurdurarak başına Macaristan'daki

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hozel@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2672-9620.

¹ *Képes Krónika*, trans. Geréb László (Budapest: Magyar Hírlap - Maecenas Kiadó, 1993), 85.

² *Képes Krónika*, 85-86.

³ Bu sürecin genel bir tasviri için bkz. Erdal Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 23-51.

Dominikenlerin lideri Teodoric'i atadı.⁴ Böylelikle Macar Krallığı'nın himaye ve nüfuzuna girmiş oldular.

1. Kumanların Macar Krallığı'na Gelişleri

Borç Han'ın Kumanları Karpatlar ile *Alföld* (Büyük Macar Ovası) arasında Krallık hizmetinde bulunurlarken, 1239'da çok daha kalabalık bir Kuman kitlesiyle Macar Kralı IV. Béla'dan sığınma talep edecek Köten Han ise sadakatle bağlı olduğu Galiç-Volın Knezi Daniil Romanoviç adına savaşıyordu. Çok geçmeden bu iki Kuman grubu, 1233'teki Peremy Muharebesi'nde farklı orduların safında karşı karşıya gelmişlerdi. Borç Han ve askerlerinin desteklediği Macar Krallık ordusu, bu mücadele sonunda Köten'in Kumanlarınca desteklenen Galiç-Volın Knezliği'ne karşı mağlup olmuştu.⁵ Köten ve maiyetindekiler çok geçmeden kendilerini olası bir Moğol tehlikesine karşı tehlikede hissedecekler ve karşı cephede savaştıkları Macar Krallığı'ndan iltica talep edeceklerdi. Zira Moğollar 1238'de tekrar Rus topraklarına girerek Ryazan, Moskova, Vladimir, Suzdal gibi şehirleri tek tek ele geçirmeye başlamışlardı.⁶ Sıranın kendilerine geleceğinin farkında olan Köten, Macar Kralı Béla'dan halkı için yer ve sığınma talep etti. Bu isteğe olumlu karşılık veren Kral, Kumanların haklarını koruyacağını ve kendi sorumluluğunda yaşayacaklarını Köten'e bildirdi. Böylece 1239 yılında 40 bin civarında bir Kuman grubu Radna Geçidi'nden Macar düzlüklerine giriş yaptılar.

Öncesinde Kumanların Macar ülkesine geliş süreçleri Torre Maggioreli Üstad Roger'ın *Carmen Miserabile* adlı eserinde şu şekilde anlatılır:

*Kumanların Kralı (beyi) Kuthen (Köten), Kral Béla'ya, kendisinin uzun yıllar Tatarlarla savaştığını ve iki kere olara zafer kazandığını, ancak üçüncü keresinde hazır olmadığı bir sırada kendi topraklarına birdenbire ansızın girdiklerini, böylece ordusu olmadığı için sırtını melun Tatarlara dönmek zorunda kaldığını, böylelikle topraklarının önemli bir kısmını düşmanlara özgü bir şekilde yakıp yıkarak harabeye çevirdiklerini bildirmek amacıyla resmi bir heyet göndermişti.*⁷

Kral Béla Kumanların gelişine çok önem veriyordu ve bizzat onları karşılamak için sınır bölgesine gitti. Bu göçebe grubun savaşçı gücünü kullanarak içte soyluların gücünü kırmayı, dışta da komşu devletlerle olan mücadelesinde zaferler kazanmayı planlıyordu. Neticede Kumanlar, Kral'ın verdiği hak ve imtiyazlar dâhilinde, nispeten yerli nüfusun az bulunduğu bugünkü Budapeşte'nin güney ve güneydoğu

⁴ Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 48.

⁵ Szilvia Kovács, "Bortz, A Cuman Chief in the 13th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58 (2005), 262.

⁶ András Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Iasians*, trans. Timothy Wilkinson (Budapest: Corvina, 1989), 47.

⁷ Altay Tayfun Özcan, *Moğollar Avrupa'da Moğolların Avrupa Seferlerinin Üç Tanığı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 139-140.

bölgelerine tekabül eden Orta Macaristan düzlüklerinde yerleştirildiler. Bununla birlikte hanları Köten, belki de Béla'nın en yakın müttefiki olmasından ötürü, Macar Krallık sarayına yakış Peşte'de ikamet edecekti.⁸

Dönemin şahitlerinden Üstad Roger'a baktığımızda bu yeni göçmenlerin gelişinin yerli halk nezdinde çok da hoş karşılanmadığını, hatta birtakım olaylar ve huzursuzlukların ortaya çıktığını görüyoruz. Roger, Kumanların sayısız hayvana sahip olduklarını ve dolayısıyla birçok yere yayılarak Macarlara ait meralara, tarlalara, su kaynaklarına, fundalıklara ve üzüm bağlarına ağır zararlar verdiklerini söyler.⁹ Kralın tüm bu olanlara karşı Kumanlardan yana tavır alması onun halkla arasını açmış ve neticede şikâyetler çoğalınca durumla ilgili bir görüşme yapılması için Szerem ilindeki Kömonostor'da Béla'nın davetiyle bir meclis toplanmıştır. Bu toplantı sonrasında Kumanları pek de hoşnut etmeyecek bazı kararlar alınmıştır. Buna göre onların hukuki sorunlarına kendi yargıçları yerine bulundukları bölgedeki valiler bakacaklar ve Kuman soyluları da ayrı bölgelere dağıtılacaktı.¹⁰ Kralın isteksizce kabul etmek durumunda kaldığı bu kararlar, Moğol istilası arefesinde Kumanların Macaristan'daki konumlarının istim üstünde olduğunu net bir şekilde gösteriyor.

Kumanlarla Macar halkı ve soyluları arasındaki gerginliklerin iyice yüzeye çıktığı bir zamanda Moğollar Batu ve Sübüdey'in idaresinde Verecke Geçidi'nden krallık topraklarına giriş yaptılar (1241). Kısa sürede Peşte önlerine varan Moğol ordusunda doğudaki Kuman gruplarından askerler de vardı. Bu durum Kumanlar aleyhindeki olumsuz havayı daha da artırdı ve bir süre sonra onların Moğollara casusluk yaptıkları, bu yüzden Macar topraklarına daha önce geldikleri gibi birtakım iddialar halk arasında yayılmaya başladı. O dönem Macar sarayında etkili bir konumda bulunan Avusturya Arşidükü Friedrich Babenberg ve diğer Alman soyluları bu nazik durumdan istifade ederek Peşte'deki sarayda ikamet eden Köten'e saldırdılar. Kral Béla'nın zamanında yardım göndermemesi nedeniyle Macar ve Avusturyalı askerlerin saldırılarına çok fazla direnemeyen Köten katledildi.¹¹

Hanlarının öldürüldüğünü haber alan Kumanlar öfkeyle önlerine çıkan her yeri yakıp yıktılar. Hatta Tuna ile Tisza arasındaki bir bölgede, Csanad Piskoposu Bulcsü'nun içinde Macar soylularının da bulunduğu ordusunu bozguna uğrattılar. Daha fazla Krallık topraklarında barınamayacaklarını anlayan Kumanlar güney yönünde ilerleyerek Tuna-Sava arasındaki bölgeyi talan ettiler. En sonunda da soluğu soydaşlarının da bulunduğu II. Bulgar Krallığı'nda aldılar.¹²

⁸ Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 43.

⁹ Özcan, *Moğollar Avrupa'da*, 143.

¹⁰ Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 63-64.

¹¹ Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Iasians*, 51.

¹² Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 69-70; Bulgar Krallığı'na gelen Kumanların ilk girdikleri yerler Braničevo ve Vidin'di. Braničevo'da *Dorman* ve Vidin'de *Şişman* hanedan adlarıyla ortaya çıkan derebeylikler

2. Moğol İstilası Sonrasında Kumanların Geri Dönüşü ve Macar Krallığı'ndaki Konumları

Moğolların Ögedey Han'ın ani ölümü sonrası Macar topraklarından ayrılışları sonrasında Kral IV. Béla Kumanları geri çağırdı. Kralın onları yeniden çağırmasında ileride muhtemel bir Moğol istilasına karşı ülkesini onlara muadil bozkır usulü savaşı bilen bir güçle savunma düşüncesi etkili olmuş gözüküyor. Zira 1241'deki istila döneminde Macar ağır zırhlı birlikleri zaman zaman Moğol atlı birliklerini alt etseler de bu durum yüz yüze yakın muharebede etkili olmuştu. Moğolların genel olarak tercih ettikleri göçebe usulü uzaktan ok atma usulüne dayanan savaş taktiklerine karşı benzer biçimde savaşan Kumanlara ihtiyacının olduğunun farkındaydı.

Kumanların Macar Krallığı'na ikinci geliş tarihleri konusunda bazı görüşler mevcuttur. Çoban'a göre onlar 1244 ile 1246 yılı ortaları arasında bir zamanda tekrardan Macaristan'a gelmişlerdir.¹³ Pálóczi-Horváth ise IV. Béla'nın onları 1246 tarihinde ikna ederek Bulgar Krallığı'ndan kendi ülkesine çağırdığını söyler.¹⁴ Bunu ikinci Kuman iskanı olarak görmek mümkündür. Nihayetinde Kumanlar tekrar Macar topraklarına geldiler ve ilk iş olarak Kral oğlu István'ı o dönem Kumanların lideri konumundaki Seyhan'ın kızı (?) Erszébet'le evlendirdi. Böylece evlilik yoluyla da Kumanlarla ittifakı pekiştirmiş oldu. Béla, göçebe müttefiklerini Tuna ve Tisza nehirleri ile Szolnok ve Debrecen arasındaki bölgeye yerleştirdi. Moğol istilasını sırasında nüfusu azalan bu bölgeler, daha sonra sırasıyla *Nagykunság* ve *Kiskunság* (*Büyük Kumanistan* ve *Küçük Kumanistan*) olarak anılacaktır.¹⁵

XIII. yüzyılın ikinci yarısı, yani 1246'dan itibaren Kuman birliklerini Avusturya eyaletleri ile Bohemya ve Moravya'ya karşı yapılan savaşlarda Macar ordusunun müttefiki olarak görüyoruz.¹⁶ Geri dönen Kumanlar özellikle ilk başlarda Avusturya'ya karşı yapılan savaşların (1246, 1250, 1252 ve 1253 yıllarında) neredeyse da yer aldılar. Bu arada 1270'te IV. Béla'nın ölümünden sonra Kuman kökenli bir prensesle evli olan oğlu V. István (1270-1272) geçmişti. Bu dönemde Macar Krallığı'ndaki Kuman nüfuzu daha da artmıştır. Ancak

Kuman kökenliyidiler. Yine bu Kumanlar 1280 yılında II. Bulgar Krallığı'nda tahtı ele geçirerek *Terter* hanedanı adıyla 1323'e kadar hüküm süreceklerdir. Bu tarihte de yine Kuman kökenli Şişman Hanedanı tahtı devralacak ve 1365'e kadar Bulgar Krallığı'nı idare edecektir. István Vászary, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 77.

¹³ Çoban, *Orta Çağ'da Macarlar ve Kumanlar*, 74.

¹⁴ Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Lasians*, 52.

¹⁵ Józsa Hévízi, *Autonomies in Hungary and Europe a Comparative Study*, trans. Thomas J. De Kornfeld (Corvinius Society, 2004), 18-19.

¹⁶ András Pálóczi-Horváth, "Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon", *Zúduló sasok Új honfoglalók - besenyők, kunok, jászok - a középkori Alföldön és Mezőföldön*, ed. Péter Havassy (Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1996), 24.

Kumanların her yönden kuvvetlendikleri ve nüfuzlarının arttığı asıl dönem annesi Kuman kökenli (Erszébet) olan IV. László dönemidir. Yeni kral Kumanlarla çok yakındı. Kuman delikanlılarına güvenip onları yanında bulundurduğu gibi tıpkı onlar gibi giyinmeye de özen gösteriyordu. Hatta Kuman kökenli cariyeleri de vardı: Ayduva, Küpçeç ve Mandola. Bu yakın ilişkilerden dolayı ona *Kun* (*Kuman*) *László* adı verilmişti.¹⁷

Avrupa, özellikle de Papalık, László'nun bozkırlı yaşam tarzından rahatsız olarak 1279 yılında Fermo Başpiskoposu Filip'i durumla ilgili bir toplantı ve düzenleme yapması için Macar Krallığı'na gönderdi. 15-25 Temmuz 1279'da, *Tétény*'de Kral'ın başkanlık ettiği, soylular, baronlar ve yedi Kuman boyunun liderinin de katıldığı bir diyet toplandı. Sonuç olarak Kumanların haklarını ve imtiyazlarını sınırlayan bazı kararlar alındı.¹⁸ Kral alınan kararlara dirense de başarılı olamadı. Sonuçta Kumanlar bu kısıtlamalara karşı ayaklanarak ülkeyi terk etmeye karar verdiler. Bir grup Kuman Boğdan'daki Kumanların lideri Oldamur'a sığındılar. Diğerleri ise Macar topraklarından ayrılırken Krallık ordusuyla karşı karşıya geldiler. Csánad İli sınırlarında, *Hód-tó*'da (Hod Gölü Savaşı) yapılan savaşı Macarlar kazandılar. Böylelikle onların önemli bir kesimi ülkeyi terk ettiler. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Macar Krallığı içinde Kuman nüfuzu önemini yitirmemiştir. 1290 yılında bir grup Kumanın tüm bu olaylardan sorumlu tuttukları Kral IV. László'ya suikast düzenleyip öldürmeleri halen ülke içinde önemli bir konumda bulunduklarının ispatıdır.¹⁹

3. Kumanların Macar Topraklarındaki Yerleşim Düzenleri

Genel tarih anlatısında Macar Krallığı'na yedi Kuman boyunun geldiği ve yerleştiği var sayılır. Györffy,²⁰ bunların yerlerini tam olarak tanımlamak mümkün değildir dese de bazı yer ve kişi adlarından bazılarını tespit etmek mümkün. Bunlardan beş tanesinin adını kesin olarak biliyoruz. Macarca kaydediliş biçimleriyle: *Csertán*, *Iluncsuk*, *Olás*, *Kór*, *Borcsól*. Tahminimizce diğer iki boy da Köten'in de mensup olduğu *Terteroba/Durut* ve Alanlarla bir dönem ikili boy halinde yaşadıklarını bildiğimiz İrani kökenli *Jász/As* boyu.

Bu yedi boyun yerleşim alanları genel olarak Budapeşte'nin güneyine ve güneydoğusuna düşen Orta Macaristan'daki düzlüklerdi. Hatházi ve Pálóczi-Horváth'a göre XIV. yüzyılın başında Macaristan'da yerleşen Kumanların ikamet alanı yaklaşık 8100 km² olup, nüfuslarının 40-45.000 civarında olduğu tahmin

¹⁷ Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu (İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 71.

¹⁸ Çoban, *Orta Çağ'da Macarlar ve Kumanlar*, 112-114.

¹⁹ Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, 59-60.

²⁰ Éva Kincses-Nagy, "Disappearing People and Disappearing Language. The Cumans in Hungary and the Cuman Language", *Tehlikedeki Diller Dergisi* 2/2 (2013), 174.

edilmektedir.²¹ Csértán/Chertan/Cordan ve Iluncsuk/Ilunchuk/İlonçuk (Yılandık) boyları, Tuna ve Tisza arasındaki kumluk-bataklık alana yerleştirilmişlerdir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu bölgenin coğrafi adı Kiskunság (Küçük Kumanistan) olmuştur. Ulaş adlı Kuman boyu Tisza ve Körös nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmiş ve burası da daha sonra Nagykunság (Büyük Kumanistan) olarak adlandırılmıştır. Maroš nehrinin güneyinde ise Kór/Koor biçiminde kayıtlı bir Kuman boyunu görüyoruz. XIII. yüzyılda, Macar Krallığı'nın güney topraklarında, Maroš ve Temeş nehirleri arasında Borcsól/Borchol/Burçoğlu boyundan bahsedilir. Diğer taraftan Körös ve Maroš nehirleri ile Temeş nehrinin güneyinde yaşayan Kuman boylarının adlarını (Borchol boyu hariç) bilmiyoruz. Zira 1282'deki Hod Gölü Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Kumanlar bu bölgeleri boşaltıp gitmişlerdi. XIII. yüzyılın sonunda, Tuna-Tisza arasındaki sahadan göç eden bir Kuman grubunun, Tuna nehrinin batısına denk düşen Fejér bölgesinde yerleştiklerini görüyoruz.²² Terteroba boyunun Kötén'in öldürülmesinden sonra net bir şekilde Bulgar Krallığı topraklarına gittiği söylenebilir. Geri dönen Kuman grupları arasında varlıkları ise bilinmiyor. Diğer taraftan Jász/As boyunun ise Nagykunság (Büyük Kumanistan)'da yerleştiğini görüyoruz.

Kumanların kendi adlarına sahip ilk yerleşim yerleri, tüzüklerde ancak XIV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu adların çoğu arazi sahibinin kişi adından türetilmiş olup, kişi adının iyelik ekine -yerleşim yeri, -halk veya -ev ekleri eklenmek suretiyle oluşmuştur. Bu adların birçoğunun XIII. veya XIV. yüzyılda yaşamış kişilere ait olduğu tespit edilmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren tüzüklerde Hristiyan adları taşıyan Kumanlara da rastlanmaktadır.²³

Macaristan'daki Kumanların tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri *sedes* veya *szék* sistemi olarak adlandırılan bölgesel teşkilatlanmaların kurulmasıydı. Lyublyanovics'e göre bu yapılanmalar XV. Yüzyılda ortaya çıksa da "Kuman olma" algısında önemli bir değişimi temsil ediyordu.²⁴ Kuman székleri *Kapitány/Kapetan* ve *Dominus* adları verilen soylular tarafından yönetiliyordu. Bunlar öncesinde boy liderleri iken zamanla Macar Krallığı'na bağlı devlet yetkilileri haline geldiler. Ancak Geç Orta Çağ'ın sonlarına doğru Kuman ve As halklarının Krallık içindeki statüleri ve imtiyazlı durumları tedricen azalmaya başladı. Engel'e göre 1490'dan sonra bu halklar Kral'ın basit köylü kiracıları olarak görülmeye başlandılar.²⁵

²¹ Gábor Hatházi - András Pálóczi-Horváth, "Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon", *Török nyelvi népek a középkori Magyar Királyságban* (Szeged, SZTE Altajisztikai Tanszék, 2016), 67.

²² Hatházi - Pálóczi-Horváth, "Besenyő és kun", 67.

²³ Hévizi, *Autonomies in Hungary and Europe*, 19.

²⁴ Kyra Lyublyanovics, "The Cumans in Medieval Hungary and the Question of Ethnicity", *Annual of Medieval Studies at CEU*, 17 (2011), 162.

²⁵ Pál Engel, *The Realm of Stephen A History of Medieval Hungary, 895-1526* (London-New York: I. B. Taurish Publishers, 2001), 333, 357.

4. Kuman Boyları

Csertán/Chertan/Cordan: Bu boyun adı Kuman-Kıpçak boylarının bir listesini veren İslam kaynaklarında Cüzân, Cersân, Curtan, Uzur/Ozur Cortan ve Macar-Latin kaynaklarında Csertán/Chertan, Chortan, Chortyan biçimlerinde geçer.²⁶

Cordan boyu Kiskunság'daki (Küçük Kumanistan) Halas (Halas-szék) bölgesini merkez edinmişti. Buranın dışında onlar Pest, Fejér, Szolnok, Csongrád ve Bodrog illerinde de yerleşmişlerdi.²⁷ Cordan adı Kuman dilinde “turna balığı” anlamına geliyordu.²⁸ Büyük ihtimalle, boyun yerleşim merkezi olan ve Macarcada “balık” kelimesine karşılık gelen Halas adı da turna balığı anlamındaki Cordan boy adından mülhemdi. Kincses-Nagy'e göre bu durum, Kumanlar arasında iki dilliliğin varlığına rağmen Macarcanın güçlenmeye başladığına dair bir işarettir.²⁹

Bu boyun adından XIV. yüzyılın ortalarına ait (1347) bir belgede bahsedilir. Buna göre Cordan/Chertan boyunun yöneticisi Könçek, Macar soylusu Töttös'e, başlangıçta kendi otoritesi altına girmiş ancak ona ait topraklardan kaçıp Töttös'e ait araziye yerleşmiş olan ve “keçe evlerde” yaşayan Kumanlar olarak tanımlanan on iki Kuman'ın (veya Kuman ailesinin) mülkiyetine sahip olmasına izin veren bir tüzük yayınlamıştır.³⁰ XIV. yüzyılın başlarında Cordan boyunun lideri olan Könçek ve ailesinin son derece varlıklı oldukları ve en az dört pazar kasabasının (Halas, Madaras, Szabadka, Tavankut) yanı sıra bir dizi köyün gelirini kontrol ettikleri bilinmektedir. Bu kişi 1367 yılında ait Macar-Latin belgelerinde de anılır: *comes Kuncheg de Halas* (Halas şehrinin kontu Könçek). Ancak durumu çok iyi olmayan, hatta serflik derecesinde bulunan Cordan boyundan Kumanlar da vardı. Örneğin 1341 tarihinde János Csorotyán adlı bir Kumanın serf konumunda bulunduğu kayıtlara geçmiştir.³¹

XV. yüzyıla geldiğimizde Cordan boyunun ikamet ettiği yerlerde szék dediğimiz Kuman yönetim birimleri oluşmaya başladı. İlk olarak 1418'de boyun yaşadığı bölgede, Madaras ve Halas arasında uzanan Mátyusfalva'da *Chertan-szék* yönetim merkezi oluştu. Daha sonra buranın adı 1451'den itibaren *Halas-szék* olacaktır.³²

²⁶ Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, 92.

²⁷ László Selmeczi, *Kötöny Népe Magyarországon* (Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 2011), 150.

²⁸ László Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, haz. Yusuf Gedikli (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 200.

²⁹ Kincses-Nagy, “The Cumans in Hungary and the Cuman Language”, 175.

³⁰ Kyra Lyublyanovics, *New Home, New Herds Cuman Integration and Animal Husbandry in Medieval Hungary from an Archaeozoological Perspective* (Oxford: Archaeopress Publishing LTD, 2017), 29.

³¹ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 74, 76.

³² Kincses-Nagy, “The Cumans in Hungary and the Cuman Language”, 174; Çoban, *Orta Çağ'da Macarlar ve Kumanlar*, 151.

Iluncsuk/Ilunchuk/İlonçuk: Bu adı *Yılançık* biçiminde, “küçük yılan” anlamıyla okuyabiliriz. Bu haliyle, tıpkı Cordan adı gibi, totemik kökenli Kuman boy adlarındandır. Kuman Türkçesinde yılanın genel olarak *ılan*³³ biçiminde söylendiğini göz önünde bulundurursak, bu adın İlonçuk şeklinde kaydedilmesi olağandır. Onlar, İslam yazarlarının verdikleri Kuman-Kıpçak boy listelerinde geçmezler. Bu durum İlonçuk boyunun konfederasyon içinde büyük bir etnik yapı olmaktan ziyade uruk olarak yer almalarıyla ilgili olmalıdır.

Yılan/Ejderha kültürünün önemli bir yer tuttuğu Kuman-Kıpçak etnik çevresinde bu ada sahip bir boyun henüz Kuman boylar birliği oluşmadan önce Güney Sibirya’da yaşadığını söyleyebiliriz. Z. A. Tiçinski’ye göre *Jalan/İlan* adı, Kıpçak çağından kalan ve yaygın olarak görülen bir etnik addır.³⁴ Ahincanov, Orta Çağ Kazakistan’ında *Cilan* adını taşıyan bir etnik yapıdan bahsederken Grumm-Grjimaýlo onları Tinglinglerle ilişkilendirir.³⁵ Gumilëv eski dönemlerde Kıpçakların Altaylarda yer alan Ch’ie-lang Vadisi’nde yaşadıklarını, söz konusu Ch’ie-lang adının da Yılan adının tahrif edilmiş şekli olduğunu söyler.³⁶ Dolayısıyla Kıpçak ve Yılan adları arasında bir bağ kurar. Barthold, Altaylar’daki Yılan halkının Kıpçakları mağlup ettiğini, sonrasında ise onlarla birleşerek Kıpçaklara katıldıklarını yazar.³⁷ Bu bilgiler, Yılan ve Kıpçakların Tingling çağında bu konfederasyonun içinde yer aldıklarını, sonrasında Altaylarda birincilerin Kıpçak boylar birliğine katıldıklarını gösteriyor.

Tekrardan Macar Krallığı’ndaki durumlarına dönecek olursak, adlarına ilk kez 1343 yılına ait bir Macar-Latin belgesinde rastlanır: “Buthemer de genere İllochuck” (*Yılançık soyundan olan Kuman Buthemer*).³⁸ Bu boy Kiskunság’da (Küçük Kumanistan), Kecskemét yakınlarındaki Jakab-szallás adı verilen yerleşim bölgesinde ikamet ediyordu. Bununla birlikte, Hatházi’de geçen bilgiye bakılırsa onlar Kiskunság’da Cordan boyuyla yan yana yaşıyorlardı. Hatházi, İlonçuk soyundan Buthemer’in atalarının Cordan boyunun merkezi Halas-szék’te yaşadığını, fakat İlonçuk ve Cordanlar arasında çıkan bir sorun nedeniyle sonraki dönemde İlonçuk boyunun göç etmek durumunda kaldığını ve böylelikle bağımsız hareket ettiğini söyler.³⁹ I. Gyárfás’a göre onlar bu dönemde Buthemer ve Eremeen adlı iki kola ayrılmışlardı.⁴⁰ İlonçuk boyunun diğer Kuman toplulukları gibi bağımsız bir

³³ Mustafa Argunşah - Galip Güner, *Codex Cumanicus* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015), 716.

³⁴ Z. A. Tiçinski, “Dinamika Etnokulturnikh Svyazey v Tyurkskom Mire i Rol’ Politik”, *İstoričeskaya Etnologiya*, 10/1 (2025), 16.

³⁵ Sercan. M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), 150.

³⁶ Lev N. Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 333.

³⁷ R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul, Selenge Yayınları, 2005), 367.

³⁸ Rásonyi, *Doğu Avrupa’da Türklük*, 207.

³⁹ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, s. 65.

⁴⁰ István Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története III 1301-1542* (Szolnok, Nyomatott Bakos Istvánnál, 1883), 65.

yapıya sahip olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Onların yaşadığı Tuna ile Tisza arasındaki Kecskemét bölgesinde, 1423 ile 1446 yılları arasında Kecskemét-szék yönetim birimi kurulmuştur.⁴¹

Borchol/Borcsol/Burçoğlu: Moğol istilasından önce Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda (Orel ile Donets arası) yaşayan Borchol boyu genel olarak Rus knezlikleriyle iyi ilişkiler içinde bulunan ve Ruslarca “Yabancı Olmayan Kumanlar” olarak adlandırılan gruptandılar. Bu boyun adına geldiğimizde ise kaynaklarda çeşitli biçimlerde yer aldığını görüyoruz: Rus yıllıkları Burçevice, İslam yazarlarında Burcoğlı, Burcoğla, Burcoğlu ve Macar-Latin belgelerinde Borchol, Borchoul, Borcsol. Onları totemik kökenli ada sahip Kuman-Kıpçak boylarından sayabiliriz: *burç/böriçik/birüçe + oğlu = Burçoğlu* “kurt, kurtçukoğlu”.⁴²

Macaristan'a gelen Borchol boyu Kraliyet tarafından Temeş nehri kıyılarında yerleştirilmiştir. Onlardan ilk kez 1266 yılında bahsedilir: “*Keyran dominus de Cumanis de genere Borchol*” (*Borchol soyundan Keyran, Kuman beyi*). Daha sonraki yıllarda Keyran adlı Kuman liderinin oğulları da kayıtlarda yerini almıştır: “Uchugan et Iuanchuch filii Keiran” (*Keyran'ın oğulları Uçhugan ve Vancsuk/İvançuk*).⁴³ Dönemin kaynakları Borchol boyunun beyi Keyran'ın akrabaları ve diğer boy üyelerinin adlarından da bahsederler: “*Illan (Yılan), Jardar (Yardar), Michi, Csibuk (Çubuk)*”.⁴⁴ Burçoğlu boyunun yaşadığı Temeş'te, diğer Kuman bölgelerinde görülen ve szék olarak bildiğimiz yerleşim birimleri kurulamamıştır. Bu bölgede yaşayan Borchol Kumanlarının çoğunluğu, 1282'de Hód-tó Savaşı'ndan (Hod Gölü Savaşı) sonra Macar topraklarını terk etmişler ve geri dönmemişlerdir.⁴⁵

Koor/Kór/Kól: Bu boy adının Kuman-Kıpçak boy listelerini veren İslam yazarları ile Rus yıllıklarında yer almadığını görüyoruz. Muhtemelen Kumanlar içindeki önemsiz alt boylar arasındaydılar. Gy. Györffy bu boyun adını Kol olarak okur ve Rus yıllıklarında geçen Koloba/Kuloba boyuyla karşılaştırır.⁴⁶ Koor adının anlamı konusunda ise Rásonyi Uygurcada “az, önemsiz” anlamlarını içeren *koğur* kelimesine dikkat çeker. Golden ise bu açıklamayı olasılık dışı görür; ancak o da kesin bir açıklama yapmaz.⁴⁷

⁴¹ Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 152.

⁴² Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, 87-88.

⁴³ Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*, 56, 422; Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 138.

⁴⁴ Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*, 56.

⁴⁵ Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Iasians*, 56.

⁴⁶ Peter B. Golden, “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, *AEMA* 9 (1995-1997), 115.

⁴⁷ Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, 224; Golden, “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, 115.

Bu Kuman boyu Maroş nehrinin güneyindeki Csánad ilinde yerleşmişti. Bu bölgede daha sonra *Szentelt-szék* adıyla bir Kuman yönetim birimi ortaya çıkmıştır. İlk kez 1424'te kayıtlara geçen bu yönetim biriminde Koor boyuna mensup Kumanların yanı sıra Ulaş boyundan bir grup Kuman da yaşıyordu.⁴⁸ Yine Silviu Ota'ya göre, Koor boyuyla birlikte Borcsol/Burçoğlu boyu (Csánad ilinin kuzey bölümünü oluşturduğu) tarihsel Banat bölgesine yerleşmişti.⁴⁹ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Koor boyunun yaşadığı güney Macar topraklarında, Borcsol/Burçoğlu ve Ulaş boylarından bazı gruplar da onlarla birlikte yaşıyordu.

Koor boyu Macar kaynaklarında ilk kez 1315 yılında geçer: “*Kondam et Juhpogo de genere Koor, fideles Comani*” (Koor soyundan sadık, güvenilir Kumanlar Kondam ve Juhpogo).⁵⁰ Ancak Gyárfás, onların bu tarihten çok önce, Kral V. István'ın babası IV. Béla'ya karşı yaptığı savaşlarda ona sadakat göstererek Macar ordularında yardımcı kuvvet olarak yer aldıklarını, V. István'ın da (1270-1272) gösterilen bu yararlılıklar ve sadakate karşılık onların hanlarına Csánad ilindeki Kis Béba (Beeb) ve Halászmorotvá yerleşimlerini bağışladığını söyler.⁵¹ Yukarıda Koor boyuna mensup adlarını zikrettiğimiz Kondam ve Juhpogo adlı kişiler, 1315'te Kral Károly Róbert'ten atalarına ait Beeb/Béb köyününün (bugünkü Voyvodina'da) mülkiyetini istemişlerdir. Ayrıca 1385 tarihli bir belde de bu boyun adı kaynaklarda geçer.⁵²

Olás/Ulaş: Bu Kuman-Kıpçak boyu İslam yazarlarının boylar listesinde yer almazlar. Ancak Rus kaynakları onlardan bir Kuman boyu olarak (*Ulaşeviçi*) söz etmişlerdir.⁵³ Ulaş adı Kumancada *ula* fiiliyle ilgili olup “bağlamak, eklemek, ulamak” biçimlerinde açıklanır.⁵⁴

Ulaş boyu Kumanlar henüz Macaristan'a göç etmeden önce Dnyeper nehrinin kollarından biri olan Samara boylarındaki Kara Ormanlar'da oturuyordu.⁵⁵ 1239'da Köten yönetimindeki diğer Kumanlarla birlikte Krallık topraklarına gelerek Tisza ve Körös nehirleri arasındaki bölgede, Heves ve Külső-Szolnok illerinde yerleşmişlerdir. Baski'ye göre onların oturdukları topraklar XV. yüzyılın ortalarında

⁴⁸ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 141.

⁴⁹ Silviu Ota, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)* (Brill: Leiden-Boston, 2014), 35.

⁵⁰ Ota, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat*, 601; Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*, 128.

⁵¹ Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*, 103-104.

⁵² Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 183.

⁵³ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 430.

⁵⁴ Argunşah - Güner, *Codex Cumanicus*, 860.

⁵⁵ Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, *Genel Türk Tarihi*, II, haz. H. Celal Güzel - Ali Birinci (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 198.

Kolbaz-szék adı verilen yönetim birimine dönüştürülmüştür.⁵⁶ Burası Nagykunság/Büyük Kumanistan sınırları içindeydi.

Ulaş boyunun Krallık içinde adları ilk kez *Olás* biçiminde 1328 tarihli bir tüzükte geçer. 1344'te de yine bir Macar-Latin belgesinde adlarını görürüz: “*Cumanorum de genere Olaas*” (*Ulaş soyundan Kumanlar*).⁵⁷ Aynı tarihli bir belgede Kral Büyük Lajos'un (1342-1382) Ulaş boyundan iki kişiyi koruması altına aldığı, hatta bu kişilerin Kral'a Tur köyünden Kócs köyüne kadar eşlik ettikleri kaydedilir. Dahası bu kişiler, Kral'ın verdiği yetkiyle, kendi boy liderleri tarafından da yargılanamayacaklardır.⁵⁸ XV. yüzyıla geldiğimizde ise çoğu Kuman boyunun bulunduğu yerde gördüğümüz yeni Kuman yönetim birimleri olan *szék*'ler ortaya çıkmıştır. Yukarıda da söylediğimiz üzere, 1440 tarihinden itibaren Ulaş boyunun bulunduğu bölge Kolbaz-szék adını almıştır.⁵⁹ Söz konusu Kolbaz adı da muhtemelen Ulaş boyundan bir Kuman yöneticisinin adıydı. Çoban'a göre bu yönetim birimi 1702'de, I. Leopold tarafından Töton Şövalyeleri'ne satılana kadar en yaşanabilir yer özelliği taşıyordu.⁶⁰

Geç dönemlerde de Ulaş adı kayıtlarda geçer. Baski, 1727 yılında *Kis-Ulas* olarak kaydedilen bir köyün Prens Rakoczi'nin egemenliğindeki bölgede bulunduğunu söyler. Hatta XVII. yüzyılda da, Baranya ilindeki *Olas* adındaki bir yerleşim yerinin Rakoczi'ye ait topraklarda yer aldığı kaydedilmiştir.⁶¹

Jász/Yas/As: Bu halkın adını As olarak okumak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira genel tarih literatüründe As veya bir dönem ikili boy olarak birleştikleri Alanlardan dolayı *Alan-As* adıyla bilinirler.⁶² Aslar, Kuman kökenli olmayan ama onlarla birlikte Macar Krallığı'na göç eden İrani göçebe bir halktı. Bu iki halkın birlikteliği veya daha doğru bir ifadeyle ittifakı, Moğolların Cebe ve Sübüdey'in önderliğinde 1222'de Kuzey Kafkasya'da belirmesiyle başlamış olabilir. Bilindiği üzere Kuman-Kıpçaklar Alan-Aslarla Moğollara karşı birleşmelerine rağmen mağlup edilmişlerdi.⁶³

⁵⁶ Imre Baski, “On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary”, *Kinship in the Altaic World Proceedings of the 48th PIAC*, Moscow, 10-15 July, 2005, ed. E. V. Boikova and R. B. Rybakov (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), 46.

⁵⁷ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 51; Baski, “On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary”, 46.

⁵⁸ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 51.

⁵⁹ Lyublyanovics, *Cuman Integration*, 52.

⁶⁰ Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, 152.

⁶¹ Baski, “On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary”, 46.

⁶² Türkçe literatürde konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Umut Üren, *Avrasya'nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019).

⁶³ István Zimonyi, “The Mongol Campaigns against Eastern Europe”, *Medieval Nomads in Eastern Europe: Collected Studies*, ed. Victor Spinei (Bucuresti-Braila: Editura Academiei Române, 2014), 326.

Aslar, Kuman Hanı Köten'in ordasıyla birlikte 1239 yılında Macar Krallığı'na gelerek bugünkü Budapeşte'nin güneydoğusuna denk gelen Kuman yerleşim merkezlerinden Nagykurság'da yerleşmişlerdir. Pál Engel'e göre burası bugün Jászság olarak adlandırılan Heves bölgesiydi.⁶⁴ Pálóczi-Horváth, onların bu bölgede ilk kez 1366 tarihinde anıldıklarını söyler.⁶⁵ XV. yüzyıla gelindiğinde Zagyva ve Tarna nehirleri boyunca uzanan As yerleşimleri *Berényszállás* adı verilen bir yönetim birimi (szék) etrafında birleştirildi.⁶⁶ Burası sonradan Jászberény olarak anılacak ve Jász-Nagykun-Szolnok olarak bilinecek ilçenin merkez olacaktır.

Asların adı (*Jazonicus* biçiminde), Macar Orta Çağ yazılı kaynaklarında ilk kez 1318'den itibaren ortaya çıkar. 1323'te ise artık bir As halkından bahsedilir: "*Jazones et tota generatio ipsorum*" (*Aslar ve onların tüm nesli*). Yine onların başındaki yöneticilerden biri ilk kez kaynaklara yansır: *Kevege*.⁶⁷ Aynı tarihte Macar Kralı Karoly Robert, Aslara özerklik ve askerlik hizmeti için de bir dizi ayrıcalıklar içeren bir ferman yayınlamıştı. Bu imtiyazlarını zaman zaman yitirmiş olsalar da (1514, 1526, 1702) daha sonra yeni hak ve kazanımlar elde ederek kısmi özerk yapılarını korudular.⁶⁸ Diğer Kuman boylarında olduğu gibi onların da bir ordaları, yani székleri vardı ve Çoban'a göre bu yerleşim yeri 1438-1439'dan 1702'ye kadar ayakta kalmayı başarmıştır.⁶⁹

Onların Kuman ve Macar dillerinden farklı olarak, kendilerine ait bir dilleri vardı. Gyula Németh 1959 yılında, tarih olarak 1422'ye sabitlenen ve 40 kelimeden oluşan Yas-Latin sözlüğünü çözüp yayınlamıştır.⁷⁰ Aslar, tıpkı Kumanlar gibi, dilsel olarak asimilasyona uğrasalar da bölgesel kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

5. Macar Krallığı'na Kumanlarla Birlikte Göç Eden Diğer Boylar

Büyük Kumanistan'daki *Peçenekler*le ilgili yer adlarının (*Becsene-sziget*, *Pecsene-sziget*) bulunması ilk bakışta onların artık bir Kuman-Kıpçak alt boyu olarak geldiklerini akla getiriyor. Zira X. yüzyıldan önce Macar Krallığı'na gelen büyük Peçenek grupları Krallık tarafından ülkenin batı sınırlarına yerleştirilmişlerdi. Onlarla ilgili etnik ve kültürel izler daha çok Macar ülkesinin

⁶⁴ Engel, *The Realm of Stephen*, 105.

⁶⁵ Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Iasians*, 63.

⁶⁶ Pálóczi-Horváth, *Pechenegs Cumans Iasians*, 63.

⁶⁷ László Selmeczi, "A jászok betelepülése a régészeti leletek", 75; Kaynaklar, 1342'den önce Asların Kapetan ünvanına sahip ilk resmi liderleri sayılan *Sandrin/Sandur* adlı yöneticilerinden bahsederler. Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*, 152.

⁶⁸ Hévizi, *Autonomies in Hungary and Europe*, 19.

⁶⁹ Çoban, *Orta Çağ'da Macarlar ve Kumanlar*, 154.

⁷⁰ Kincses-Nagy, "The Cumans in Hungary and the Cuman Language", 175.

batı ve kuzeybatı (Győr, Moson, Sopron) bölümlerinde görülür. Yine Peçenekleri kuzeye doğru bugünkü Slovak-Macar sınır bölgesinde de görürüz.⁷¹

Yine Kuman boylarından *Toksoba*, *Konguroğlu*, *Taz* ile *Durut/Terteroba* da Macaristan'daki Kuman bölgelerinde adlarına rastlanılan boylar arasındadır. Ancak bunlar diğer Kuman boyları kadar kaynaklarda bahsedilmezler ve herhangi bir yönetim birimine (szék) adlarını vermemişlerdir. Toksobalar, Büyük Kumanistan'daki Kuman yerleşimlerinden Karcag/Karsag'da, "*Tokszaba*, *Tokszabó*, *Tokszoba*" biçimlerinde aile, sülale ve yer adları tespit edilmiştir.⁷² Yine aynı yerde, yani Karcag'da "*Kongrolu réje*" (Konguroğlu çayırı) adında bir yer ile Konguroğlu aile adı vardır. Orta Çağ Kıpçak boylarından sayılan ve günümüzde Başkurt, Kazak, Kırgız ve Özbekler arasında varlığını bildiğimiz Taz boyu da Küçük Kumanistan bölgesinde *Tázlár*, *Tazlarzallas* biçimlerinde yer adlarında hatıralarını bırakmıştır.⁷³ Son olarak Köten Han'ın mensup olduğu Terteroba boyuna ait izler bazı yerleşim birimlerinde şu şekillerde görülür: *Tertel-szállása*, *Terter-szállás~Törter-szállás*, *Thewrtierzallas*, *Therterzallas*. Bu yer adları genel olarak Küçük Kumanistan bölgesindedir.⁷⁴

Bazı Oğuz kökenli boy adları da Macar topraklarında izler bırakmışlardır. Baski'nin tespitlerine göre bunlar *Bajandor* (Bayındır) ve *Tekedir*. Bayındır boyu henüz bir Oğuz boyu olmadan önce yedi Kimek boyu arasında sayılıyordu. Küçük Kumanistan'da Bajandor biçimiyle bir aile adında onların izlerini görürüz. Teke de bugünkü Türkmenistan'daki önemli boylardan biridir. Onlara, Büyük Kumanistan bölgesindeki yer adlarında rastlarız. Bu arada sonuncular Mándoky Kongur'a göre eski Kıpçak boylarındandır.⁷⁵

Son olarak, yine Baski'nin tespit ettiği, *Gyalajér*, *Sallajér*, *Zsalajér*, *Csalajér*, *Csalajír* biçimlerindeki yer adları Büyük Kumanistan'daki Karcag ve Kunmadaras kasabalarında aile adı olarak görülürler. Bu ad, Moğol boyu *Celayirler*le ilgilidir ve büyük ihtimalle Kuman-Kıpçak boyları arasındaki Moğol kökenli bir alt boy olarak onlarla birlikte Macaristan'a gelmişlerdir. Büyük Kumanistan bölgesinde görülen *Tatárszállása* ile Küçük Kumanistan'daki *Tatárszentmiklós* ve *Tatárszentgyörgy* yer adları,⁷⁶ Kumanların içindeki Moğol kökenli boylarla ilgili olmalıdır. Bununla birlikte Macar Krallığı'nı işgal eden Moğolların bıraktığı bir hatıra olma durumu akla gelse de bu zayıf bir ihtimaldir.

⁷¹ Mualla Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020), 467-468.

⁷² Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", 50.

⁷³ L. N. Lezina - A. V. Superanskaya, *Bütün Türk Halkları*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul, Selenge Yayınları, 2009), 512; Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", 49.

⁷⁴ Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", 50-51.

⁷⁵ Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", 47, 49.

⁷⁶ Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", 51-52.

Sonuç

Kumanların XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda kurdukları siyasî düzen, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolların belirmesiyle inkırazı uğradı. Onlar için tek çıkış kapısının bozkırın son uzantısı olan Macar Krallığı arazisiydi. Kuman hanı Köten, Moğollara karşı artık tek başına mücadele edemeyeceğini anlayarak 1239 yılında Macar Kralı IV. Béla'dan sığınma talep etti. Kralın da işine yarayacak bu teklif sonucunda nispeten kalabalık bir Kuman grubu Krallık topraklarına yerleştiler. Kaynaklar onların yedi boy olarak geldiklerini söylerler. Ancak her iki taraf için de beklenen sonuçlar ortaya çıkmadı. Kumanlar bozkırlı yaşam tarzlarını sürmede ısrar edince yerli halk ve soylular tarafından istilacılar olarak görüldüler ve onlara karşı ülkede genel bir memnuniyetsizlik egemen oldu. Kralın Kumanlara karşı yapıcı ve uzlaşmacı tavrı da halk ve Papalık nezdinde tepkilere yol açtı. Sonunda hanları öldürülen Kumanlar geldikten bir yıl sonra ülkeyi terk ederek II. Bulgar Krallığı'na sığındılar. Ancak çok uzun bir süre geçmeden Macar Krallığı'na tekrardan geldiler. Bu kez onların ülkedeki nüfuzları eskisinden çok daha iyi bir durumdaydı ve genel olarak komşu devletlerle olan savaşlarda Macar Krallık ordusunda yardımcı kuvvetler olarak önemli işler yaptılar. Ancak XV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kaynakların onlar hakkında eskiye nazaran çok daha az bilgiler verdiğini görüyoruz. Artık Kumanlar boy düzenine göre yerleşim birimleri oluşturmuş ve kısmi özerkliğe sahip olmuşlardı. Başlarında ise kendi yerel yöneticileri vardı. Bozkırlı hayat tarzlarını ise tamamen bırakmış değillerdi.

Kumanların Macaristan'a gelen boyları arasında yalnızca Kuman boyları yoktu. Yer, aile ve sülale adlarına bakıldığında Moğol kökenli boyların yanı sıra daha sonra Oğuzlarda da rastlayacağımız bazı boyların onlarla birlikte Krallık topraklarına yerleştiklerini görüyoruz. Yine gelen bu yedi boy arasında Kafkasya'daki Alanlarla yakından ilişkili olduğunu bildiğimiz İranî kökenli As boyu da vardı. Buradan da anlaşıyor ki Kumanlar farklı boyları da bünyelerine katan bir konfederatif yapıydı. Onların boy sistemi yukarıda da söylediğimiz üzere, ikamet ettikleri yerleşim birimlerinde 1400'lü yılların ortalarına kadar devam etmiştir. Sonrasında yerleşikliğin iyice kanıksanması ve XVI. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı fetihleri nedeniyle Kumanların boy düzenleri bozulmuş, hatta Kuman yerleşimleri belli bir süre terk edilmişti. Bu durum onların bağımsızlıklarını ve etnik kimliklerini devam ettirmeleri hususlarında olumsuz sonuçlara yol açmış ve Macarlık içinde asimilasyon süreçlerini hızlandırmıştır.

Kaynakça

- Ahincanov, Sercan. M. *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. çev. Kürşat Yıldırım. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Argunşah, Mustafa - Güner, Galip. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Baski, Imre. "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary". *Kinship in the Altaic World Proceedings of the 48th PIAC*. ed. E. V. Boikova - R. B. Rybakov. 43-54. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006.
- Çoban, Erdal. *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Eckhart, Ferenc. *Macaristan Tarihi*. çev. İbrahim Kafesoğlu. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Engel, Pál. *The Realm of Stephen A History of Medieval Hungary, 895-1526*. London-New York: I. B. Taurish Publishers, 2001.
- Golden, Peter B. "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs". *AEMA* 9 (1995-1997), 99-122.
- Gumilëv, Lev N. *Eski Türkler*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Gyárfás, István. *A Jász-Kunok Története III 1301-1542*. Szolnok: Nyomatott Bakos Istvánnál, 1883).
- Hatházi, Gábor - Pálóczi-Horváth, András. "Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon". *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. 7-34. Szeged: SZTE Altajisztikai Tanszék, 2016.
- Hévizi, Józsa. *Autonomies in Hungary and Europe a Comparative Study*. trans. Thomas J. De Kornfeld: Corvinus Society, 2004.
- Képes Krónika*. trans. Geréb László, Budapest: Magyar Hírlap - Maecenas Kiadó, 1993.
- Kincses-Nagy, Éva. "Disappearing People and Disappearing Language. The Cumans in Hungary and the Cuman Language". *Tehlikedeki Diller Dergisi* 2/2 (2013), 171-186.
- Kovács, Szilvia. "Bortz, A Cuman Chief in the 13th Century". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 255-266.
- Kuzeyev, R. G. *İtil-Ural Türkleri*. çev. Arif Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Lezina, L. N. - Superanskaya, A. V. *Bütün Türk Halkları*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Lyublyanovics, Kyra. "The Cumans in Medieval Hungary and the Question of Ethnicity". *Annual of Medieval Studies at CEU* 17 (2011), 153-169.

- Lyublyanovics, Kyra. *New Home, New Herds Cuman Integration and Animal Husbandry in Medieval Hungary from an Archaeozoological Perspective*. Oxford: Archaeopress Publishing LTD, 2017.
- Ota, Silviu. *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*. Brill: Leiden-Boston, 2014.
- Özcan, Altay Tayfun. *Moğollar Avrupa'da Moğolların Avrupa Seferlerinin Üç Tanığı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Özel, Haşim. *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, 43.
- Pálóczi-Horváth, András. *Pechenegs Cumans Iasians*. trans. Timothy Wilkinson, Budapest: Corvina, 1989.
- Pálóczi-Horváth, András. "Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon". *Zúduló sasok Új honfoglalók - besenyők, kunok, jászok - a középkori Alföldön és Mezőföldön*. ed. Péter Havassy. 7-36. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1996.
- Pritsak, Omeljan. "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri". *Genel Türk Tarihi*. II. haz. H. Celal Güzel - Ali Birinci. 181-201. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Rásonyi, László, *Doğu Avrupa'da Türklük*. haz. Yusuf Gedikli. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Selmecezi, László "A jászok betelepülése a régészeti leletek". *Zúduló sasok Új honfoglalók - besenyők, kunok, jászok - a középkori Alföldön és Mezőföldön*. ed. Péter Havassy. 67-80. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1996.
- Selmecezi, László. *Kötöny Népe Magyarországon*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 2011.
- Tiçinski, Z. A. "Dinamika Etnokulturnikh Svyazey v Tyurkskom Mire i Rol' Politik". *İstoričeskaya Etnologiya* 10/1 (2025), 13-22.
- Uydu Yücel, Mualla. *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Uydu Yücel, Mualla. *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020.
- Üren, Umut. *Avrasya'nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Vásáry, István. *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)*. çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Zimonyi, István. "The Mongol Campaigns against Eastern Europe". *Medieval Nomads in Eastern Europe: Collected Studies*. ed. Victor Spinei. 325-352. Bucuresti-Braila: Editura Academiei Române, 2014.

6.Bölüm

1714-1728 Yılları Arasındaki Şer‘iye Sicillerine Göre Kırım’da Mülk Satışları

Metin BİLAL*

Giriş

Kadı yahut nâibi tarafından tutulan şer‘iye sicilleri¹ çeşitli türden belgeleri içeren birinci el kaynaklardandır. Bu kayıtlar kadı sicili, kadı divanı, sicillât-ı şer‘iye ve yaygın olarak şer‘iye sicili olarak isimlendirilmektedir. Merkez ve taşrada her kesimden insanın arasındaki hukukî ilişkilerin düzenlendiğine dair kayıtları içeren bu siciller Kırım hayatının aile, toplum, sosyo ekonomik gibi birçok alanın tarihine tanıklık etmektedir.² Kırım’da uygulanan hukuk sistemindeki adli geleneğin günümüzde uygulanandan farklı yönleri bulunmaktadır. Bundan dolayı kadıların çok fazla ve farklı yükümlülükleri bulunurdu. Adli sistemin temsilcisi ve uygulayıcısı olan kadılar bakmakla sorumlu oldukları içtimâî, ticarî, zirâî, adli ve malî her türlü konular şer‘i mahkemede görülmüyordu. Bu mahkemelerde görülen davalar belirli bir düzen içerisinde defterlere kaydediliyordu. Bu kayıtlar tutulduğu dönemin iktisadi, içtimai ve dini yaşantısına dair önemli bilgileri muhteva etmektedir. Bundan dolayı araştırmacıların başvuracağı temel kaynakların başında gelmektedir.³

Şer‘iye sicillerine yansıyan mülk alım satım işlemlerinin tutulduğu kayıtlar daha çok hüccetlerden oluşmaktadır. Hüccet⁴ kadı huzurunda taraflardan birinin ikrarını, karşı tarafın bu ikrarı doğrulayan ve bir hükmü içermeyen hususlar için düzenlenmiş belgelere denir.⁵ Şer‘i mahkemelere yansıyan davaların hepsi bir

* Dr. Atatürk Üni., Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, metinbilal61@hotmail.com,
ORCID:0000-0003-3150-8272.

¹ Şer‘iye siciller hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer‘iye Mahkemeleri ve Şer‘iye Sicilleri”, *Türkler Ansiklopedisi* 10 (2002), 54-68; Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer‘iye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5(2005), 187-213.

² Yunus Uğur, “Şer‘iye Sicili”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 39 (2010), 8.

³ Ramazan Günay, “Şer‘iye Sicillerinde Mülk Alışverişleri: Kullanılan Usul ve Dil”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27 (2012), 15.

⁴ Hüccet ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998); Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1984).

⁵ Mustafa Oğuz-Ahmet Akgündüz, “Hüccet”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 18 (1988), 446.

anlaşmazlık neticesinde mahkemeye intikal etmiş konuları içermemektedir. Çünkü bu mahkemeler günümüzde tapu idaresi, noter ve belediye gibi farklı kurumlar tarafından yerine getirilen işleri de yürütmekteydi. Hüccet aslında mahkeme tarafından verilen bir hak yahut sahiplik gösteren resmi bir vesika olarak tarif edilir. Bir davayı ispat eden hukuki delil mahiyetinde olduğundan bir nevi tapu görevi görmektedir.⁶ Hüccet kayıtları tutulurken sonraki dönemlerde art niyetli kişiler tarafından belge üzerinde meydana gelebilecek tahrifatları ortadan kaldırmak için kâtip, okunaklı bir yazı ile metni kayda alırdı. Sicillerde mülk alışverişinde belirli bir ücret (semen) karşılığında yapılan satış işlemi için “*bey*” tabiri kullanılmıştır.⁷ Mülk alım satım işleminin *meclis-i şer'* diye adlandırılan mahkemelerde alıcı, satıcı yahut vekiller aracılığı ile hakim ve şahitler huzurunda, belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁸ Bu tür belgelerde öncelikli olarak alım satıma konu olan mülkün bulunduğu kazanın/şehrin ismi yazılır. Eğer satışı yapılan mülk işlemin gerçekleştiği kazada değil de başka bir kazada ise eyalet ismi ve tabi olduğu kazası veya başka bir köyde ise şehrin isminden sonra köyün ismi yazılırdı. Akabinde satıcının kimlik bilgilerinin tespiti yapılırdı. Burada varsa lakabı, babasının ismiyle kendi ismi verilir. Şayet bu kişi tanınmıyorsa onu tanıttacak fiziki özellikleriyle beraber ikamet ettiği mahallenin adı da kaydedilirdi.⁹ Kadılar tarafından tutulan mahkeme kayıtları, belirli bir üslupta yazılırdı. Bundan dolayı kayıtlar hakime göre değişen bir üsluptan ziyade genel olarak *sakk/sakk-ı şer'i* adı verilen bir usule göre kaydedilirdi.¹⁰

Şer'îye sicillerine yansıyan belgelerde, alım satım muamelesinde bulunan kişilerin hangi sıfatla o işlemde bulundukları da belirtiliyordu. Buna göre alım satımı yapan kişi bizzat kendisi ise *asâleten*, kendisi değil de onun adına bir başkası o işlemi yapıyorsa *vekâleten* yahut kimsesiz kalan çocuklar adına o işlemi gerçekleştiriyorsa *vesâyeten* işlem yapıldığı açık bir şekilde belirtilmektedir.¹¹ Ayrıca mülk alım satım işlemlerinde farklı satış akitlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bunların başında *bey'-i bât* olarak adlandırılan kesin satış akdidir. Yani satıcı ile alıcının tek taraflı olarak satıştan vazgeçmesi mümkün değildir.¹²

⁶Günay, “Şer'îye Sicillerinde Mülk Alışverişleri: Kullanılan Usul ve Dil”, 16.

⁷Ali Bardakoğlu, “Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), 13.

⁸M. Akif Aydın, “Osmanlı Devleti'nde Mahkeme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27 (2003), 341-344.

⁹Günay, “Şer'îye Sicillerinde Mülk Alışverişleri: Kullanılan Usul ve Dil”, 19.

¹⁰ Sakk-sâkk-ı şer'i adı verilen bu usul ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), 379-416; Ümit Ekin “Sakk Mecmualarının Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine Bir Deneme”, *Bilig* 53 (2010), 115-138.

¹¹ Günay, “Şer'îye Sicillerinde Mülk Alışverişleri: Kullanılan Usul ve Dil”, 19.

¹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 214.

1. Mülk Alım Satımı

Bu çalışmada 1714-1728 yılları arasını kapsayan 46, 47 ve 48 numaralı Kırım Şer'îye Sicilleri incelenerek bu defterlere konu olan mülk alım satım kayıtları incelenmiştir. İnceleme sonucu elde ettiğimiz verileri kesin; vadeli, asaleten, vekâleten, vakfın satılması ve müsadeli satış olarak alt başlıklara ayrılmıştır.

1.1. Bey'i Bat (Kesin Satış)

Bey'i bat, mülk sahibinin satışa konu olan mülkü üzerinde kendisinin hiçbir alakasının kalmadığı ve bundan sonra her ne olursa olsun bu anlaşmadan dönmeyeceği satış şeklidir.

Mahmiye-i Bağçesarây'da Ermenî Mahallesi sakinlerinden Parsam nâm Zimmi Meclis-i Şer''e başvurarak mahallesinde bulunan mahzeniyle bir çardak hânesi ve bir küçük oda-i müstemile dârını Acem Karakaş Zimmîye iki yüz yetmiş guruşa bey'-i bât eylemişti.¹³

Mahmiye-i Bağçesarây ahâlisinden İsmâîl bin Ömer Gâzî Bölükbaşı Meclis-i Şer''e gelerek Bağçesarây'a bağlı Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunan iki taş hâne ve hayati ve bi'r-i mâ'-i müstemile dârını Hüseyin'e dokuz bin akçeye bey'-i bât eylemişti.¹⁴

Karasu'da sakin tafe-i Ermenîyandan Yombardon nâm Ermenî Meclis-i Şer''e gelerek kız kardaşından ona intikal eden Gülüm Bey karyesindeki bir kıt'a bağını ve dahilinde olan kürüm¹⁵ ve eşcâr-i müsmire¹⁶ ve gayr-i müsmireyi¹⁷ Mahmiye-i Bağçesarây' da sâkin Mardoros nâm Ermenî'ye üç bin beş yüz akçeye bey'-i bât eylemişti.¹⁸

Mahmiye-i Bağçesarây'da sakin tâife-i Rûmiyândan Yakomi nâm Nasrânî Meclis-i Şer''e gelerek Nehr-i Kaçı'ya bağlı Karye-i Kalmatay'da taş havlusu olan bağını ve dahilinde olan kürümü, eşcâr-i müsmire ve iki traponisini yine tâife-i Rûmiyândan Kırışçı Toktar nâm Zimmîye yirmi dört bin beş yüz akçeye bey'-i bât eylemişti.¹⁹

Karasu sakinlerinde Kiraos veledi Rus nam Zimmi Meclis-i Şer''e gelerek Tevai veledi Hahek nam Acem Zimmiye Ali Efendi Mahellesindeki evini müstemilatıyla iki yüz guruşa bey'-i bât eylemişti.²⁰

¹³ Kırım Şer'îye Sicili, 46/104/10.

¹⁴ K.Ş. S., 46/108/5.

¹⁵ Üzüm yahut bağ kütüğü.

¹⁶ Meyveli ağaçlar.

¹⁷ Meyvesiz Ağaçlar

¹⁸ K.Ş.S.,46/119/4

¹⁹ K.Ş.S.,46/127/3

²⁰ K.Ş.S., 47/9/4

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere satıcının nerede oturduğu, mülkünün nerede olduğu ve ne kadara sattığı kesin olarak belirtilmektedir. Ayrıca alıcının da açık olarak nerede ikamet ettiği belirtilmektedir. Satıcı satış işlemi gerçekleştikten sonra bu mülkü ile alakasının kalmadığını ve artık bu mülkün alıcıya ait olduğunu da açık olarak belirtmektedir.

1.2. Vadeli Satış

Satışa konu olan mülkün satılırken karşılığı olan paranın tamamını değil de bir kısmı alındıktan sonra kalan kısmına da bir süre tanınarak mülkün satılması işlemidir.

Karye-i Çotay sakinlerinden Abdülvehap Efendi'nin karısı Zeynep Büke Bâğçesarây Saraçhane karşısındaki üç dükkân ve üzerindeki iki odası Hızır Efendi'ye on iki bin akçeye bey'-i bât eylemişti. Zeynep Büke on iki bin akçenin üç bin akçesini peşin almış ve geri kalan dokuz bin akçe için otuz gün süre vermişti. Bu şartlar altında mülkünü satan Zeynep Büke üç dükkân ve üzerindeki iki odasıyla alakası kalmadığını ve bu mülkün Hızır Efendi'ye ait olduğunu beyan etmişti.²¹

Mahmiye-i Bâğçesarây mahallelerinden Kuba Cami' Mahellesi sakinlerinden Abdullah'ın eşi Hatice hayâtıyla mahzeniyle bir çardakhane ve bir küçük oda-i müştemile dârını Sadi Çelebi'ye yüz beş guruşa bey'-i bât eylemişti. Hatice Hanım yirmi beş gurusunu peşin olarak almış geri kalan seksen gurusu için yüz altmış bir gün süre vermişti.²²

1.3. Asâleten Satış

Alım satım işleminin bizzat kendisi tarafından yapılan satış türüdür. Bu tür satışlara asâleten satış denilmektedir.

Mahmiye-i Bâğçesarây mahallelerinden Câmî'-i kebîr Mahallesî sâkinlerinden Mehmed hayâtıyla çithane-i müştemile dârını ve dâhilinde olan çeşmesiyle kenefini Usta Ali'ye beş bin beş yüz akçeye bey'-i bât eylemişti. Mehmet mülkü ile alakasının kalmadığını ve Usta Ali'nin mülkü olduğunu beyan etmişti.²³

Mahmiye-i Bâğçesarây'da tâife-i Rûmiyândan Yori nâm Zimmî'nin Müslüman Mahallesî olan Hüseyin Bölükbaşı Mahallesî'nde bir mahzen iki çardâkhâne ve eşcâr-i müsmire ve gayr-i müsmire ve bi'r-i mayî müştemile dârını Ahmed Sofî'ye doksan altı guruşa bey'-i bât eylemişti. Bu bilgilerden hareketle gayrimüslim bir kişinin Müslüman mahallesinden mülk aldığı ve bunu tekrar orada yaşayan Müslüman bir kişiye satabildiği anlaşılmaktadır.²⁴

²¹K.Ş.S., 46/108/1

²²K.Ş.S., 46/110/3

²³K.Ş.S., 46/122/6

²⁴K.Ş.S., 46/84/4

1.4. Vekâleten Satış

Satış işleminin kendisi adına bir başkasının yani vekilin yaptığı satış türüdür. Bu tür satışlara vekâleten satış denilmektedir.

Nehr-i Kaçı'da Karye-i Aktacir sakinlerinden Gazi Sufi'nin eşi Havva ile Abdullah'ın eşi Emecân'ın Nehr-i Kaçı Cihângirâyılı kurbunda ortak mülkleri olan bir kıt'a bağlarını tarabunıyla satılması için Abdulhalim'in oğlu Timur'a vekâlet vererek Bâğçesarây sakinlerinden İncibek'e on üç bin akçeye bey'-i bât eylemişlerdi. Timur müvekkilerin bu mülk üzerinde bir hakları kalmadığını beyan etmişti.²⁵

Nehr-i kaç'ı'da Sarây-i Atık kurbunda bulunan Hani Köyü sakinlerinden Hüseyin'in eşi Fatıma vefat eden eşi Halil'den kalan Bâğçesarây Sulu Kuba Mahallesi'ndeki hayâtıyla bir çatma hâne ve bir küçük kileri müştemile dârını vekil kıldığı Abdurrahîm Çelebî, Ömer Bölükbaşı'na kırk beş guruşa bey'-i bât eylemişti.²⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak Fatıma iki defa evlenmişti. İlk eşinden kalan mülkü sattığı anlaşılmaktadır.

1.5. Vakfın Satışı

Vakıf İslam tarihi ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesidir. VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar İslam ülkelerinde toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli derecede etki etmiştir.²⁷ Bir mülkün sahibi tarafından hayır amacıyla vakfedilmesidir. Ancak vakfedilen mülkün amacına hizmet edemediği durumlarda vakfın satışa sunulduğu görülmektedir.

Mahmiye-i Bâğçesarây ahalisinden Hatîb ve mütevellî Mehmed Efendi tarafından merhum Osman Efendi'nin tilâvet-i Kur'ân için vakfeyletiği Bâğçesarây Arslan Ağâ Câmî'-i mevkiindeki dükkânın harap olduğundan satılması istemişti. Dükkan Yahya İmam'a üç bin altı yüz akçeye satılmıştı. Daha sonra ise Usta Mustafa'ya satılmıştı.²⁸

1.6. Müsaadeli Satış

Bir mülkün satılması durumunda mülke sınır olan mülk sahiplerinden izin alınarak satışın gerçekleşmesidir.

Merhûm Hâcî Gâzî Mescidi Mahallesi sakinlerinden Kürekçi Ali, Mahallesi'nde bulunan arsasını sınır komşusu olan Abid Çelebî'den izin alarak Abid Efendi'ye dört bin akçe bey'-i bât eylemişti.²⁹ Bu bilgiden hareketle 1714-1728 yılları

²⁵K.Ş.S., 46/115/1

²⁶K.Ş.S., 46/110/5

²⁷Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42 (2012), 479.

²⁸K.Ş.S., 46/89/6

²⁹K.Ş.S., 46/81/6

arasında Kırım'da komşuların birbirleri üzerindeki haklarının neler olduğu ve bu haklara riayet edildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

1.7. Vereseli Mülk Satışı

Satışa konu olan mülkün birden çok veresesinin olduğu mülk satışlarıdır.

Karasubaşı sükkanından Osman Mirza bin sekiz yüz gurusluk hisseli değirmenini dokuz yüz gurusu Sefer Şah Ağa'ya bey'i bat eylemişti.³⁰

Ali Rıza annesi Fatma hanımdan kalan bahçedeki iki sehim hissesini Hacı Abdullah Efendi'ye on bin akçeye bey'-i bāt eylemişti.³¹

2. Mülk Satış Kayıtlarına Göre Kırım'da Kaza, Karye, Mahalle ve Gayrimenkuller

Mülk alım satım kayıtlarına bakıldığında alıcının ve satıcının kazası, karyesi ve mahallesi ileride herhangi bir karışıklığa mahel vermemek için açık bir şekilde belirtilmektedir. Bu durumda günümüz araştırmacılarına büyük kolaylık sağlamaktadır. Çalışmada kayıtlardan hareketle Kırım'da bulunan kaza, karye ve mahalle isimlerinin yanı sıra onların etnik kökene göre dağılımı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Mülk Satış Kayıtlarına Göre Kırım'da Kaza, Karye, Mahalleler

Sıra No	Kaza	Karye	Mahalle	Belge No	Sıra No
1	Bahçesaray		Rum	46/103/3	
2	Bahçesaray		Ermeni	46/104/10	
3	Bahçesaray		Şehre Küstü	46/108/5	
4	Teberti		-	46/112/5	
5	Nehr-i Kaçı	Gülüm Bey	-	46/119/4	
6	Bahçesaray		Arkı?	46/120/2	
7	Bahçesaray		Terzi Han Temur Mescidi	46/120/4	
8	Bahçesaray		Cami-i Kebir	46/122/6	
9	Nehr-i Kaçı	Kalmatay	-	46/127/3	
10	Bahçesaray	Ulu Sıla	-	46/81/1	
11	Mankub		Kamışlı	48/16/8	
12			Hacı Gazi Mescidi	46/81/6	
13	Bahçesaray	Germencik	-	46/117/4	
14	Bahçesaray	Karabey	-	46/117/6	
15		Süren	-	46/87/1	
16	Bahçesaray		Koca Cami'	46/123/8	

³⁰K.Ş.S., 47/65/1

³¹K.Ş.S., 48/27/1

Tablodan da anlaşılacağı üzere Kırım'da mahalleler daha çok etnik ve dini kökene göre oluşturulmuştur. Örneğin Bahçesaray kazasına ait Rum ve Ermenilerin yaşadığı mahalleler oluşturulurken Rum ve Ermeni gibi mahalle isimleri kullanılmıştır. Ayrıca Müslümanların yaşadığı mahalleler ise daha çok mahallede bulunan cami ve mescid gibi ibadet yerlerinin isimleri ile anılmaktadır. Örneğin Bahçesaray Terzi Han Temur Mescidi, Cami-i Kebir gibi isimlere yer verilmiştir. Satışa konu olan gayrimenkullere bakıldığında çok çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin dükkan, çardakhane ve ağaçlarıyla bahçe türünden gayrimenkullerin satışı yapıldığı görülmektedir.

Tablo 2: Şer'îye Gicillerine Göre Kırım'da Mülk Satış Kayıtlarına Yansıyan Gayrimenkuller

Sıra No	Gayrimenkul Türü	Fiyat	Defter No
1	Bir Çardak Hane ve Bir Küçük Oda-i Müştemile	270 Guruş	46/104/10
2	Bir Taş Hane-i Müştemile	4000 Akçe	46/107/8
3	İki Taş hâne ve Hayati ve Bi'r-i Mâ'-i Müştemile	9000 Akçe	46/108/5
4	Bir Çatma Hane ve Bir Küçük kiler-i Müştemile	45 Guruş	46/110/5
5	İki Mahzen ve İki Dükân	2200 Akçe	46/111/2
6	İki Çatma Hane Bir Eşcâr-i Müsmire-i Müştemile	125 Guruş	46/116/1
7	Bir Kıt'a Bağını Dahilinde olan Kürüm ³² ve Eşcâr-i Müsmire ³³ ve Gayr-i Müsmiresi ³⁴	3500 Akçe	46/119/4
8	Bir Çardakhane ve Kenef ve Bir Dut Direği ve Bir Erik Direği ve Bir Üzüm Asması ve Bir Elma Direği Müştemile	12000 Akçe	46/120/2
9	Bir Çift Hane ve Hayati Müştemile	6 Guruş	46/120/4
10	Çithane-i Müştemile ve Dahilinde Olan Çeşmesi ve Kenefi	5500 Akçe	46/122/6
11	Mülk-i Bağını Taş Havlusıyla ve Dahilinde Olan Kürüm ve Eşcâr-i Müsmire ve iki Traponıyla	24500 Akçe	46/127/3
12	Bahçe	700 Akçe	46/83/12
13	İki Çardak Hane ve Eşcâr-i Müsmire ve Gayr-i Müsmire ve Bi'r-i Mâ'-i Müştemile	96 Guruş	46/84/4
14	Bir Kıt'a Arsa	4000 Akçe	46/81/6
15	İki Çardak Hane-i Müştemile	8000 Akçe	46/87/1
16	Üç Dükân ve Üzerinde İki Oda	12000 Akçe	46/108/1
17	Harabe Dükân	3600 Akçe	46/89/6
18	İki Kişinin Müşterek Bir Kıt'a Mülk-i Bağını Tarabunıyla?	13000 Akçe	46/115/1
19	Taş Hane	200 Guruş	47/9/4
20	Bir Çardak Hane	120 Guruş	47/22/2
21	İki Bab Hane Bir Fırın Bir Kenef ve Birkaç Meyve Ağacı ile Ahır	30 Guruş	47/42/9
22	Değirmen(iki hisseli)	900 Guruş	47/65/1
23	Meyveli/Meyvesiz Ağaçların Olduğu Bahçe	6000 Akçe	48/40/2

³² Üzüm, Bağ kütükleri

³³ Meyveli Ağaçlar

³⁴ Meyvesiz Ağaçlar

Tablo incelendiğinde çardak hanelerin ve taş evlerin satışa konu olduğu görülmektedir. Ayrıca Bahçe satışlarında içerisinde bulunan meyveli ve meyvesiz ağaçlarında belirtilerek satıldığı görülmektedir. Bunların yanında Kürüm yani üzüm asması yahut diğer bağ kütüklerinin de satışa konu olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle Kırım’da üzüm, elma ve armut gibi meyvelerin yetiştirildiği açıkça görülmektedir.

Sonuç

Kırım’da 1714-1728 yılları arasındaki mülk alım satım işlemlerine bakıldığında satışlara konu olan gayrimenkullerin başında daha çok çardak hane ve taş hane gelmektedir. Bu evlerin birim fiyatlarının ise 40 guruştan başlayarak 270 guruşa kadar çıktığı görülmektedir. Alım satım işleminde daha çok gurus para biriminin kullanıldığı görülmektedir. Kayıtlar incelendiğinde gurusun akçeye oranla daha kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Karasu kasabası Ermeni taifesi sakinlerinden Nirem nam Nasrani Bahçesaray Ermeni Mahallesi’ndeki bir çatma hane-i müstemilesini 45 guruşa Ukum nam Nasrani’ye satmıştı. Nirem 1550 akçesini peşin alırken kalan 2950 akçesine de bir yıl süre vermişti. Bu bilgiden hareketle 45 gurusun karşılığı 4500 akçe ettiği anlaşılmaktadır.

Sicillerde ev dışında bahçenin de yaygın olarak satıldığı görülmektedir. Kayıtlar incelendiğinde bahçe içerisinde bulunan meyveli ve meyvesiz ağaçlara da değer biçilerek beraber satıldığı anlaşılmaktadır. Bu tür bahçelerin değerinin 35 guruştan başladığı görülmektedir. Ayrıca kayıtlardan hareketle o dönemde Kırım’da yetişen meyveler hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. Örneğin bir satışta bir dut direği, bir erik direği, bir üzüm asması ve bir elma direğinin yer alması bölgede dut, erik, üzüm ve elma gibi meyvelerin yetiştirildiğini kanıtlamaktadır.

Üzerinde durulması gereken diğer bir konu da gayrimenkul satışlarının daha çok alıcı ve satıcının aynı etnik ve dini gruptan olan kişiler arasında yapılmasıdır. Örneğin Bir Ermeni mülkünü yine bir Ermeni’ye sattığı görülmektedir. Üzerinde durulması gereken diğer bir husus da vakfedilen bir gayrimenkulun satılmasıdır. Örneğin Osman Efendi tarafından ölümünden sonra Kur’an okunması için vakfedilen mülkü ve dükkanının harabe olduğu gerekçesiyle satılmasıdır. Siciller incelendiğinde müşterek olan bir gayrimenkulün rahatlıkla bir başkasına satıldığı görülmektedir. Bu bazen birinci dereceden akraba olurken bazen de yabancı bir kişi olabilmektedir. Örneğin Fatma Hatun eşi ile ortak olan sekiz sehimlik bahçedeki dört sehim hissesini kardeşi Hasan’a sattığı görülmektedir. Ayrıca Osman Mirza bin sekiz yüz gurus değerindeki hisseli değirmende bulunan hakkını Sefer Şah Ağa’ya dokuz yüz

guruşu satmıştı. Bu bilgiden hareketle vereseli bir mülkün hissedarlarından biri tarafından satışa çıkarıldığında ilk önce mülkün toplam değeri tespit edilmektedir. Akabinde toplam rakam hissedar sayısına bölünüp hissesini satan kişiye payına düşen miktar verilmektedir.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet. “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer‘iye Mahkemeleri ve Şer‘iye Sicilleri”. *Türkler Ansiklopedisi* 10/54-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, M. Akif. “Osmanlı Devleti’nde Mahkeme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Bardakoğlu, Ali. “Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/13-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ekin, Ümit, “Sakk Mecmualarının Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine Bir Deneme”. *Bilig* 53/115-138.
- Gedikli, Fethi. “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer‘iye Sicilleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5/187-213. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Günay, Ramazan. “Şer‘iye Sicillerinde Mülk Alışverişleri: Kullanılan Usul ve Dil”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27/15-24. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Kaya, Süleyman. “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 3/5/379-416. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1984.
- 46 No.lu Kırım Şer‘iye Sicili. İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi.
- 47 No.lu Kırım Şer‘iye Sicili. İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi.
- 48 No.lu Kırım Şer‘iye Sicili. İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Oğuz, Mustafa- Akgündüz, Ahmet. “Hüccet”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. 18/446-450. İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Uğur, Yunus. “Şer‘iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

7.Bölüm

Macaristan’da Turancılık: “Tarihi Süreç ve Kimlik İnşası Açısından Bir Değerlendirme”

Nurhan AYDIN*, Elif ERGÜN**

Giriş

Milliyetçilik, 19. yüzyıldan itibaren hızla yayılmış, imparatorlukların yıkılarak ulus-devletlerin inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak da etnik temelleri esas alan pan-milliyetçi hareketler ortaya çıkmıştır. Pan-Türkizm, Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm gibi akımlar, ortak bir dil, kültür veya kökenden gelen halkları aynı siyasi ve kültürel yapı altında toplama hedefiyle şekillenerek geniş bir coğrafyada karşılık bulmuştur.

Milliyetçilik olgusunun neticesinde ortaya çıkan fikirlerden biri olan Turancılık ise yalnızca Türk dünyasında değil, tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle Macaristan gibi bazı Avrupa ülkelerinde de etkili olmuştur. Macarlar, tarihi geçmişleri ve kökenlerini araştıran çalışmalar çerçevesinde Ural-Alтай teorisine yönelmiş, kendilerini Asya halklarıyla ilişkilendiren tarihsel ve kültürel izler üzerinden kimliklerini yeniden yorumlamışlardır. Bu çalışmalar ve düşünceler, özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Macar aydınları arasında güçlü bir zemin bularak bilimsel, kültürel ve siyasi alanlarda etkili bir ideolojiye dönüşmüştür.

Macaristan’daki Turancılık hareketi, başta Türk halkları olmak üzere, Asya coğrafyasındaki diğer topluluklarla ortak bir soy veya kültürel miras arayışı üzerine kurulmuştur. Bu düşünce akımı, yalnızca akademik çalışmalarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sivil toplum kuruluşları, dernekler, kurultaylar ve halk etkinlikleri aracılığıyla toplumsal bir kültüre dönüşmüştür.

20. yüzyıl boyunca çeşitli siyasi kargaşalardan etkilenen Macaristan’da Turancılık zaman zaman radikal siyasi hareketlerle ilişkilendirilmiş, zaman zaman ise kültürel ve antropolojik bir araştırma sahası olarak görülmüştür.

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, z.nurhanaydin@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2240-2548.

** Bağımsız Araştırmacı, e.erguneliff@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8697-4495.

Günümüze gelindiğinde ise Turancılık fikri, kimlik inşası, kültürel aidiyet ve tarihsel hafızanın yaşatılması gibi kavramlarla ilişkilendirilerek Macar toplumunda belirli bir karşılık bulmaya devam etmektedir. Özellikle “Macar Turan Vakfı” gibi oluşumların yürüttüğü faaliyetler, hem halk nezdinde Turancılığın yeniden hatırlanmasını sağlamış hem de Türk dünyası ile olan ilişkilerin güçlendirilmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Macar halkında oluşan Turan algısı, yalnızca bir tarihsel geçmişe yönelik değil, aynı zamanda alternatif bir kültürel yönelimi de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada, Turancılığın tarihsel gelişimi, Macaristan’da ortaya çıkışı ve bu ideolojinin kimlik inşası sürecine etkileri incelenmeye çalışılarak günümüzdeki yansımaları değerlendirilmiştir.

1. Milliyetçilik Kavramına Genel Bakış

Milliyetçilik, aynı millete mensup bireylerin birlikte ve bağımsız bir yaşam sürme arzusu taşıması, toplumla sevgi ve saygı temelli bir bağ kurarak, onu yüceltme isteğiyle hareket etmesidir. Bir başka ifadeyle milliyetçilik ya da milliyet duygusu, kişilerin kendilerini mensubu oldukları topluma ait hissetmeleri ve gerektiğinde o toplum için fedakârlıkta bulunmaya hazır olmaları anlamına gelir. Geleneksel yaklaşımlarda bir toplumun millet sayılabilmesi için ırk, dil, din ve kültür gibi nesnel ölçütler aranırken, günümüzde bu anlayış daha çok ortak kader, sevinç ve üzüntüleri paylaşma ve birlikte yaşama iradesine dayanmaktadır. Yani modern toplumlarda milliyetçilik, soy bağına değil, bireylerin bilinçli tercihlerine ve ortak aidiyet duygusuna dayanır. Milliyetçiliğin temelinde bağımsız bir devlete sahip olma arzusu yatar. Bu arzu egemenlik, eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla birlikte anlam kazanır. Bununla birlikte, sağlıklı bir milliyetçilik anlayışı yalnızca kendi milletin bağımsızlığına değil, diğer ulusların da egemenliğine ve özgürlüğüne saygı gösterilmesini içerir.²

Uluslararası ilişkilerde milliyetçilik, özellikle Fransız Devrimi ile birlikte gelişip yayılmış ve o dönemin toplumsal ve entelektüel dinamiklerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik olgusu, kapitalizmin yükselişi, güçlü merkezi devlet yapılarının oluşması, bürokrasinin gelişimi, kentleşme, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve toplumların laikleşmesi gibi modernleşme süreçlerinin bir sonucu olarak da ön plana çıkmıştır. Milliyetçiliğin doğması, aynı zamanda millet kavramının şekillenmesine öncülük etmiştir.³

² Hasan Tunç, Faruk Bilir, “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı ve Atatürk Milliyetçiliği”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (1998), 89-97.

³ Enes Berhuda Kökerer, “Fransız ve Alman Ulusçuluk Fikrinin Tarihsel ve Düşünsel Kaynakları”, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* 5/1 (2023) 21-42, 25.

Milliyetçiliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı, hangi türlerinin bulunduğu ve modern bir olgu olup olmadığı konuları üzerine pek çok farklı görüş öne sürülmüş, bu alanda oldukça kapsamlı bir literatür oluşmuştur. 19. yüzyılda özellikle Avrupa başta olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde milliyetçilik akımı etkili olmuş, sınırlar yeniden şekillenmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında da bu etki devam etmiştir. 21. yüzyılda ise sanayileşme, küreselleşmenin etkisi ve ulus-devletlerin yanında uluslararası oluşumların güç kazanması gibi gelişmeler, milliyetçiliğin bir ideoloji olarak önemini yitirmeye başlamasına neden olmuştur.⁴

Milliyetçilik üzerine yapılan çalışmaların sistematik biçimde yürütüldüğü ilk dönem olan 1920-1945 yılları arasında, millet ve milliyetçilik kavramları daha çok doğal birer oluşum olarak değerlendirilmiştir. Ancak modernist ve etno-sembolist yaklaşımların ortaya çıkmasıyla birlikte, bu kavramlara dair farklı yaklaşımlar belirmiştir. Modernist kuramcı Ernest Gellner, “Ulus ve Ulusçuluk” adlı eserinde milliyetçiliği, siyasal birim ile ulusal birimin örtüşmesini savunan bir siyasal ilke olarak tanımlamıştır. Gellner, milletin modernleşme süreciyle birlikte ortaya çıktığını savunur ve millet tanımını iki temel ilkeye dayandırır: birincisi, iki insanın aynı millete ait sayılabilmesi için aynı kültürü paylaşmaları gerekir; ikincisi ise bu kişilerin birbirlerini aynı milletin üyesi olarak tanımlamalarıdır. Yani kültürel ortaklık ve karşılıklı tanıma, Gellner’in millet tanımının temelini oluşturur. Bir diğer modernist kuramcı Benedict Anderson ise milliyetçiliği daha iyi anlamak için onu din veya akrabalık gibi aidiyet temelli yapılarla birlikte düşünmek gerektiğini savunur. Etno-sembolist yaklaşımın önde gelen isimlerinden Anthony D. Smith ise milliyetçiliği geçmişteki etnik bağlar ve kolektif kimlikler dikkate alınmadan anlamamanın mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Smith’e göre millet; ortak bir tarihi toprağı paylaşan, benzer mitler ve anılara sahip, ortak bir kamu kültürü ve ekonomi etrafında birleşen, üyeleri arasında hak ve yükümlülükleri tanıyan ve belirgin bir isme sahip olan insan topluluğudur. Bu görüş, milli kimliğin çok katmanlı ve çeşitli etkenlerle şekillenen bir yapı olduğunu ortaya koyar. Genel olarak kavramlara dair yapılan tanımlamalara bakılırsa hem millet hem de milliyetçilik kavramlarının tanımı üzerinde fikir birliği bulunmadığı görülmüştür. 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan post-modernist yaklaşımlar, milletleri birer “hayal ürünü” olarak görmüş ve bu doğrultuda yaklaşımlar belirlemişlerdir. Bu kavramlar kimi zaman bir düşünce sistemi, kimi zaman ise bir duygu durumu olarak ele alınmış, bu durum da tanımlama sürecini karmaşık bir hale getirmiştir.⁵

⁴Senem Sönmez Selçuk, “Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/3 (2012), 117-136, 118.

⁵Aydın Erdoğan, “Yeni Bir Din: Milliyetçilik?”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2018), 227-253, 229-231.

Milliyetçiliğin modern bir yaklaşım olduğu görüşüne karşı çıkan görüşlerde mevcut olup, Durmuş Hoccoğlu tarafından bu yaklaşım “modernist yanılgı” olarak tanımlanmıştır. Ona göre milliyetçilik, her ne kadar bir kavram ve terim olarak 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olsa da, aslında çok daha eski dönemlerde farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Bazı dönemlerde zayıf, zaman zaman ise güçlü; bazen açıkça, bazen ise örtük bir şekilde ortaya çıkan milliyetçilik, her çağda ve her toplumda bir şekilde kendini göstermiştir. Hoccoğlu’na göre milliyetçilik, en temelde bir aidiyet, mensubiyet ve hissediş biçimi olarak insanın doğasında yer alan bir olgudur. İnsan doğasıyla ilgili bir yaratılış meselesi söz konusudur ve bu nedenle insanın var olduğu her yerde milliyetçilik de doğal olarak var olmuştur.⁶

19. yüzyılda Avrupa merkezli gelişmelerle birlikte siyasal ve toplumsal yapı üzerinde belirleyici bir ideoloji haline gelene gelen Milliyetçilik, 21. yüzyıla kadar zayıflayarak da olsa etkisini sürdürmüş, bireylerin ulusal aidiyet duygusunu pekiştirmekle kalmayarak modern devletlerin oluşum sürecinde de etkili bir rol oynamıştır. Farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlarda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan bu akım, modern dünya tarihinin yönünü belirleyen başlıca ideolojilerden biri olmuştur.

2. Turancılık ve Gelişimi

19.yüzyıla kadar eski metinlerde yalnızca coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için kullanılan “Turan” kavramı, zamanla anlam değiştirerek yeni ideolojik boyutlar kazanmıştır. İlk olarak Avrupa’nın ortasında Slavlar ve Germenler arasında sıkışmış bir halk olan Macarların “doğuya yöneliş” düşüncesiyle ideolojik bir şekil kazanan bu kavram, daha sonra jeopolitik bir siyasal tez haline dönüşmüştür.⁷

Turan kavramının siyasal, kültürel ve tarihsel boyutları, Batı modernitesinin doğrudan ya da dolaylı olarak dünya üzerindeki etkisi çerçevesinde ele alınabilir. Osmanlı Devleti ve Türk dünyası, Batı sömürgeciliğinin hedef noktalarından olmuş, bu durum Türkler üzerine olan ilgiyi artırmıştır. Bu bağlamda Batı’da ve Rusya’da gelişen Türkoloji disiplini, Türkleri inceleyen önemli bir bilim dalı haline gelmiş ve hızla ilerlemiştir. Bilimsel araştırma alanlarının sınıflandırılmasında sürekli bir değişim yaşanırken, 19. yüzyılda özellikle ırk ve dil üzerine yapılan çalışmalar ön plana çıkmış ve bu konular günümüze kadar süregelen tartışmalara zemin hazırlamıştır. Turan terimi de bu tartışmaların bir

⁶ İkbâl Vurucu, *Osmanlıdan Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına Kadar Türk Milliyetçilerinde Turancılık Algısı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 7.

⁷ Erkan Çobanoğlu, *Türkiye’de Türk Kültürünün Gelişiminde Turancılık Fikri Üzerine Değerlendirmeler* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 5.- Tarık Demirkan, *Macar Turancıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 39.

sonucu olarak ortaya çıkmış ve zamanla daha geniş bir kullanıma kavuşmuştur. Bu bağlamda “Turan dilleri” ifadesini ilk kullanan kişi tarihçi Bunsen olmuş, bu terimi güncelleştirip daha yaygın hale getiren ise Max Müller olmuştur. Bunsen, bu kavramı Hint-Avrupa ve Sami dillerine ait olmayan Asya ve Avrupa dillerini sınıflandırmak amacıyla kullanmıştır. Müller ise bu grupelemaya Fin-Ugor ve Altay dillerinin yanı sıra Siyam, Tibet ve Malaya dillerini de dahil etmiştir. Bu anlayışla birlikte Turan terimi, Hint-Avrupa ve Sami kökenli olmayan tüm Avrupa ve Asya dillerine genel bir atıf olarak kullanılmıştır. Ural-Altay ve Fin-Ugor ayrımı temelinde, hem Avrupa’da konuşulan Fince ve Macarca gibi dilleri, hem de Avrasya genelindeki tüm Türki dil ve lehçeleri kapsayan geniş bir dil ailesini ifade eden popüler bir kavram haline gelmiştir. Dil temelli bu sınıflandırmalar, ırk araştırmalarını da doğrudan etkilemiştir. Dilbilimci Max Müller, diller arasında yaptığı Ari ve Turani ayrımını, zamanla ırksal bir farklılık olarak yorumlamış ve bu iki büyük dil ailesinin aynı zamanda iki farklı ırkı temsil ettiğini öne sürmüştür.⁸

Osmanlı döneminde milliyetçilik, 19. yüzyıldan itibaren belirginleşmiş olsa da, Türklerin tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerden itibaren bu düşünce, bir kavram olarak değilse de bir bilinç ve aidiyet duygusu olarak var olmuştur. Türk tarihine bakıldığında bu şuurun birçok örneğine rastlamak mümkündür. Sözlü edebiyatın temel unsurlarından olan destanların çoğunda ana tema, Türk milletine duyulan bağlılık ve millet bilincidir.⁹

Türk toplumunda milliyetçilik düşüncesi, tarih öncesi dönemlerden beri hissedilmiş ve yaşanmıştır. Bu durum özellikle Orhun Yazıtlarında ve Asya Hun İmparatorlarından Çi-çi’nin halkına hitaben yaptığı konuşmada açık bir şekilde kendini göstermiştir. Alman tarihçi Fr. Hirth’ye göre, Çi-çi’nin konuşması tarihte milliyetçilik düşüncesinin ilk kez dile getirildiği örneklerden biridir ve Çi-çi bu ideolojiyi devlet politikası haline getiren ilk lider olarak kabul edilmiştir. 8. yüzyılda dikilen Orhun Yazıtları, Türk milliyetçiliğinin en açık ve güçlü belgelerindendir. Bu yazıtlarda Göktürk hakani, Türk Milletini dünyanın tek hâkim gücü olarak tanımlamış, sevgi, sadakat ve milletine duyduğu derin bağlılığı ifade etmiştir. Ayrıca Türk yurdu olan kutsal Ötüken topraklarının yabancıların ayak basamayacağı kadar değerli olduğu vurgulanmıştır. Hakan Bilge, Türk milletinin sonsuzluğuna öylesine inanmıştır ki, ona göre Türk devletinin çökmesi ve törenin sona ermesi ancak “gökyüzünün yıkılması ve yerin yarılmasıyla” mümkün olabilir. Göktürklerin ardından gelen ve Orta Çağ’ın en

⁸Vurucu, *Osmanlıdan Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına Kadar Türk Milliyetçilerinde Turancılık Algısı*, 37-38.

⁹Sinan Demirtürk, *20. Yüzyılın Başında Turancılık Düşüncesi Kaynakları ve Gelişimi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 18-19.

gelişmiş topluluklarından biri sayılan Uygur Türklerinde görülen “Kut Dağı” efsanesi de bu milli şuurun bir başka göstergesidir. Bu efsanede, kutsal Türk topraklarına gösterilen saygısızlık sonucu milletin karşılaştığı felaketlerden söz edilerek, vatan sevgisi ve milli bilinç pekiştirilmiştir.¹⁰

Türkler İslamiyet’i benimsedikten sonra da milliyetçilik bilincini yitirmemiştir. Türkler için ‘İslamiyet’ ve ‘Türklük’ biri diğerine güç veren ‘ruh’ ve ‘beden’ gibi kabul edilmiştir. Din ve milliyet birbirine zıt değerler olarak görülmemiş, bu bağlamda Türk-İslam Ülküsü doktrini ortaya çıkmıştır.¹¹

Turan ve Turancılık fikirleri zaman içinde farklı coğrafyalarda farklı anlamlar kazanmıştır. Örneğin Japonya’da bu kavramlar yayılmacı bir imparatorluk ideolojisine evrilirken, Türkiye’de siyasi dönüşümlerle birlikte başlangıçta bir fikir olarak Türkçülüğe, ardından da Pantürkizm’e evrilmiştir. Türkiye’de Turan ve Turancılığın, İttihat ve Terakki Cemiyeti aracılığıyla gündeme gelmesi, esasen Batı merkezli dünya sistemine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, merkezinde bozkır kültürü ve tarihinin yer aldığı alternatif bir medeniyet projesi inşa etme arzusu ön plandadır. Türk Turancılığı bu yönüyle, İngiliz coğrafyacı Halford Mackinder’in öne sürdüğü “dünya adası” kuramına dayalı olarak, küresel hâkimiyetin kalbinde yer alan Asya’nın yeniden yapılandırılması fikrine yaslanmaktadır. Bu doğrultuda İttihat ve Terakki’nin yönelimi, hayali bir imparatorluk kurma çabasından ziyade, tarihsel ve kültürel bir kaynağa dönüş yaparak Asya merkezli bir gelecek tasarımı oluşturma idealine dayanır. Türk milliyetçiliğinin en dikkat çekici yönlerinden biri yapısında ırkçılığa yer verilmemesidir. Bu durum, Türk kültürünün çok kültürlü yapısı, İslam dini etkisi ve Osmanlı’nın çok uluslu geçmişiyle doğrudan ilişkilidir. Bu fikirlerle şekillenen Turancılık olgusuna karşın 20. yüzyıla gelindiğinde, dünya savaşlarının gölgesinde yeni küresel düzen arayışları, halkları kimliklerini koruma ve varlıklarını sürdürme çabasına itmiştir. Birçok devlet, savaşların yıkıcı etkilerinden uzak durarak kendini koruma mücadelesi vermiştir. Bu ortamda Turancılık düşüncesi, geniş bir coğrafyada destek bulmuş ve özellikle Slav ve Germen unsurlar karşısında dağınık halde bulunan Türk topluluklarının bir araya gelme ve varlıklarını birlikte sürdürme arzularına hitap etmiştir.¹²

¹⁰ Turgay Uzun, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2010), 256.-Demirtürk, 20. Yüzyılın Başında Turancılık Düşüncesi Kaynakları ve Gelişimi, 18-19.

¹¹ Selçuk Kırbaç, “Türk Milliyetçiliği ve Türk-İslam Ülküsü”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi*, 5/25 (2014), 105-106.

¹² Çobanoğlu, *Türkiye’de Türk Kültürünün Gelişiminde Turancılık Fikri Üzerine Değerlendirmeler*, 5-6.

3. Macaristanda Turancılığın Ortaya Çıkışı

Tarihi süreçte Avrupalı devletler Macarları kendilerinden görmeyerek doğulu bir kavim olduklarını belirtmişlerdir. Bir taraftan Slav diğer taraftan Germen kavimleri arasında kalan Macarlar bu milletlerin baskısına uğramışlardır. Bu süreç Macarlarda kendi tarihlerini ve kökenlerini araştırma ihtiyacı doğurmuş ve Macarların ünlü bilim adamı Csoma Körösi, kökenlerini bulmak için Doğu'ya yönelmiştir. Körösi, Asya Tarihi'ne ait kaynakları araştırdıktan sonra bir profesörden Macarların Batı dillerinde “Ungar”, “Hongrois”, “Hungarian” adıyla anılmasının belki de İç Asya'daki Uygurların adıyla ilgili olabileceğini öğrenmiştir. Öğrendiği bilgilerle 1818 yılında Doğu'ya doğru yola çıkan Csoma, Tibet'e kadar uzanan uzun bir seyahate çıkmıştır. Tibet'e ulaştınca Tibet dili üzerine önemli bir çalışma yaparak bir gramer hazırlayan Csoma, asıl amacından uzaklaşsa da 58 yaşında tekrar araştırma yapmak için Uygurların yurduna doğru yola çıkmış, yolculuğu esnasında hayatını kaybetmiştir. Ondan sonra 1843'te Antal Regul'y'de Sibirya'ya giderek dil araştırmalarında bulunmuştur. Ancak Turan'ı, etnografik bir terim olarak Macar kamuoyuna tanıtan kişi, ünlü Macar Türkolog Armin Vambery olmuştur. Hatta Macar Türkolog, Turan ırkı tanımlamasını da kullanmaktan çekinmemiş, neticede Turan kavramı, 20. yüzyılın ilk yıllarında başlayarak coğrafi anlamlandırmanın sınırlarını aşmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Türkleri ile Macar Türkologlar arasındaki bağlar kurumsal ilişkilere doğru yönelme aşamasına girmiştir. Pan-Turanizm tabiri de özellikle Macaristan'da kullanılmıştır. Bu tabirin uzak anayurt ideali manasında kullanılması 1839'lara kadar gitmektedir.¹³

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtilaf devletleri ile Macaristan arasında imzalanan ve Macaristan'ın topraklarının büyük bir kısmını kaybettiği Trianon Barış Antlaşması sonrasında ise Turan kelimesi jeopolitik bir kavram olarak ortaya çıkmış, Avrupalı devletlerin Macaristan'a karşı uyguladıkları olumsuz siyasi hamleler sonucunda Macar aydınları tekrar tarihi sicillerini araştırmaya yönelmişlerdir. Konuyla ilgili araştırmalar yapıldıkça da Turan kavramının yüzeysel algılamaların aksine bir zihniyet farklılığı olduğu ve Doğu'ya yönelik hareketini başlatan bir fikir ve düşünce ayrılığı olduğu ortaya çıkmıştır. Turan kavramının Macaristan'da ortaya çıkarak bu düşüncenin Türk kültür ve uygarlığını kapsaması üç dönem şeklinde gelişmiştir denilebilir. Bu dönemler şu şekildedir¹⁴:

¹³ Müjdat Karagülmez, *Macaristan'da Türkoloji* (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 45-46.

¹⁴ Arzu Yazıcıoğlu, *İngiliz Belgelerine Göre Turancılık* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021) 45-46.

- I. Dönemde Turancılığın Budapeşte merkezli jeopolitik bir tez olduğu düşüncesi hakimdi. Öyle ki bu dönem, Jön Türk hareketinin de etkisiyle toplumda Türkçü fikirlerin yer bulması beraberinde milli bir şuurun oluşmasını sağlamıştır. Turancılığın en önemli amacı, dönemin diğer siyasi güçleri karşısında Türk kültür ve medeniyetini yansıtan Turan birliğini oluşturarak Türk düşünce dünyasında birlik ve beraberliği sağlama düşüncesi idi.
- II. Dönem, Turancılık fikrinin olgunlaşma aşamasıdır. Türk -Macar ittifakı oluşturulmaya başlanmış, Türk aydınlarının Türk kimliği ile ilgili çalışmaları derinleşmiş, İttihat ve Terakki'nin savunuculuğunu yaptığı Turancılık fikrinin en parlak zamanını yaşadığı dönemdir.
- III. Dönem ise, Tatar Türklerinin Rus baskısından ve asimilasyonundan kurtulmak ve bağımsızlıklarını kazanmak için Osmanlı Türkleriyle hareket edip milli şuuru canlandırıp Turan birliğini sağlamlaştırmayı hedef alan süreçtir. Bu aşamalarla birlikte Turancılık, başlangıçta ülkelerin ortak çıkarları doğrultusunda bir araya gelmelerini sağlarken daha sonra bu fikir Türkçülükle, oradan da Pantürkizm'le özdeşleşerek dünya siyasetinde yerini almıştır.

Bu gelişmeler, Turancılığın Macaristan'da yalnızca bir siyasi düşünce değil, aynı zamanda kapsamlı bir dünya görüşü olarak benimsenmesine zemin hazırlamıştır. İdeolojinin toplumda yaygınlık kazanmasıyla birlikte, Macar Turan Cemiyeti, Macaristan Turan Birliği ve Körösi Csoma Derneği gibi çeşitli yapılar altında örgütsel bir yapılanma süreci başlamıştır. İlk teşebbüs 1905 yılında gerçekleşmiş, ancak bu girişim kısa süreli olmuştur. Buna rağmen, birkaç yıl sonra kurulan ve uzun ömürlü yapılar arasında yer alan Macar Turan Cemiyeti aracılığıyla Turancılık düşüncesi yeniden canlanmış ve etkisini artırmaya başlamıştır. 1905 tarihli kısa ömürlü girişimin ardından 1910 yılında tekrar kurulan cemiyetle Turancılık başarılı bir şekilde kurumsal bir yapıya bürünmüştür.¹⁵

19.yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı ve İslam kimliklerinin ötesine geçerek etnik kimliğin üstünde konumlanan yeni bir Türk kimliği arayışı, Osmanlı aydınlarını Macaristan'da gündeme gelen Turan düşüncesiyle ve Turancılık ideolojisiyle tanıştırmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesiyle ivme kazanan Türkçülük hareketi içinde önemli bir yer edinen Turancılık, Kemalist milliyetçiliğin dış politika açısından benimsemediği bir yönelim olarak, daha çok Orta Asya'nın ortak bir uygarlık coğrafyası olduğu

¹⁵ Faik Mert Erkan, *İki Savaş Arası Dönemde Macaristan ve Japonya'da Turancılık* (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023) 8-9; Nazım Önen, "Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), Cilt: 4/406.

anlayışıyla sınırlı biçimde kolektif bellekte yaşamayı sürdürmüştür. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın dış politikasının etkisiyle tekrar gündeme gelen Pan-Türkist eğilimler ise, 1950'li yıllardan itibaren Türk siyasetinde özellikle Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk topluluklarının komünist rejim altında yaşamalarına karşı çıkan ve bunu “Bozkurtçu” bir dille ifade eden radikal sağ çevreler tarafından sahiplenilmiştir. Sovyetlerin dağılması ve Doğu Bloku'nun çöküşüyle birlikte Türkiye, bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetleriyle doğrudan ilişki kurma fırsatı elde etmiş; bu da Turan ülküsünün bir mirasçısı olarak görülen ‘Türk Dünyası’ kavramına yeniden ilgi duyulmasına ve Pan-Türkizmin daha geniş toplumsal kesimlerce tartışılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶

4. Macar Halkında Turan Algısı ve Turancılığın Kimlik İnşasındaki Rolü

20. yüzyılın ilk yarısında, özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında Turan düşüncesi Macar aydınları arasında ve bir dereceye kadar da devlet nezdinde olumlu bir akım, bir kurtarıcı fikir olarak görülmüş, Macar tarihinin buhranlı dönemlerinde kimlik tartışmaları sürekli canlanmıştır. Turancılık fikri de o dönemin siyasi ittifaklarının ve kimlik arayışının bir neticesi olarak doğmuştur. Zamanla bu fikre muhalif olanlarda ortaya çıkmış ve Turancılığın etkisi azalmaya başlamıştır. Ancak tarihi süreçte Macar ulusal kimliğinin oluşumunda Türk-Macar ilişkilerinin ve bu ilişkilerin sonuçlarının büyük bir etkisi vardır. Macarların Türklere bakışı zamana, toplumsal ve siyasi koşullara göre sürekli olarak değişmiştir. Ulus-devlet inşası sürecinde Macarların yaklaşımı olumlu yöndeysen, Osmanlı dönemi Türk-Macar ilişkileri, Macarların gözünde oldukça olumsuz bir içeriğe sahiptir.¹⁷

1990'ların ikinci yarısından itibaren Macar Turancılığı yeniden canlanma sürecine girmiştir. Bu dönemde 1998 yılında “Turan” dergisi yeniden yayımlanmaya başlamış, ancak 2011 yılında herhangi bir gerekçe belirtilmeden yayın hayatına son verilmiştir. Aynı süreçte Macar-Turan Vakfı (Magyar-Turan Alapítvány) öncülüğünde her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen kurultay ile birlikte Macarların Ulusal Toplantısı (Magyarok Országos Gyűlése) gibi etkinlikler de kamuoyunun gündemine girmiştir. Ancak bu iki organizasyon çoğu zaman radikal eğilimler taşıdığı yönünde değerlendirilmiş ve güncel siyasal yapıdan dışlanarak bir alt kültür fenomeni olarak görülmüştür.

Günümüzde Macar Turancılığı çerçevesinde iki temel yapı dikkat çekmektedir:

Siyasi alanda Jobbik Partisi ve lideri Gabor Vona, kültürel ve akademik sahada ise Macar Turan Vakfı ile başkanı Andras Zsolt Biró ön plana çıkmaktadır. Özellikle

¹⁶ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 122; Hicran Arpuş, *Küreselleşme ve Postmodern Dönemde Türk Milliyetçiliği ve Turancılık Fikrinin Dönüşümü* (Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 53-54.

¹⁷ İsmail Doğan, “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47/2 (2007), 9-10.

“Hun-Türk Kurultayı” adıyla bilinen ve ciddi katılımıla gerçekleşen etkinlikleri sayesinde Macar Turan Vakfı, Türk dünyasında geniş yankı uyandırmış ve tanınırlık kazanmıştır. 2010 yılında geçmişte faaliyet gösterip kapanmış olan bir vakfın adını yeniden canlandırarak kurulan bu yapı, kültürel ve bilimsel faaliyetlere ağırlık verirken; Jobbik Partisi ise daha çok siyasi alana odaklanmıştır. Her iki oluşum da fikrîsel zeminini Turancılık ideolojisinden almaktadır. Jobbik Partisi, ülke içerisinde hızlı bir şekilde örgütlenerek yükselişe geçse de, zamanla hem iç politikada, hükümete, hem de dış ilişkiler bağlamında Avrupa Birliği’ne karşı tutumu nedeniyle ekonomik ve siyasi desteklerden yoksun kalmış; böylece giderek yalnızlaşmıştır. Macaristan’ın jeopolitik dengelerinde kendine kalıcı bir yer edinmekte zorlanan parti, zamanla çizgisinden sapmak zorunda kalmış, bunun sonucunda ise seçmen tabanında erime yaşamıştır. Bu gerileme süreci, partinin 2018 genel seçimlerini kaybetmesi ve lideri Gabor Vona’nın istifasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Diğer yandan Macar Turan Vakfı siyasi gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, kutuplaşma yaratabilecek ve özellikle Türk dünyasıyla olan ilişkileri zedeleyebilecek tartışmalardan uzak durmayı tercih etmektedir. Siyasi ve dini meseleler gibi tartışmalı alanlara mesafe koyarak, kültür, sanat, bilim ve etkinlik gibi toplumsal uzlaşmayı besleyen konulara odaklanan bir yaklaşım benimsemiştir.¹⁸

Andras Zsolt Biró, Ekim 2015 tarihinde Konya’da faaliyet gösteren Ahde Vefa Turan Birliği Derneği çatısı altında, “Antropolojik Açıdan Dünya Türklüğü” başlıklı bir konferans düzenlemiştir. Bu etkinlik sonrasında Macaristan’da Macar kimliğinin kökenlerini Orta Asya’da arayan iki farklı oluşum ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan biri, Ferenc Vukics liderliğinde kurulan Magyarok Szövetsége (Macar Birliği) adlı yapıdır. Söz konusu birlik, özellikle Karpat Havzası’nda yaşayan Macarların ortak kültürel kimliği ve tarihsel mirasına odaklanarak faaliyet göstermektedir. Ayrıca bu yapı her yıl düzenli olarak Magyarok Országos Gyülese (Macarların Ulusal Toplantısı) adıyla geniş katılımlı bir etkinlik organize etmeye başlamıştır.¹⁹

Yukarıda bahsedilen konferans ya da toplantı gibi etkinlikler, Macar halkı arasında Turan fikrinin bir tür “kültürel köprü” olarak kabul edilmesini sağlarken, ortak mitolojik unsurların vurgulanması ve sembolik değerlerin paylaşılması yoluyla halklar arası etkileşimi güçlendirmiştir. Özellikle kırsal kesimlerde yaşayan ve geleneksel değerlere daha bağlı olan Macar topluluklarında, Turancılığın kültürel ve folklorik boyutları daha yoğun hissedilmektedir. Ancak bu yaklaşım genellikle ideolojik bir yön taşımaktan ziyade, kültürel bir yakınlık ve kimlik açısından bir zenginlik arayışını olarak ön plana çıkmıştır.

¹⁸ Bilim Dili, “Günümüz Macar Turancılığı” (Erişim 10 Ağustos 2025).

¹⁹ Alev Duran, Fatma Çalık Orhun, “Macarlar, Macaristan ve Turancılık”, *History Studies Dergisi*, 11/2 (2019), 566.

Turancılık, Macar kimliğinin inşasında da hem kültürel hem politik açıdan bir araç olmuştur. Macarlar, kimliklerini sadece Avrupa bağlamı ile tanımlamak yerine, tarihsel köken arayışı ve Asya ile bağ kurma fikri sayesinde özgün bir kimlik söylemi geliştirmişlerdir. Ancak politika açısından, milliyetçi, kültürel ve ideolojik amaçları desteklemek, dış ilişkilerde “Doğu” ile yakınlık kurmak gibi söylemler, toplumun tümünü kapsayan pratiklerle örtüşmemiş, kimlik hissi, kültür bağları, halkın çoğunluğunun tarihi köken algısı sınırlı bir etkide kalarak sembolleştirilmiştir. Örneğin, Macar ulus inşa sürecinde (19.yüzyıl boyunca) etkili bir rol oynayan yazarların, şairlerin ya da sanatçıların işaret ettikleri değerler doğrultusunda kurulan ulusal kimlik, Macar ulusal kimliğinin bir parçasının, İslam’a ve doğudan gelen işgalci güce karşı mücadeleler ile şekillenmesine neden olmuştur. Buna karşın Macar Turancıları Türk Milli Mücadele döneminde basın yoluyla bu direnişe destek vermişlerdir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde de Macaristan’la siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmuş, kültürel ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmiştir Atatürk savaş yıllarında Macar Türkolojisine ilgi duymuş, bu ilgisi Cumhuriyet döneminde gerçekleştirdiği kültürel çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Görüldüğü üzere döneme, konuya, zemine göre oluşan bakış açıları Turancılığın toplumsal yansımalarını da etkilemiştir. Neticede Turancılık Macar kimlik inşasında “tam olarak gerçek köken” sunmaktan öte bir “kimliksel ihtiyaca cevap verme”, “gurur ve aidiyet oluşturma” işlevi görmüştür. Macar Turancılığının ana sebebi Tarihi Macaristan’ın korunması ve bu nedenle Cermen ve Slavlar içinde kaybolma tehlikesi içerisinde olan Macar halkının bu kitlelere denk bir akraba grubuna ulaşma isteğidir. Bu doğrultuda ilerleyen Turancılık fikri Macar halkında sert çizgilerle değil döneme göre gerekli olan tepkiler çerçevesinde şekillenmiştir.²⁰

Sonuç olarak, Macaristan’da Turancılık, yalnızca geçmişe yönelik bir nostalji ya da romantik bir tarih okuması değil; aynı zamanda güncel kimlik tartışmalarına alternatif bir perspektif sunan dinamik bir düşünce alanıdır. Macar halkı içinde bu düşüncenin tarihsel ve kültürel yankıları, özellikle ortak köken, kültürel yakınlık ve sembolik aidiyetler üzerinden yeniden üretilmektedir. Bu yönüyle Macar Turancılığı, Türk dünyasıyla kurulan sembolik bağların da taşıyıcısı olmayı sürdürmektedir. Önümüzdeki dönemde, bu ideolojik zeminin Avrupa’daki çok kültürlü yapılar, kimlik krizleri ve jeopolitik gelişmelerle nasıl etkileyeceği ise önemli bir araştırma konusu olarak gündemde kalmaya devam edecektir.

²⁰ Veysel Can Karakuş, *Macar Milli Kimliğinin Bir Parçası Olarak Macaristan’daki Osmanlı/Türk Karşıtı Hafıza Mekanları* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Melek Çolak, *Atatürk Döneminde Türk-Macar İlişkileri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2023); Demirkan, *Macar Turancıları*, 50; Erkan, *İki Savaş Arası Dönemde Macaristan ve Japonya’da Turancılık*, 58.

Günümüzde ise Avrupa Birliği ile yaşanan gerilimler, ekonomik zorluklar, komşu ülkelerle Triyanon Antlaşması sonrasında ortaya çıkan sınır meseleleri ve yurtdışında yaşayan Macarların karşılaştığı sorunlar gibi çeşitli etkenler, Macar toplumunu yeni yönelimler aramaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Doğu'ya yeniden yönelme düşüncesi, uzun bir sessizlik döneminden sonra yeniden ifade bulmaya başlamıştır. Ancak burada kastedilen “doğu” yalnızca Ural-Altay topluluklarıyla sınırlı kalmamakta; Rusya ve Çin gibi ülkelerle kurulan ilişkiler de bu perspektifin bir parçası haline gelmektedir. Bu yeni dönem dinamiklerinin Turancılık düşüncesi üzerindeki etkileri, bu ideolojiyle ilişkisi ve zaman zaman siyasetçilerin de katılım gösterdiği söz konusu kurultay ve toplantıların ülke siyasetini ne ölçüde etkileyeceği ise zaman ve zemine göre değişmektedir.²¹

Sonuç

Turancılık düşüncesi, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan pan-milliyetçi ideolojilerle paralel bir şekilde gelişmiş; farklı coğrafyalarda farklı şekillerde yorumlanmıştır. Türk dünyası açısından köklü bir tarihi ve kültürel ideal olarak şekillenen bu ideoloji, Macaristan özelinde, etnik kökenin ötesine geçen bir kimlik arayışının, alternatif bir tarihsel ve kültürel bağ kurma çabasının yansıması olmuştur. Macar halkı, Avrupa'daki Germen-Slav merkezli tarih anlatılarına karşılık, Ural-Altay kökenli kimliğe yönelerek kendi tarihsel varlığını yeniden tanımlama gayretine girmiştir.

Macaristan'da Turancılığın sadece bir entelektüel tartışma zeminiyle sınırlı kalmadığı, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren kurumsallaşan yapılar, kültürel dernekler ve siyasi hareketler aracılığıyla daha geniş bir toplumsal tabana yayıldığı görülmektedir. Macar Turan Cemiyeti'nden günümüzdeki Macar Turan Vakfı'na kadar uzanan süreçte, bu düşünce farklı bağlamlarda yeniden yorumlanmış; kimi zaman bilimsel ve kültürel bir arayış, kimi zaman da siyasi bir ideal olarak kendini göstermiştir.

Macar halkı için Turancılık zamana ve zemine göre kimlik inşası bağlamında etkin bir rol oynamıştır. Tarihsel olarak Asya steplerine yöneltilen bakış, sadece etnik bir kökenin araştırılması değil, aynı zamanda Avrupa kimliğinin dışında kalan bir tarihsel aidiyetin inşası anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım, gerek halk festivalleri gerekse akademik çalışmalar aracılığıyla günümüzde de canlılığını korumaktadır. Etnik köken gerçeğinden çok kültürel bağlar ve aidiyet duygusu ön plana çıkarılmaktadır.

²¹ Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çarpraz, “Macar Turancılığına Genel Bakış”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi* 3/17(2012), 108.

Özellikle 21. yüzyılda, küresel ölçekte artan kimlik tartışmaları ve Avrupa Birliği ile yaşanan gerilimler, Macaristan'da alternatif tarihsel ve kültürel yönelimlerin tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu çerçevede Doğu'ya yani tarihsel olarak Türk ve Asya topluluklarına yönelen ilgide belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Kurultay gibi kültürel etkinlikler, bu ilginin somut bir yansıması olup, Turan fikrinin günümüz halk kültüründe nasıl yeniden üretildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yine de halkın veya yöneticilerin tümünün bu fikri taşıdığı veya önemseydiği gibi bir genelleme yapılamamaktadır.

Macaristan'daki Turancılık algısı her zaman homojen ya da ideolojik açıdan tüm çevreleri kapsayan bir yapı sergilememektedir. Jobbik gibi siyasi aktörler bu fikri belirli dönemlerde radikal siyasi söylemlerle ilişkilendirirken, Macar Turan Vakfı gibi oluşumlar kültürel ve bilimsel çerçevede daha kapsayıcı bir yol izlemektedir. Bu da Turancılığın, Macar toplumunda farklı kanallar üzerinden farklı anlamlarla yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Tarihi süreçte Macar halkı nezdinde Turan fikri, kimi zaman kayıp bir kökenin yeniden inşası, kimi zaman ise Avrupalı kimliğe alternatif bir kültürel arayış olarak değerlendirilmiştir. Bu anlayış özellikle 20. yüzyılın başlarında, Türk dünyasıyla kurulan temaslar sayesinde daha da görünür hale gelmiştir. 21. yüzyıla gelindiğinde ise Turan algısı çeşitli halk etkinlikleri, kurultaylar ve kültürel festivaller aracılığıyla yeniden canlanmış, bu tür faaliyetler Macar halkının kendi geçmişine duyduğu ilginin ve Türklerle kurduğu sembolik bağın güncel yansımaları olarak ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Arpuş, Hicran. *Küreselleşme ve Postmodern Dönemde Türk Milliyetçiliği ve Turancılık Fikrinin Dönüşümü*. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Bayram, Bülent. Çarpraz, H. Şevket Çağatay. “Macar Turancılığına Genel Bakış”. *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi* 3/17 (2012) 101-112.
- Çobanoğlu, Erkan. *Türkiye’de Türk Kültürünün Gelişiminde Turancılık Fikri Üzerine Değerlendirmeler*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Çolak, Melek. *Atatürk Döneminde Türk-Macar İlişkileri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2023.
- Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Demirtürk, Sinan. *20. Yüzyılın Başında Turancılık Düşüncesi Kaynakları ve Gelişimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Doğan, İsmail. “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47/2 (2007),1-12.
- Duran, Alev. Çalık Orhun, Fatma. “Macarlar, Macaristan ve Turancılık”. *History Studies Dergisi* 11/2 (2019), 557-571.
- Erdoğan, Aydın. “Yeni Bir Din: Milliyetçilik?”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2018) 227-253.
- Erkan, Faik Mert. *İki Savaş Arası Dönemde Macaristan ve Japonya’da Turancılık*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Karagülmez, Müjdat. *Macaristan’da Türkoloji*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Karakuş, Veysel Can. *Macar Milli Kimliğinin Bir Parçası Olarak Macaristan’daki Osmanlı/Türk Karşıtı Hafıza Mekanları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kırbaç, Selçuk. “Türk Milliyetçiliği ve Türk-İslam Ülküsü”. *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi* 5/25 (2014), 101-120.
- Kökerer, Enes Berhudan. “Fransız ve Alman Ulusçuluk Fikrinin Tarihsel ve Düşünsel Kaynakları”. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 5/1 (2023), 21-42.
- Oba, Ali Engin. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Önen, Nazım. *Turan’a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*. Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Sönmez Selçuk, Senem. “Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/3 (2012), 117-136.
- Tunç, Hasan. Bilir, Faruk. “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı ve Atatürk Milliyetçiliği”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (1998), 89-97.
- Uzun, Turgay. “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2010), 253-268.
- Vurucu, İkbâl. *Osmanlıdan Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına Kadar Türk Milliyetçilerinde Turancılık Algısı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yazıcıoğlu, Arzu. *İngiliz Belgelerine Göre Turancılık*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bilim Dili. “Günümüz Macar Turancılığı”. Erişim 10 Ağustos 2025. <https://bilimdili.com/arkeotarih/gunumuz-macar-turanciligi/>

8.Bölüm

Hanlık Döneminden İsmail Bey Gaspıralı'ya Kırım'da Eğitimin Dönüşümü ve Türk-İslam Dünyasına Etkileri

Nuri KAVAK*

Giriş

Kırım Hanlığı Hacı Geray tarafından 1441 tarihinde kurulmuş 1783 Rus işgaliyle de ortadan kaldırılmıştır¹. Osmanlı Devleti'ne bağlı bir devlet olarak gerek Lehistan-Litvanya Krallığı gerekse de Rus Çarlığı ile etkin bir mücadele vermiştir. Batılıların deyimiyle Karadeniz'in bekçisi, Osmanlı Devleti'nin sağ koludur. Gedik Ahmet Paşa'nın 1478 yılında düzenlediği Kefe Seferi sonrası Mengli Giray ile mutabık kaldıkları ahitname sonrası Osmanlı etkisi ve tabiiyet ilişkisi artarak devam etmiştir².

Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin parçalanması sonrası ortaya çıkan devletlerden birisidir. Karadeniz'in kuzeyinde yaklaşık dört asır etkili bir devlet olarak adından söz ettirmiştir. Osmanlı Devleti ile bazen tabi bazen de ittifak şeklinde yürüttüğü birliktelik ilişkileri çok daha derinlere taşımış ve birçok alanda benzerlikler hatta aynı kurum ve yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim eğitim-öğretim sistemi ve kurumları da bu nedenden dolayı tıpa tıp birbirinin aynısıdır. Karşılıklı hoca ve öğrenci gidiş-gelişleri bahsedilen benzerlikleri artırmıştır.

Kırım Hanlığı özü itibariyle kabilelerin hakim olduğu bir bozkır Türk Devlet geleneğinin devamı gibi görünmesine karşılık Osmanlı tesiri ve Kırım yarımadasındaki yerleşik toplulukların etkisiyle farklı bir yapı ve kendine has bir kültürel yaşam geliştirmiştir. Önemli değişimler yaşanmış olmasına rağmen özü itibariyle bir Türk-İslam devleti temelleri üzerinde yükselmiştir.

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nurikavak1453@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-9216-8163

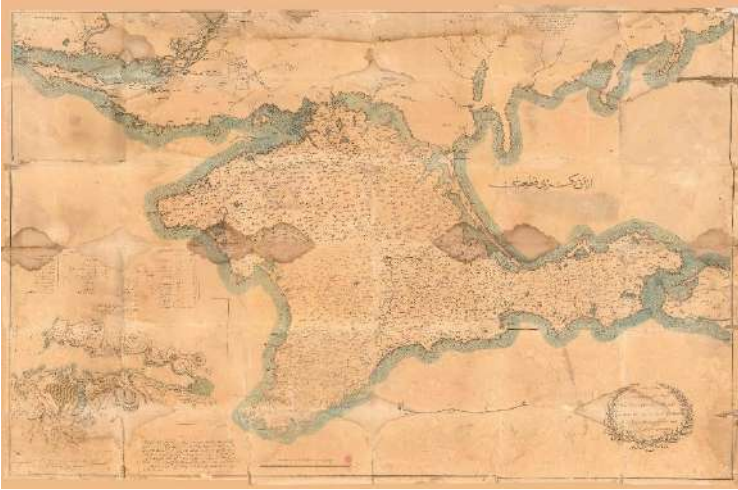
¹ Serkan Yazıcı, “Osmanlı Devleti (1699-1923)”, *Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (İstanbul: Nobel Yay., 2019), 185-186

² Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 484-487

1. Kırım Hanlığı'nda Eğitim ve Öğretim

Kırım Hanlığı diğer Türk-İslam devletleriyle eğitim ve öğretim alanında yapısal ve içerik olarak benzer özellikler göstermektedir. Kırım Tatarlarında da her bir çocuktan asgari olarak kutsal kitabı okuyabilecek kadar bir okuma-yazmayı bilmesi beklenmektedir. Nitekim Kırım Tatarlarında eğitim hayatı altı yaşına gelen çocukların okula gitmesiyle başlar³. Eğitim öğretim günlük yedi saat üzerinden sonbaharda başlar ve yaz başına kadar devam ederdi. Eğitim mekânları genelde cami görevlilerinin hoca olmasından ötürü camilerin bitişiğinde inşa etmişlerdir. Eğer bu işe has bir binası yok ise caminin son cemaat yeri mekteb olarak kullanılırdı. Kırım'ı 1578 yılında ziyaret eden Lehistan Elçisi Martin Bronevskiy hatıratında, Kırım'ın her tarafında okulların olduğuna değinerek hemen hemen bütün çocukların okula gittiğini kaydetmiştir⁴. Bu bağlamda Baron De Tott, Fransa elçisi olarak Kırım Hanlığı'na gelmiş ve geride bıraktığı seyahat notlarında ülkenin her bir köşesinde medreselerin olduğunu ve bu durumdan dolayı da eğitim seviyesinin yüksek oluşuna işaret etmiştir⁵. Han ve hanlık ailesi mensupları arasında edebiyata, sanata ve bilime ilgi duyan ve eserler veren hatta kütüphane yaptıran şahsiyetlerde vardı. Örneğin Bora Gazi Giray Han (1588-1608) kaleme aldığı bir divanı ve pek çok gazeli olduğu bilinmektedir⁶.

Resim 1: 1854 yılında Kırım Harbi nedeniyle çizilen bir harita

³ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)* (Ankara: T.T.K., 1996), 27-29.

⁴ Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev., Kemal Ortaylı, (Ankara: Ege Matbaası, 1970), 43.

⁵ Serkan Yazıcı, "Osmanlı Modernleşme", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Ahmet Şimşek (İstanbul: Pegem Akademi yay.,2019), 36: Baton De Tott Fransız elçisi olarak Kırım Hanlığı'na gittikten sonra İstanbul'a gelerek Osmanlı devleti'ne hizmet etmiştir.

⁶ Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)* (İstanbul: Baha Matbaası, 1980), 56-57.

Ayrıca yakın tarihte varlığından haberdar olduğumuz Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri vasıtasıyla özellikle vakıf kayıtları üzerinden ve zaman zaman da görev yapan kimseler ile alakalı hükümlerden çok fazla veri ve bilgi elde edilebilmektedir. Sicil sayısının 121 adet gibi oldukça yetersiz bir sayıda olmasına rağmen tatmin edici kayıtlar tespit edilmiştir. Vakıf hükümleri üzerinden eğitim kurumları ve lakaplar ile de hocalar ile alakalı bilgiler ortaya çıkmaktadır.

Kırım Hanlığı, Osmanlı tâbiyetine girdikten sonra ülkedeki belli bir kesim çocuklarını daha iyi bir eğitim alabilmesi için başta İstanbul'daki ve diğer şehirlerdeki meşhur medreselere göndermeye başladılar. Kırım'da ya da Osmanlı ülkesinde yaşayan önemli Kırımlı ulema sınıfı mensuplarının birçoğu bu eğitim-öğretimden geçmiş ve zamanla da meşhur alimler olmuşlardır. Nitekim Kefevî Mehmed Şefî Dede, Molla Seyyid Ahmed Kırîmî, Akkirmânî Muhammed Kefevî, Hüseyin Efendi, Seyyid Mûsâ Kelîmî, Mehmed Feyzi, Abdullah Afîfüddin Efendi, Ferruh Efendi gibi örnekler verilebilir. Osmanlı coğrafyasında eğitim alıp Kırım'a gelen hoca sayısının da çok olduğu tahmin edilmektedir. Sistemli ve resmi olmamasına rağmen iki devlet arasında bir hoca değişimi yaşandığından söz edilebilir. Bu husus da Bursalı Mehmed Tahir'in kaleme aldığı Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri adlı eserde detaylı olarak görülmektedir⁷.

Çocuklar mekteplerini başarıyla tamamladıktan sonra daha eğitim-öğretime devam etmek isterseler ise medreselere kaydolurlardı. 1333 yılında Kırım'ı gezen İbn Battuta Kırım Yarımadasında ilk medresenin Altın Orda Hükümdarı Özbek Han tarafından Eski Kırım'da inşa ettirildiğini kaydetmiştir. Sicil kayıtlarından ve başka kaynaklardan elde edilen verilere göre ülkenin birçok yerinde çok sayıda medrese vardı. Mengli Giray han tarafından 1500 yılında Bahçesaray'ın Salacık mevkiisinde inşa ettirdiği Zincirli Medrese en meşhur olanı ve günümüze ulaşan nadir yapıdır⁸. Adını giriş kapısında yer alan zincirden almaktadır. Nitekim Yeni Medrese, Küçük Mehmed Efendi Medresesi, İncibek Hatun Medresesi, Mübârek Sultan Bike Medresesi, Arslan Giray Medresesi, Hacı Yahyâ Medresesi, Kadı Kemal Medresesi, el-Hac Sübhan Kulu Gazi Ağa Medresesi, Mercâniye Medresesi, Hatuniye Medresesi, Orta Medrese, Hacı İbrâhim Medresesi adıyla bilinenler bunlardan bazılarıdır. Günümüzde Rus Çarlığı ve sonrasında kurulan S.S.C.B. dönemlerinde Kırım'da Kırım Türklerine ve daha başka yaşayan Türk topluluklarına dair fiziki yapıların hemen hemen

⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, haz., Mehmet Sarı (Ankara: Kültür Bak. Yay., 1990).

⁸ Oktay Aslanapa, *Kırım Türk Eserleri, Sanatı, Tarihi, edebiyatı ve Musikisiyle Kırım* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2003), 25-26 ve bkz., Halim Giray, *Gülbün-i Hanan*, haz., İbrahim Gültekin (Ankara: T. C., Kültür ve Turizm Bak. Yay., 2019), 11.

hepsi yıkılmış ya da tahrip edilmiştir. Bu nedenle hem arşivlerin günümüze gelememiş olması hem de fiziki yapıların yok edilmesi işimizi güçleştirmektedir. Ancak Baron de Tott’unda işaret ettiği üzere ülkenin her bir köşesinde medreseler vardı ve hizmet vermekteydiler.

Resim 2: Bahçesaray Zincirli Medrese ⁹

Günümüze bahsi geçen medreselerden Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından restore edilerek gelebilen Zincirli Medresedir. Zincirli Medresenin yapısı ve planı diğer İslam ülkelerindeki medreselerle aynı özellikleri göstermektedir. Nitekim medreselerde kullanılan yapılar koğuş sistemine göre çok odalı olarak inşa edilmişti. Her koğuşun "törbüyük" denilen bir amiri bulunmakta idi¹⁰. Sulta adı verilen kurallar manzumesi yeni gelen her talebeye okunur ve herkes konumuna göre nasıl hareket edeceğini önceden bilirdi. Eğitimdeki pozitif bilimlerin azlığı ve alfabe konusu dönemin en büyük tartışma konularından birisi idi. Zira çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen medrese sorunu ilerleyen dönemlerde de en çok üzerinde durulan konu olacaktır.

2. Rus İşgali Sonrası Kırım’da Eğitim ve Öğretim

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kırım’da eğitim öğretim durumu Ruslaştırma politikaları sebebiyle iyice kötüye gitmekteydi. Eğitim öğretim bu asimilasyon siyasetinin en önemli ayağını oluşturmaya başladı. Hatta Ruslar bu amaçla 1827 yılında, "gimnazyum" adıyla Akmescid’de ilk eğitim kurumlarını açtılar. Okulun eğitim öğretim dili Rusça idi. Ancak Kırım Türkleri, Ruslar’a olan güvensizliklerinden ötürü gimnazyuma çocuklarını kaydettirmek istemediler¹¹.

⁹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Zincirli_medrese.jpg

¹⁰ Taha Bayraktar, *Kırım Tatar Milli Hareketinde Maarif ve Alimler (1883-1921)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bil. Ens. Müd.Yay. Yüksek Lisans Tezi, 2002), 24.

¹¹ Giray Saynur Bozkurt, "İsmail Bey Gaspralı ve Eğitim Reformu", *İsmail Bey Gaspralı İçin* (Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., 2004), 294.

Rus Çarlığı ise Osmanlı Devleti ile olan ilişkilere bağlı olarak cereyan eden savaş yıllarında Kırım'daki baskıyı arttırmakta idi. Bunun da en temel nedeni Osmanlıya yakın hissedilen Kırım Türklerinin Osmanlı ile işbirliği yapabileceği düşüncesidir. Zira Rusya 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında medrese talebelerini Rus ordusuna alarak bu duruma hem darbe vurmayı hem de Kırım Tatarlarının gücünü kırmayı hedeflemiştir. Ancak bahsi geçen uygulama büyük bir tepkiyle karşılanarak Osmanlı topraklarına daha fazla insanın göç etmesiyle sonuçlanmıştır. Gençlerin orduya asker olarak kaydedilip götürülmeleri neticesinde yani XIX. Yüz yılın sonlarına doğru Bahçesaray, Karasubazar, Kefe, Kerç ve Gözleve gibi büyük yerleşim yerlerinde bulunan on beş kadar medrese geride kalabilmiştir¹².

Diğer yandan Rus Çarlığı, Kırım'ı ilhak ettikten sonra sistemli olarak medreseleri iş göremez hale getirmiştir. Rus Çarlığı kamunun bir parçası olarak gördüğü vakıfların mallarına el koyarak hızla başka kimselere aktarmıştır. Vakıfların çökmeye yüz tutması ya da iş göremez hale gelmesi pek çok kurumu ve hizmeti olumsuz etkilediği gibi eğitim-öğretim faaliyetlerine de zarar vermiştir. Buna karşılık Zincirli Medrese'nin vakfına tahsis edilen gelirler ve gelir getirici gayrimenkuller bulunmasına karşılık eğitim öğretim kalitesi giderek düşmüştür. Bunun üzerine İsmâil Bey Gaspıralı'nın teşviki sonucunda Habîbullah Efendi (1889) başmüderis oldu. Habîbullah Efendi eğitim öğretimi bir düzene sokarken diğer yandan da medresenin fizikî yapıları ile personel ihtiyacı gibi önemli meseleleri de çözüme kavuşturmaya çalıştı. Ancak üst sınıfa yükselme sınavına katılan altmış beş öğrenciden sekizi başarılı olabildi. Eğitim dili Arapça olduğu için başta İsmâil Bey Gaspıralı olmak üzere Arap harfleri ve Arapça eğitiminin kaldırılması fikrini ortaya atanlar olmuşsa da bu fikir pek taraftar bulamadı. Sorunları herkesin görmesine karşılık somut bir adım atmak belli tutucu çevrelerden çekinildiğinden ötürü pek mümkün olamamıştır.

3. İsmail Bey Gaspıralı (20 Mart 1851-24 Eylül 1914)

20 Mart 1851'de Kırım'ın eski payitahtı Bahçesaray civarında yer alan Avcıköy'de dünyaya gelmiştir¹³. Babası Mustafa Alioğlu Gasprinskiy annesi ise Fatma Sultan'dır. İlk olarak mahalle mektebinde eğitime başlayan İsmail Bey Gaspıralı daha sonra Akmescid Erkek Gimnazyumu'na devam etmiştir¹⁴. Mezun olduktan sonra askeri okula başlamış ve oradan da Moskova'daki Harp Okulu'na geçmiştir. Bu Rus okullarında kendi milli değerlerinden uzak Hristiyanlık ve ağır bir slav baskısı altında kalmıştır. Ondaki kendi toplumuna olan büyük bağlılık ile

¹² Fevzi Altuğ, "Kırım Medreseleri", *Kırım Mecmuası* 10, (15 Temmuz 1918), 189.

¹³ V. Y. Gankiyevich, "İsmail Gasprinskiy'in Terdjimeniy Alına Dair", *Yıldız* 4, (Özbekistan 1991), 92.

¹⁴ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yay., 2004), 16.

milliyetçi duyguların doğuşu bahsedilen okul yıllarına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmek için bir teşebbüste bulunmuşsa da yakalanarak ordudan atılmıştır¹⁵. Bunu üzerine 1868 senesinde Bahçesaray'a dönerek Zincirli Medrese'de Rusça dersleri vermeye başlamıştır.

İsmail Bey Gaspıralı yaklaşık dört yıl sonra Bahçesaray'dan ayrılarak İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitmiş ve Paris'te bulunduğu zamanlarda ünlü Rus yazar İvan Turgenyev'le tanışmış ve yanında çalışmıştır. Paris'ten İstanbul'a geçmişse de 1874 yılında istediği Osmanlı subayı olma hayali gerçekleşmeyince tekrar Kırım'a dönmüştür¹⁶. İdealist bir genç subay adayı olarak Türk dünyasının içinde bulunduğu elim vaziyetten ötürü kimliğini ve geleceğini şekillendirmek adına bir arayış içindedir.

İsmail Bey Gaspıralı Avrupa'nın önemli merkezlerini ve devletlerini tanıdığı gibi Osmanlı Devleti ve İstanbul ile Rusya'yı çok iyi tanıyan biri olarak gelecekteki hayatına yön verebilecek tecrübeler edinmiştir. İçinde bulunduğu Rusya Türklerinin yaşadıkları baskı ve asimilasyona karşılık onları uyandırmak ve çağın en iyi milletleri ve devletleri haline getirebilmek için fikirler üretmeye başlamıştır. O gün geniş kitlelere ulaşabilmenin yolu olarak aklına basın ve yayın gelmiştir. Nitekim 1881'de, Akmesic'de çıkan Rusça Tavrıda gazetesinde Rusya Müslümanlarına hitaben yazılar kaleme almaya başlamıştır.

Resim 3: İsmail Bey Gaspıralı¹⁷

¹⁵ Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, 17-18.

¹⁶ Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/396.

¹⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dunyasinda-iz-birakan-dusunce-adami-gaspıralı-ismail/1772925>

Rusça basılan bir gazetede Rusça yazılar kaleme almış olmak İsmail Bey Gaspıralı'yı ideallerine yakınlaştırmadığı için Türkçe bir yayın organı çıkarma teşebbüsünde bulunmaya sevk etmiştir. Resmi makamlar onun başvurusunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Tiflis'te bazı denemeleri olduğu esnada yani 1883 yılında Rusça ve Tatarca olarak baskı yapma şartı ile bir gazete basma izni alabilmiştir. 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da Tercüman ismiyle bir gazeteyi haftada bir kez çıkarmaya başlamıştır. İlerleyen zamanlarda baskı adedi artırıldığı gibi daha geniş bir coğrafyaya da ulaştırılmıştır. Ayrıca kurduğu matbaa ile gazetenin basılma işlemini de kontrolü altına almıştır. Bir taraftan da gazetenin basım maliyetleri düşürülünce daha geniş kitlelere ulaşması mümkün olabilmıştır.

İsmail Bey Gaspıralı basın ve yayın hayatı, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra siyasi sahada verdiği mücadele sağlığını olumsuz etkilemiştir. Zira yaklaşık 63 yıllık bir ömre o kadar çok şey sıkıştırmış idi. 24 Eylül 1914 tarihinde Kırım Hanlığı'nın payitahtı Bahçesaray'da vefat etmiştir. Bahçesaray'ın Salaçık mahallinde Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray Han'ın türbesinin yakınında büyük bir kalabalık eşliğinde toprağa verilmiştir. Rusya'nın her bir köşesinden cenaze merasimine katılmak için insanlar akın akın gelmişlerdir. Onun ölümü Türk Dünyasını ve Rusya Müslümanlarını öksüz bırakmıştır. Yaptıklarıyla yapamayıp miras bıraktığı idealleriyle günümüzde bile ölümsüz bir şahsiyet olarak yerini korumaya devam etmektedir.

4. İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri

İsmail Bey Gaspıralı birçok insanın edinemediği büyük bir tecrübeyi gezdiği ülkeler ve şehirler sayesinde çok kısa bir zamana sığdırmıştır. O, Rusya, Osmanlı ve Avrupa'yı iyi tanıyan birisi idi. Edindiği tecrübeler sonrasında içinde bulunduğu Rusya Müslümanlarının yaşadıkları kötü şartları ve gördükleri idari baskıya karşı fikirler ve eylemler ortaya koymaya başlamıştır. Ona göre cahillik, yoksulluk, birlikten uzak olan Rusya Müslümanlarının siyasi dağınıklığı en temel problemlerin başında gelmekte idi.

Rusya Türkleri arasında iletişimi sağlamak ve ortak hayaller çevresinde bir araya getirebilmek için Türkçe'nin her bir Türk evladının çok iyi konuşuyor olmasını dile getirmiştir. Bir tarafta Rus hükümeti Rusça öğrenmeyi dayatırken diğer tarafta da medreselerde Arapça ağırlıklı bir eğitim ile Türkçe unutilan bir dil haline gelmeye başlamış idi. İsmail bey Gaspıralı ortak bir dil olarak Türkçe'nin vazgeçilmez bir dil olduğunu ve de Tercüman gazetesini çıkarmadan evvel bastığı Tonguç'un mukaddimesinde lisanımızın zenginliğine işaret etmiştir. Onun Türkçü ideallerinin en önemli mihenk taşı Türkçeye verdiği değerdir.

İsmail Bey Gaspıralı, Tercüman gazetesinde bütün dünya Türklüğünü bir araya getirebilecek Türkçeyi ortak bir edebi dil haline getirmek için büyük çaba

sarfetmiştir. O Tercüman gazetesinde ve diğer matbuat eserlerinde örnek birisi olarak Türkçeyi bizatihi kendisi özenle kullanmaya çalışmıştır. Zaman onun bu konuda ne kadar haklı olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Resim 4: Tercüman Gazetesi¹⁸

İsmail Bey Gaspıralı maddi ve siyasi anlamda çok zayıf ve de tehditlerin altında intizamlı bir hedef belirlemesi mümkün olmadığı gibi toplumu ikna edebilecek somut öngörüsü de bulunmamaktaydı. Ancak zaman gösterdi ki attığı cılız adımlar kısa sürede iyi sonuçlar vermeye başlayınca toplumsal hayatı tanzim ve motive etme anlamında başarılı olmaya başlamıştır. O, eğitim sahasında ihmal edilmiş bir toplumun iyi bir geleceği olamayacağına insanları ikna etmiştir.

Türk Dünyası'nın içinde bulunduğu kaos ve idealsizleşmenin temel nedeninin eğitim-öğretim kurumlarındaki gerilikten kaynaklandığı ve hızla bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerektiğine olan inancı ile pozitif bilimleri ön plana almış, yeni usul ve tekniklerle donatılmış eğitim-öğretim kurumlarını faaliyete sokmuştur. Okuma-yazma konusunda oldukça zor olan Sıbyan Mekteblerinin yanı sıra akli ve nakli bilimleri tekrardan öte geçmeyen ve dini bilimlere ağırlık vermiş medreselerin kötü gidişatını iyi analiz etmiş birisi olan Gaspıralı'nın eğitimde yenileşme sloganı toplum tarafından da kısa sürede kabul görmüştür. Çünkü İsmail Bey Gaspıralı'nın ortaya koyduğu reçete modernleşme, cahilliği yok etme ve gençlerin iş sahibi olmayı hedeflemişti.

Onunla bütünleşen Türk Dünyasında slogan haline gelen "Dilde, işte, fikirde birlik" sözleri yukarıda bahsedilen temel problemlerin belki de çözüm

¹⁸ <https://emelvakfi.org/gaspirali-ismail-bey-universitesi-mi-465/>

formülünün bir satıra sığmış şekli olsa gerek. Hayatı boyunca bu sözleri rehber edinen Gaspıralı sadece Türk Dünyası için değil bütün Müslüman aleminin birlik ve diri olmasına çaba sarfetmiştir. Özellikle dünyanın her bir köşesinde hayat süren herhangi bir Türkün bir başka Türk ile anlaşabileceği bir ortak dili hayal ediyordu.

Rus Çarlığı'nın baskı ve şiddet ile bazen de değişik metodlarla dayattığı Ruslaştırma politikasının en önemli ayağı Türkçeyi unutturup Rusça konuşan insanlar yetiştirmek idi. Rus okullarına gelmenin ön şartı Rusçayı dil olarak konuşma mecburiyeti aynı zamanda da iş bulmada da geçerli idi. Zaman zaman mesleki eğitim veren kurumlara ve kendilerinin açtığı okullara sağladığı büyük kaynaklar ile verdiği iş garantisi cahil ve yoksul halklar üzerinde bir tercih nedeni olmak zorunda idi. Nitekim Rusların açtığı bu tip eğitim-öğretim kurumlarına çocuklarını insanlar göndermek zorunda kalıyorlardı. Ayrıca Ruslar eğitim alanında reform adıyla hiç boş durmadıkları gibi sürekli yeni yöntemler ve teşvikler geliştiriyorlardı. Bu arada Rusların bu sahadaki başarısının altını çizmemiz gerekmektedir.

Eğitimde yaşanan bu rekabete Kırım münevverleri ile İsmail Bey Gaspıralı'nın sessiz kalması beklenemezdi. Hem Osmanlı eğitim-öğretim kurumları hem Avrupa ve dahi Rus okullarını gayet iyi tanıyan Gaspıralı zaten öteden beri her kötülüğün müsebbibi olarak gördüğü cahilliği ortadan kaldıracak tedbirlerin eğitimden geçtiğini dile getiriyor ve dahi biran evvel radikal tedbirlerin alınması gerektiğine inanıyorlardı. Pragmatik bir lider olarak hamasetten ziyade içinde bulunan olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atan birisi idi. Gerçekten Rusya Müslümanları ve Türkleri arasındaki en temel problem cehaletti. Geri kalmışlığın ortadan kalkmadığı sürece her alanda toparlanmanın olması mümkün değildir. Bu amaçla 1884'te Bahçesaray'ın Kaytaç Ağa mahallesinde bir okul açarak mücadelesinin ilk adımını atmıştır. Bu okul sayesinde daha kolay ve hızlı okuma-yazma öğrenilecek ve öğrenciler daha donanımlı mezun olabileceklerdi.

İsmail Bey Gaspıralı, Kaytaç Ağa mahallesindeki bu okulda kısa sürede okuma-yazma öğretmek için cehillik karşı savaş açmıştır. Geliştirdiği “usûl-i savtiyye” isimli bu yöntemle kırk günde çocuklara Türkçe okuyup-yazmayı öğretecek idi. Nitekim kırk gün eğitim alan çocukları halkın gözleri önünde imtihan ederek nasıl başarılı olduklarını gözler önüne sermiştir¹⁹. Bu atılan adım, elde edilen başarı neticesinde sınırlar ötesine değin ulaşan etkisiyle yaklaşık 5000'den fazla okul 1914'lü yıllara geldiğimizde açılmıştır. Artık bu hareketinde içinde yer alanlara da Cedîdciler adı verilmiştir.

¹⁹ Kırımli, *Kırım Tatarlarında*, 120.

İlk başlarda İsmail Bey Gaspıralı “usûl-i cedîd mektebini” tanıtmak ve yaygınlaştırmak için çok çaba harcamıştır. Ülkenin dört bir yanındaki Müslüman Türk ahali arasından mali durumu iyi olanlara bu okulları açmaları için tavsiyelerde bulunduğu gibi zaman zamanda ayaklarına kadar giderek işin önemini anlatmıştır. Zira sağlanan destekler sayesinde okul sayısını her geçen gün arttırdı. Kafkasya ve Kırım’ın her bir yerleşim yerinde çok kısa sürede usûl-i cedîd mektepleri açılarak faaliyete girmiştir. Bu okullarda ana dilin öğretilmesi ile iş ve meslek sahibi olan bireylerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Başlangıçta her bir hoca tarafından 30-40 arası öğrenciye yaklaşık iki yıla kadar ders vermesi öngörülmüştür. Günde en fazla 5 ders ve her bir ders ise 45 dakika olacak şekilde planlanmıştır. Eğitim sonrası her bir dersten imtihan yapılarak başarılı öğrencilere diplomaları verilmekte idi. Pozitif bilimlerin yanı sıra Kur’an okuma ve İslam dininin temel bazı esaslarının öğretilmesi de usûl-i cedîd mekteplerinde ihmal edilmemişti. Temizlikten başlayıp sınıfların eğitim-öğretime uygun hale getirilmesi gibi hususlarda ciddi tedbirler alınarak eski okullardan pek çok daha iyileri meydana çıkarılmıştır. Lakin bu gelişmelere hem Rusların tepkisi ve müdahalesi cesaret kırıcı bir faktör oldu hem de Müslüman-Türk ahalinin içindeki tutucu çevreler karşı söylem ve eylemleri de toplumun zihnini karıştırdı. İsmail Bey Gaspıralı ve ona inananlar tüm bu olumsuzluklara rağmen usûl-i cedîd okullarından vazgeçmemişlerdir.

Öte yandan usûl-i cedîd mekteplerinin erkek öğrencilerin yanı sıra kız öğrenciler içinde olan şubeleri açılmaya başlamıştır. Bu amaçla İsmail Bey Gaspıralı’nın ablası Pembe Hanım Bolatukova 1893 tarihinde Bahçesaray’da ilk kız usûl-i cedîd mektebini açmıştır²⁰. Toplumun henüz kız çocuklarının okula gönderilmesine alışkın olmaması bu alanda istenilen başarının elde edilmesini mümkün kılmamıştır. Yine de kız çocukları için ciddi derecede yeni yöntemler ve eğitim tarzı üzerine planlar yapmaya devam etmiştir.

İsmail Bey Gaspıralı, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra Rusya Türkleri ve Müslümanlarının önce iş yapan, karnını doyuran çağın en iyi şartlarında yaşam süren kimseleri olmasına kafa yorarken diğer taraftan da özgür milletler arasında yer almalarını da istiyordu. Bu nedenle bahsi geçen her bir topluluğu ve bireyi bir araya getirecek toplantılar ve mümkünse teşkilatlanmaları için açık ve gizli olarak büyük riskleri göze alıyordu. Ancak Rus baskısı her bir yerde olanca gücüyle artarken bu sahada adımların atılması da pek kolay gözüküyordu. Buna rağmen İsmail Bey Gaspıralı 28 Ağustos 1905 yılında ilk teşebbüste bulunmuştur. Çar II. Nikola zamanına tesadüf eden bu girişim resmi izin alınamadığından ötürü bir

²⁰ Şengül Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi* (Ankara: Ajans Türk Matbaacılık A.Ş., 1998), 76.

nehir üzerinde gezen gemi içinde gizli olarak icra edilmiştir. Burada bir araya gelen Rusya Müslümanları toplanan bu kongrede başkanlığa İsmail Bey Gaspıralı'yı seçmiştir. Ertesi yıl St. Petersburg'da toplanan II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı ile örgütlü bir yapının temelleri atılmıştır. Değişik resmi ve gayr-i resmi yerlerde toplanan delegeler eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması, kız ve erkek her bir çocuğa ilköğretimin zorunlu olması, dil ve eğitim-öğretim kurumlarının yenilenmesi konularında ortak kararlar almışlardır.

Öte yandan basın ve matbuat alanında 1905 ihtilali sonrası ortaya çıkan olumlu atmosferi iyi değerlendirerek yeni yeni yayın organlarını hayata geçirmiştir. Bunlardan birisi Bahçesaray'da basılan ilk kadın dergisi olan Âlem-i Nisvân'ı kızı Şefika Gaspıralı tarafından 1905 yılında yayınlanmıştır. Yine ilk çocuk dergisi olarak Tercüman gazetesinin bir eki olarak Âlem-i Sıbyân Mart 1906'da ve ertesi ayda Ha Ha Ha adıyla bir mizah dergisi çıkarılmıştır. Gaspıralı dergi ve gazetenin yanı sıra kitap olarak da çok fazla eser kaleme almıştır. Bahsedilen girişimler sonucunda diline ve milli değerlerine sahip çıkan yeni nesiller yetiştirilmesinin temelleri atılmıştır.

İsmail Bey Gaspıralı 1905 yılında Osmanlı Devleti'nde gördüğü ve beğendiği rüştiyelerin Kırım'da da açılması için girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak Akmescid (erkek ve kız olarak), Bahçesaray, Karasubazar, Kerç ve Gözleve Rüştiyeleri eğitim-öğretim hizmeti vermeye başlamıştır. İstanbul'dan hem hoca hem de ders kitapları tedarik edilerek kısa sürede dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Lakin belli çevrelerin şikayeti üzerine Rus yöneticiler İstanbul'dan gelen hocaların işlerine son vermiştir. Hatta Kırım valisi daha da ileriye giderek eğitim dilinin Rusça olma mecburiyeti getirmiştir. Bir taraftan ana dilde eğitimin yasaklanması diğer yandan da I. Dünya Savaşı'na doğru gençlerin askere alınmaya başlaması üzerine okullar kapanmaya yüz tutmuştur. Zaten çok geçmeden bütün eğitim-öğretim yapılan binaları askeri amaçlı kullanma isteği üzerine okullar fiili olarak kapanmış oldu.

Sonuç

Kırım Hanlığı yaklaşık üç buçuk asır süren ömrü içinde Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir devlet olarak bütün kurum ve gelenekleriyle klasik Türk-İslam devletleri gibi tarihte yer almıştır. Sıbyan mektebi ile başlayan eğitim ve öğretim medreselerle devam etmiştir. Hanlığın her bir köşesinde tabiri caiz ise her bir caminin olduğu yerde bir mektep hizmet vermiştir. Zaman zaman ülkeye ziyarete gelen seyyahlar ya da elçi sıfatıyla görev icabı bulunan kimselerin geride bıraktıkları seyahat notları arasında eğitim ve öğretime büyük bir önem verildiği görülmektedir. Martin Bronevskiy ve Baron De Tott bunlardan sadece iki tanesidir.

Kırım Hanlığı Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası başlayan süreçte Rus Çarlığı hakimiyeti altına girmeye başlamıştır. Ruslar 1783 tarihinde Kırım'ı tamamen işgal ederek hanlığa son vermişlerdir. Ruslar Kırım Yarımadasını stratejik öneminden ve Osmanlı Devleti'ne karşı Kırım Türkü olmayan bir toprak parçası haline getirebilmek için her türlü asimilasyon yöntemlerine başvurmuşlardır. Eğitim ve öğretim bu asimile politikalarının sadece birisidir. Bir taraftan okullar açarak kendi Rus okullarına Kırım Tatar çocuklarını çekmeye çalışırken diğer taraftan da mevcut hanlıktan kalan okulların kapanması için gerekeni yaptılar.

İsmail Bey Gaspıralı gibi eğitilmiş, dünyaya yön veren devletleri tanıyan aydın Kırım ileri gelenleri Ruslaştırma çabalarına karşı eğitim-öğretim yolu ile karşı durmaya çaba sarfettiler. Ancak onların karşısında sadece Rus Çarlığı değil aynı zamanda da Kırım'ın tutucu çevreleri de vardı. Bu moral bozucu çevre ve etkilere rağmen insan üstü çabalarla cahilliğe, işsizliğe, yoksulluğa ve kimliksizleşmeye karşı savaş açmışlardı. Sadece Kırım ile yetinmeyen İsmail Bey Gaspıralı çıkardığı matbuat ürünleriyle ve açılmasına ya direkt ya da dolaylı etkide bulunduğu usûl-i cedîd okullarıyla Rusya'da bulunan tüm Müslüman ve Türk insanına aydınlık olmuştur. O, Müslüman Türklerin ortak dil üzerinde birbirini anlayabilmesine büyük önem vermiştir. Rusların her zaman iş ve aş vermeyi garanti eden zanaat okullarına ve büyük bütçeli eğitim kurumlarına karşı işi yani meslek edinimini de ön plana alarak karşı durmuştur.

İsmail Bey Gaspıralı 24 Eylül 1914 tarihinde vefat ettiğinde binlerce okul, binlerce öğretmen, sayısını bilemediğimiz öğrenci ve ders kitabı geride bırakmıştır. O, Türk dünyasının bir lideri olarak attığı tohumlarla günümüze kadar adını koruyabilen nadir şahsiyetlerden birisidir. “Dilde, işte, fikirde birlik” sloganı hal-i hazırda zihinlerde yerini korumaktadır.

Kaynakça

Basılı Kaynaklar

- Altuğ, Fevzi. “Kırım Medreseleri”. *Kırım Mecmuası* 10 (15 Temmuz 1918).
- Aslanapa, Oktay. *Kırım Türk Eserleri, Sanatı, Tarihi, edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2003.
- Bayraktar, Taha. *Kırım Tatar Milli Hareketinde Maarif ve Alimler (1883-1921)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bil. Ens. Müd., Yay. Yüksek Lisans Tezi Eskişehir 2002.
- Bronevskiy, Martin. *Kırım*. çev., Kemal Ortaylı, Ankara: Ege Matbaası, 1970.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. haz., Mehmet Sarı, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1990.
- Bozkurt, Giray Saynur. “İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu”. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., 2004.
- Gankiyeviç, V. Y., “İsmail Gaspıralının Terdjimeniy Alına Dair”, *Yıldız* 4, (Özbekistan 1991).
- Hablemitoğlu, Şengül Necip. *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık A.Ş., 1998.
- Halim Giray. *Gülbün-i Hanan*. haz., İbrahim Gültekin, Ankara: T. C., Kültür ve Turizm Bak. Yay., 2019.
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yay., 2004.
- Kırımlı, Hakan. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: T.T.K. yay., 1996.
- Kırımlı, Hakan. “İsmail Bey Gaspıralı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIII/392-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Yücel. “Kırım Hanlığı”. *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Ülküsal, Müstecib. *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası, 1980.
- Yazıcı, Serkan. “Osmanlı Devleti (1699-1923)”. *Türk Tarihi ve Kültürü*. ed. Muhammed Bilal Çelik, İstanbul: Nobel Yay., Kasım 2019.
- Yazıcı, Serkan. “Osmanlı Modernleşme”. *Modern Türkiye Tarihi*. ed. Ahmet Şimşek, İstanbul: Pegem Akademi Yay., Eylül 2019.

İnternet Kaynakları

<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dunyasinda-iz-birakan-dusunce-adami-gaspirali-ismail/1772925>

(Erişim Tarihi: 01.12.2015)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Zincirli_medrese.jpg

(Erişim Tarihi: 01.12.2015)

<https://emelvakfi.org/gaspirali-ismail-bey-universitesi-mi-465/>

(Erişim Tarihi: 01.12.2015)

9.Bölüm

Şer’iye Sicillerine Göre 1713-1718 Yılları Arasında Kırım’da Aile Hukuku

Ömer DÖŞEMETAŞ*

Giriş

Karadeniz ve Azak Denizi ile çevrili olan Kırım, 9 km genişlik 20 km uzunluk ve 26.140 km² toprağa sahip bir yarım adadır. Yarımadaya dışarıdan gelecek tehlikeleri engellemek için doğal bir kapı durumunda olan bölge Orkapı’dır. Kıyıları girintili çıkıntılı olan bölgede doğal limanlar da mevcuttur.¹ Tarihsel olarak birçok devlet tarafından ele geçirilen bu bölgede Altın Orda Devleti’nin hâkimiyetinin zayıflaması sonucu Kırım Hanlığı kurulmuştur. 1475 tarihinde Gedik Ahmet Paşa komutasındaki bir ordunun Kırım’a gelmesi ile bölge Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir.² Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Giray hanedanı, beylik federasyonu ve Osmanlı matbuluğu olmak üzere üçlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı sık sık karşı karşıya gelse de Osmanlı Devleti’nin kuzey siyasetinin temeli Kırım’a dayandığı için bölgeye özel önem verilmiştir. Bu statüyü zedeleyen bir durumda devlet vasallık statüsü çerçevesinde hanları görevden almaktan çekinmemiş, hanlık ve devlet arasındaki ilişki bu şekilde uzun süre devam etmiştir.³ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa idaresinde gerçekleştirilen başarısız Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamış ve kutsal ittifak devletleri ile mücadele edilmek zorunda kalınmıştır. Burada başlayan geri çekilme üzerine Ruslar, Kırım ve Azak üzerine saldırılara başlamıştır.⁴ 1783 tarihinde Rusya tarafından ilhak edilen bölgede yaşayan Kırımlılar sistematik olarak bölgeden sürgün edilmiştir. Bununla da yetinmeyen Rusya, Karadeniz’e açılmak için üs olarak gördüğü Kırım’daki Türk İslam

* Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye, omer.dosemetas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5102-266X>.

¹“Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/447.

² Halil İnalçık, “Kırım-Kırım Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/449-457.

³ Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı ve Osmanlı Kuzey Siyaseti”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan’ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Kutluk Kağan Sümer, İstanbul: (23 – 24 Şubat 2018), 18-19.

⁴ Elif Uzunağaç, “Kırım Hanlığı’nın Siyasi Tarihi ve Devlet Teşkilatı (1441–1783)”, *Krimskoe İstoričeskoe Obozrenie* 9/1 (2022), 46.

eserlerini de yüksek oranda tahrip etmiştir.⁵ Bölgedeki Nogay ve gerçek Kırımlıları karşı karşıya getirerek aralarındaki görüş ayrılığını da derinleştirmek isteyen Rusya, tam anlamıyla bu hedefine ulaşamamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kırım göçleri için kurduğu Mecidiye şehrine hem Kırımlılar hem de Nogaylar yoğun bir göç dalgası başlatmıştır.⁶

Yaklaşık olarak üç yüz yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kırım'ın siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu aydınlatmak için müracaat edilecek ilk kaynaklar şüphesiz Osmanlı arşiv vesikalarıdır. Özellikle toplum yapısının aydınlatılmasında şer'îye sicilleri bize zengin bir doküman sunmaktadır. Kadı sicilleri olarak da ifade edilen bu belgeler, kadı ya da naip tarafından görülen mahkeme kayıtlarını ihtiva etmesinin yanında merkez ya da taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukuki meseleler, aile, toplum, ekonomi ve hukuk alanındaki en önemli kaynaklardır.⁷ Aile kavramı temel olarak Sosyoloji biliminin ilgi alanına giriyor olsa da bazı nedenlerden dolayı Osmanlı ailesinin araştırılıp gün yüzüne çıkartılmasında tarihçilere de büyük görev düşmektedir. İlk olarak ailenin aydınlatılmasında dönemin dili olarak Osmanlıca bilinmelidir. Bunun yanında olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmak yine tarihçilerin en temel görevlerindendir.⁸

Meclis-i şer' ya da mahfil-i şer' olarak adlandırılan Osmanlı mahkemesine müslim gayrimüslim bütün vatandaşların müracaat hakkı bulunmaktadır. Şerî ve örfî hukuku uygulayan bu mahkemelerde adaletin tesisi için kadıların görev süreleri sınırlı tutulmuş ve haksızlığa uğrayan vatandaşlara bir üst mahkeme olan divanı hümayuna başvurma hakkı da verilmiştir.⁹ Bu mahkemede görülen davalar ve kayıtlarının tutulduğu siciller hem toplum hem de devlet teşkilatı için bulunmaz birer kıymet değerindedir.

⁵ Hakan Kırımlı, "Kırım-Rus İdaresi Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/457-465.

⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırmakçı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 221-223.

⁷ Yunus Uğur, "Şer'îye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8.

⁸ İsmail Doğan, *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), 46-47.

⁹ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/341-344.

1. Nişanlanma

“Birbirleriyle evlenmeleri dinen ve hukuken mümkün olan iki kişinin karşılıklı evlilik vaadinde bulunması” anlamına gelen nişan (nişanlanma) ve bunun sonucu oluşan nişanlılık durumu, neredeyse bütün toplumlarda görülen bir uygulamadır. Evliliğin resmen gerçekleşmesinden önce yapılan bu nişanlanma sözleşmesine eski Türklerde de rastlanmaktadır.¹⁰

Evlilik gibi son derece önemli bir kurumun ilk adımı olan nişanlanma sürecinde aileler de sürece dâhil olarak çiftlerin ileride huzurlu ve mutlu bir yuva kurabilmeleri için birbirlerini tanımaları ve daha iyi anlamaları tavsiye edilmiştir. Nitekim nişanlanma, Müslüman toplumların örf ve âdetlerinde de önemli bir yere sahiptir.¹¹

İslam hukukunda nişanlanma, bir evlenme vaadi olarak değerlendirilir. Bununla birlikte nişanın tarafları evlenmeye zorlayıcı bir yönü olmadığı da vurgulanır. Ancak nişanlanma, ahlaki, vicdani ve örfi açıdan birtakım bağlayıcılıklar taşır. Ayrıca nikâh akdi yapılmadığı sürece nişanlılık statüsünün, tarafların mahremiyet hükümlerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmediği bilinmektedir.¹²

Araştırılan dönemde nişanlanma ile ilgili belgeler incelendiğinde daha çok tamamlanamayan evlilik sürecine ait hükümler yer almaktadır. İlk örnekte Bağçasaray Kuba Cami Mahallesi’nden Gökce Dadı, mahkemeye müracaat ederek Kurdoğlu Ali üzerine davacı olmuştur. Gökce Dadı, Kurdoğlu Ali’nin kızı için namzed olduğunu bildirmiş ama kızının daha sonra nişanı reddettiğini belirttiikten sonra nişanda verilen hediyeleri ve ücreti adı geçen Kurdoğlu Ali’ye fazlasıyla toplam yedi yüz yetmiş akçe olarak teslim ettiğini ifade etmiştir.¹³ Bu hükümde iki nokta dikkati çekmektedir. İlk olarak kızın nişandan vazgeçme hakkının bulunması ikinci olarak erkek tarafının taktığı hediyeler ve ücretlerin geri iade edilmesidir.

Bir diğer örnek de Bağçasaray sakinlerinden Mehmet Beşe, mahkemeye gelerek yine Bağçasaray sakinlerinden Hasan’dan şikâyetçi olmuştur. Hasan’ın kız kardeşiyle evlenmek maksadıyla toplam yüz yetmiş akçelik eşya verdiğini bunların geri aliverilmesini istemiştir. Hasan’da bunu kabul etmiş ve yüz yetmiş akçelik eşyayı geri Mehmet Beşe’ye teslim etmiştir.¹⁴

¹⁰ H. İbrahim Acar, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/152.

¹¹ Acar, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/153.

¹² Acar, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/153.

¹³ *46 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1126/1128)*, İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA), 46/6a-1.

¹⁴ *46 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1126/1128)*, 46/119a-1.

2. Nikâh

Nikâh, sözlükte evlenme ve özellikle cinsel birleşme anlamına gelir; Kur'ân-ı Kerîm'de ise evlilik akdini ifade eden bir terim olarak kullanılır.¹⁵ İslam da aile kurmak için evlilik esastır. Cahiliye dönemi alışkanlıklarını reddeden bu sistemde evlilik herkese ilan edilmeli mehir ve ailenin ihtiyaçları erkek tarafından karşılanmalıdır. Anne-baba olacak kişiler çocukların her türlü ihtiyacından sorumlu olacağı için bu sorumlulukları yerine getiremeyenler evliliği erteleyebilmektedir. Bu yönüyle evlilik kutsal bir akit olarak kabul edilmektedir.¹⁶

Ailenin temelini oluşturan evlilik, bütün ilahî dinlerde kadın ve erkeğin kendilerine has bir mahremiyet ve paylaşım alanı kurmalarına ve insan neslinin devamına katkı sağlamalarına imkân veren tek meşru ilişki biçimi olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Ancak nikâh akdinin muteber olabilmesi için şahitler huzurunda nikâhın kıyılması gerekmektedir.¹⁸ Kırım'da da eğer şahitler huzurunda kıyılmamışsa nikâhın bozuk olacağı yönünde bir görüş doğacağı kabul edildiğinden nikâhlarda iki şahidin bulunmasına dikkat edilmiştir.¹⁹

İslam hukukunda Şaî mezhebi için evlenme akdi erkek ile kızın velisi arasında yapılırken Hanefî mezhebine göre kadın vasisiz bir şekilde de evlenebilir.²⁰ Nikâh akdinin gerçekleşmesi için kadın ya da erkeğin vekili olması yeterli kabul edilmiştir. Bunun yanında mahkemeden gelen görevli ile şahitler huzurunda evde de nikâh kıyılabilir.²¹

Hanefî mezhebine göre reşid olmayan kız çocuğunu kan bağı esasına dayalı bir vasisi evlendirme hakkına sahiptir. Ancak baba veya büyükbaba dışında yapılan bu işlemi buluş çağına gelince kadının kadıya müracaat ederek fesih etme hakkı mevcuttur.²² Nitekim Türk aile yapısında aile fertlerine söz hakkı verilir baba aile reisi olarak baskıcı değil tasdik ve koordine edici bir role sahiptir. Aynı şekilde Müslüman Türk ailesinde kadınlara ve çocuklara merhamet ve şefkatle yaklaşmak kesin bir buyruk olarak kabul edilmektedir.²³

¹⁵ J. Schacht, "Nikah", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 9/257.

¹⁶ Abdel Rahim Omran, *İslam Kültüründe Aile Planlaması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 16.

¹⁷ Fahrettin Atar, "Nikah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/112.

¹⁸ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 73.

¹⁹ Ahmet Doğan, "İslam Hukukunda Nikâh Akdinin Uygulanması: Kırım Hanlığı Örneği (17. ve 18. Yüzyıl)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/9 (Ocak 2023), 250.

²⁰ J. Schacht, "Nikah", *İslam Ansiklopedisi*, 9/258.

²¹ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/3 (Eylül 2019), 132.

²² J. Schacht, "Nikah", *İslam Ansiklopedisi*, 9/259.

²³ Kemaleddin Erdil, *Aile Okulu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 16.

İncelenen döneme ait birkaç nikâh akdine rastlanmaktadır. İlk örnekte Fatma Hatun'un vekili Salih Çelebi aracılığıyla mahkemeye müracaat ederek on altın mehir karşılığında Ebubekir ile nikâh kıydığı görülmektedir.²⁴ Bir diğer örnekte ise aslen Anadolu'dan olan Tüccar Mahmud'un vekili Ali aracılığıyla Ayşe Hatun'u her bir dirhemi on akçe olmak üzere yedi yüz dirhem gümüş mehir ile akdi nikâh eylediği görülmektedir.²⁵ Her iki örnekte vekil aracılığıyla kıyılan nikâha örnektir. Kayıtlarda evlenmeye dair hükümlerin az olması muhtemelen mahkeme masrafı ödemek istemeyen çiftlerin nikâhlarını bir hoca huzurunda aile bireyleri ile kıymalarından kaynaklandığı varsayılmaktadır.

Evlenmenin temel unsurlarından biri mehirdir. Bu iki tarafın arzusuna bırakılmış bir konudur. Eğer evlilik esnasında mehir konusunda anlaşma sağlanamamışsa kadı tarafından kadının konumuna göre bedeli tayin edilen bir hediye kadına verilir. Mehrin evlilik öncesi tamamen verilme zorunluluğu yoktur. Bir kısmı evlilik öncesi bir kısmı boşanma veya ölüm ile evlilik bozulduğunda da ödenebilir.²⁶ Temelde mehri müsemma, mehri misl, şarta bağlı mehir ve muvazalı mehir olmak üzere dörde ayrılan mehir kavramı peşin ödenecekse mehr-i muaccel kısmen veya tamamen ileri bir tarihte ödenmesi ise mehr-i müeccel olarak adlandırılmaktadır.²⁷

İncelenen döneme dair birçok mehir kaydına rastlanmaktadır. Bağçesaray Hasan Efendi mahallesinden Şaban Efendi eşi Alemşah Hatun'a olan kırk altın mehr-i müeccel borcunun otuz beş altınlık kısmına karşılık kendisine ait evini vermiştir. Eşi de beş altın mehir alacağı kaldığını mahkeme de beyan etmiştir.²⁸ Bu hükümde Şaban Efendi mehir borcuna karşılık kendi mülkünü eşine satmıştır.

Arslan Ağa Cami mahallesinden olup vefat eden Rukiye Hatun'un kızı Ayşe vasisi Hacı Timur aracılığıyla mahkemeye müracaat etmiştir. Babası Mehmet'ten annesine ödemesi gereken yüz elli altın mehr-i müeccelini talep etmiştir.²⁹ Bu hükümde terekeye dâhil edilmesi gereken mehr-i müeccelin varisler tarafından talep edilebildiği görülmektedir.

Bir diğer kayıtta Muhsine Hatun'un boşandığı eşi Seyit Ömer'den otuz beş altın mehir alacağı olduğunu bildirip şikâyetçi olduğu görülmektedir. Eşi Ömer'in de şahitler ile Muhsine Hatun'un boşanırken mehir ve nafakasından feragat ettiğini ispatladığı görülmektedir.³⁰ Bu hükümde de kadının hakkı olmasına rağmen mehirden vazgeçtiği şahitler ile ispatlanınca mehir talebinin mahkemece reddedildiği söylenebilir.

²⁴ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/11a-4.

²⁵ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/2b-3.

²⁶ J. Schacht, "Nikah", *İslam Ansiklopedisi*, 9/259.

²⁷ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974), 217-225.

²⁸ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/81a-35.

²⁹ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/75a-1-2.

³⁰ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/116b-3.

Mehir kavramı ile İslamiyet öncesi verilen kalın kavramının bazen karıştırıldığı bilinmektedir. Evlenme sırasında, Yahudilikteki uygulamalara benzer şekilde, evlenecek erkek tarafından kadının ailesine “kalın” adı verilen belirli bir para ya da mal verilir. Bu kalın; nezaket amacıyla sunulan bir armağan, kızın yetiştirilme ve eğitim masraflarına katkı veya hatta bir nevi bedel olarak çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Ancak kalını bir satış bedeli olarak değerlendirmek güçtür; çünkü eski Türk toplumunda kadının sahip olduğu yüksek sosyal statü, onun evlilik esnasında bir mal gibi alınıp satılmasına engel teşkil eder. Ayrıca erkek tarafından kadının ailesine verilen kalın, kadının kusurlu bulunduğu boşanma durumlarında erkek tarafa geri verilmek zorundadır.³¹ Eski Türklerde kalın genellikle koyun olarak verilirdi. Kalının bir kısmı söz kesiminde verilir, bir kısmı nişandan sonra düğün masrafı olarak, bir kısmı da anneye süt hakkı olarak verilir ve kalın ödenmeden kız erkek evine götürülemezdi. İslamiyetten sonra bu uygulama yüksek oranda terk edilmiştir.³² Ailenin en önemli üyesi olan kadına verilen başlık ya da kalın zannedildiği gibi yalnızca Osmanlı İslam toplumuna özgü bir gelenek değil universal bir olgu olarak kabul edilmektedir.³³ Dolayısıyla kalın düğünden önce verilen mehir ise düğünden sonrada verilebilen bir güvence sistemidir.

3. Nafaka

Nafaka, köken olarak “harcamak, tüketmek” anlamına gelen infāk masdarından gelir ve “azık ile ihtiyaçların karşılanması için yapılan maddî harcamalar” anlamını taşır.³⁴ Kişinin geçindirmekle mesul olduğu kişilere verilen erzak, eşya ve para anlamında kullanılmasına rağmen ıstılahta yiyecek, giyecek şeylerle meskenden ibaret olarak da tanıtılmaktadır.³⁵ Nafaka İslam hukukuna göre bireylerin geçindirmekle yükümlü olduğu kişi veya canlı-cansız nesnelere verilmektedir. Verildiği taraflara göre çeşitleri bulunan nafakanın hukukta ayrımı olmamasına rağmen uygulamada aile hukukuna dair ve mülkiyet hakkına dair olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.³⁶

Evlilik nafakası, İslam aile hukukunda kadının evlilik sonrası eşinden alacağı nafaka türüdür. Hısımlık nafakası ise kişinin zaruret hâlinde ve yardıma muhtaç hısımlarının ihtiyaçlarını gidermek için yaptığı her türlü harcamalar olarak ifade

³¹ Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/199.

³² Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2008), 68-69.

³³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 92.

³⁴ Celal Erbay, “Nafaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282.

³⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 2/642.

³⁶ Mustafa Akkaya, “Osmanlıda 16. ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları ile Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki”, *History Studies* 10/7 (2018), 297.

edilmektedir. Kimsesiz veya terk edilen çocukların nafakası ise, onu emanet kabul eden ailesinden, vasisinden veya mahkemeden karşılanmaktadır.³⁷

Koca, karısının yiyeceğini, giyim eşyalarını, hayatını sürdürebileceği bir meskeni ve statüye göre bir hizmetçiyi tutmak gibi nafakanın kapsamına giren görevleri yerine getirmekle mesuldür.³⁸ Aşağıdaki örneklerde bu görevlerini yerine getirmeyen eşlere yönelik mahkeme kararıyla nafaka tayinine yönelik birçok hüküm yer almaktadır.

İncelenen nafaka türleri arasında aile sorumluluğunu yerine getirmeyenlerin yakınlarının mahkemeye müracaat ederek nafaka talebinde bulunabildiği görülmektedir. İlk örnekte İmran Hatun mahkemeye müracaat ederek eşi Derviş Mehmed'in çocukları Ahmed, Mahmud, Ali ve Emine ile kendisini nafakasız bir şekilde terk ettiği şikâyetinde bulunmuştur. Mahkeme tarafından da her birine günlük üç akçe olmak üzere toplamda on beş akçe nafaka tayin etmiştir.³⁹ Yine Şah Bolat Ağa Mescidi mahallesinden Züleyha Hatun eşi Azimet Efendi'nin yedi aydır kayıp olduğunu bildirip nafaka ve kisve baha talebinde bulunmuştur. Mahkeme tarafından Züleyha Hatun için günlük yedi akçe nafaka tayin edilmiştir.⁴⁰ Bir diğer örnekte Abdallar mahallesinden Ümran? Hatun mahkemeye gelerek eşi Mehmed'in kendisini ve çocukları Ahmet, Mahmut, Ali ve Emine'yi nafakasız bırakıp gittiği şikâyetinde bulunmuştur. Mahkemede beşi için günlük on beş akçe nafaka tayin etmiştir.⁴¹

İncelenen bir diğer örnekte ise gayrimüslim bir vatandaşın nafaka ve kisve baha talebiyle mahkemeye müracaat ettiği görülmektedir. Bağçasaray sakinlerinden Rum taifesinden olan Meyrem Hatun eşi Dimitri'nin ticaret için başka bölgeye gittiği ve bir yıldır gelmediğini bildirip kendisi ve çocuğu için nafaka ve kisve baha bırakmadığı şikâyetinde bulunmuştur. Mahkeme tarafından kendisi için dört çocuğu için üç cedid akçe nafaka ve kisve baha tayin edilmiştir.⁴²

Kimsesiz kalan çocukların nafakası için terekeden kalan mülklerin satılıp çocukların ihtiyaçları için nafaka tayin edildiğine dair kayıtlarda mevcuttur. Alim Can, Havva, Zeyneb ve Melek adlı kardeşlerin nafaka ve kisveleri için terekeden kalan değirmenin satılıp yüz doksan akçe dellaliye alındıktan sonra kalan paradan günlük üçer akçe nafaka harcanması için vasilere izin verildiği görülmektedir.⁴³

³⁷ Özlem Tüzüner, "Diyarbakir Şer'iyye Sicillerinde 18'inci Yüzyıl Âmid Mahkemesi'nin Nafaka Konulu Bazı İlâmları", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/4 (Konya 2022), 1841.

³⁸ Lütfiye Akgül, "İslâm Hukukunda Evli Kadının Nafakası ve Kapsamı", *Ekev Akademi Dergisi* 62 (Bahar 2015), 30-32.

³⁹ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA), 47/86 a-5.

⁴⁰ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/99a-1.

⁴¹ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/86a-4.

⁴² 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/92b-1.

⁴³ 45 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1125/1127), 45/18a-2.

Bir diğerk örnekte ise eşı ölen Zeyneb Hatun mahkemeye müracaat ederek vefat eden eşı Hüseyin'den olan çocuğı Hasan için nafaka talep etmiştir. Mahkeme tarafından günlük beş akçe nafaka tayin edilmiştir.⁴⁴ Yine başka bir belgede Arslan Ağa Cami mahallesinden Hatice Hatun vefat eden eşı Can Timur'dan olan iki çocuğı için nafaka ve kisve baha talebinde bulunmuştur. Mahkeme tarafından çocukların bakımı için günlük üçer sim cedit nafaka ve kisve baha tayin edilmiştir.⁴⁵

Nafaka borcunun toplu olarak ödendiğı ya da ödenmediğıne dair kayıtlarında var olduğı görölmektedir. Mihrihan Hatun vekili aracılığıyla Adilşah'tan oğlunun nafakası olarak bir yıllık on gurus yirmi akçeyi aldığını mahkeme huzurunda beyan etmiş ve gelecek yıla kadar nafaka talebinde bulunmayacağını söylemiştir.⁴⁶ Bir diğerk kayıtta ise Hüseyin kıptinin eşı Zeyneb Hatun vekili aracılığıyla mahkemeye müracaat ederek Bağçesaray kadısının çocukları için günlük tayin ettiğı iki buçuk akçenin üç senedir ödenmediğı için yirmi yedi kuruş olmak üzere ödenmesini eşinden talep etmiştir.⁴⁷

Yukarıdaki örneklere genel olarak bakılacak olursa Kırım'da on sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde çocuklar için günlük ortalama üç akçenin yeterli olduğı görölürken daha büyük yaştaki kişiler ve eşler için dört ila yedi akçenin bir günlük geçim için yeterli olduğı anlaşılmaktadır.

4. Boşanma

Sözlükte “serbest kalmak ya da serbest bırakmak, bağından çözülmek” anlamlarına gelen talâk kelimesi, fıkıh teriminde belirli lafızlarla nikâh akdinin sona erdirilmesini ifade eder. Türkçedeki karşılığı ise boşama veya boşanmadır.⁴⁸ İslâm hukukuna göre evlilik birçok şekilde sona erebilir. Evliliğın sona ermesinin usulleri, çeşitleri ve hukukî sonuçları İslam hukukunda ayrı ayrı düzenlenmiştir. Buna göre evliliğın sona ermesi, bazen akitteki bir bozukluktan kaynaklanırken, bazen de taraflardan birisinin arzusuyla gerçekleşir. Bunlardan birincisine fesih, ikincisine ise talak denilmektedir.⁴⁹ Talak ise türüne göre yeni bir nikâh akdine gerek olmadan iddet süresince eşlerin bir araya gelebildiğı rici talak ve eşlerin bir araya gelebilmesi için yeni bir nikâh akdinin gerçekleşmesi gerektiğı bain talak olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bain talakta bir ve ikinci boşama küçük ayrılık

⁴⁴ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/91b-1.

⁴⁵ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/94a-1.

⁴⁶ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/114b-5.

⁴⁷ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/12a-3.

⁴⁸ H. İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/496.

⁴⁹ Ömer Korkmaz, “18. Yüzyıl Adana Kadı Sicillerine Göre Anlaşmalı Boşanma (Muhâle'a)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Adana 2019), 663.

olarak kabul edilirken üçüncü boşama gerçekleştirmişse buna da büyük ayrılık adı verilmektedir.⁵⁰

İslamiyet boşanmaya izin vermiş olsa da bunu hoş karşılamamıştır. Ancak mutsuz bir evliliğin sürdürülmesinden boşanmaya izin vermiştir. Boşanmayı ise erkek tarafından boşanma, karşılıklı rıza ile boşanma, kocanın verdiği yetkiye dayanarak kadın tarafından boşanma ve belli sebeplerle hâkim kararıyla boşama olarak dört başlıkta incelemek mümkündür.⁵¹ Müslüman Osmanlı erkeklerinin eşlerini boşayabilmeleri noktasında hukuki bir yaptırım yoktur. Sebep gösterme zorunluluğu da bulunmamaktadır. Ancak boşadığı kadının mehrini ve nafakasını ödemek zorundadır. Ama sebepsiz yere eşi boşamak hem dinen hem de toplum tarafından hoş bir yaklaşım olarak görülmemektedir.⁵²

Boşanma türlerinden biri talakı selasedir. Üç talakla boşama olarak ifade edilen bu tanımda eşler arası tekrar nikâh kısılabilmesi için kadının başka biriyle evlenip ayrıldıktan sonra tekrar nikâh kısılabilmektedir.⁵³ Büyük boşanma olarak adlandırılmaktadır. Buna dair birçok örnek mevcuttur. İlk örnekte Şam Tutar? çingene hatun mahkemeye gelerek eşi Uraz Ali'nin içki içersen eşim üç talak ile boş olsun dedikten sonra tekrar içki içtiği şikâyetinde bulunmuştur. Uraz Ali'nin inkârı üzerine Şam Tutar Hatun şahitler olayı ispatlamış ve eşinden mahkeme kararıyla boşanmıştır.⁵⁴ Bir diğer örnekte Kamile Hatun eşi Abdi'nin kendisini talakı selase ile boşadığı şikâyetiyle mahkemeye müracaat etmiştir. Mahkeme de talakı selase ile boşamayı onaylamıştır.⁵⁵

Bir diğer örnekte ise boşanmanın şahitler ile gerçekleştiği görülmektedir. İvaz ve Seyyid Ali mahkemeye gelerek Mehmet Çelebi'nin eşi Safiye Hatun'u kendi huzurlarında üç defa boş olsun diyerek boşadığını bildirmişlerdir. Bu kişilerin şahitliği sonucu mahkeme Mehmet Çelebi ve eşi Safiye Hatun'u boşamıştır.⁵⁶

Boşanmanın gerçekleşmesi için kadınların bazı haklarından feragat ettiklerine dair hükümler de çokça geçmektedir. Hatice Hatun eşi Hacı Osman'dan mehrinden ve iddet nafakası talebinden vazgeçerek boşanmıştır.⁵⁷ Fatma Hatun mahkemeye müracaat ederek eşi ile geçinemediğini söyleyip mehrinden ve nafaka talebinden vazgeçerek boşanmayı istemiş mahkemede boşanmayı onaylamıştır.⁵⁸

⁵⁰ Acar, “Talak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/498-499.

⁵¹ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara Üniversitesi Basımevi (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), 34-36.

⁵² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 106.

⁵³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/390.

⁵⁴ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/72-b-2.

⁵⁵ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/81-b-2.

⁵⁶ 45 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1125/1127), 45/ 3a-1.

⁵⁷ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/21b-4.

⁵⁸ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/78 b-4.

Saliha Hatun eşi Yahya üzerine dava açarak yirmi altın mehir ve iddet nafakası talebinden vazgeçerek eşinden boşanmıştır.⁵⁹ Yine Ayşe Hatun eşi Hacı Mehmet'ten alacağı altmış altın mehrinden ve iddet nafakası talebinden vazgeçerek mahkeme de boşanmıştır.⁶⁰ Fatma Hatun eşi Ali'den şikâyetçi olup anlaşılmadıkları beyanında bulunmuştur nafaka ve mehrinden feragat edip Ali'nin onayı ile Fatma Hatun ile boşanma gerçekleşmiştir.⁶¹ Muhsine Hatun mahkemeye müracaat ederek eşi Mustafa'dan alacağı mehir ve nafaka talebinden feragat ederek boşanmak istemiş eşi de onay verince boşanma gerçekleşmiştir.⁶² Bu hükümlerde mutsuz bir evliliğin devam ettirilmesinde kadınların alacaklarından ve haklarından feragat etmeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Boşanmaya dair bir diğer unsur ise vekil aracılığıyla mahkeme kararıyla boşanmadır. Bekir Çavuş şahitler ve vekili Ali aracılığıyla mahkemeye müracaat ederek eşi Saliha'yı boşadığını vekili aracılığıyla teyit ettirmiştir.⁶³ Karasu sakinlerinden Hacı Cemil, eşi Melek Hatun'dan vekili Mehmet Çelebi aracılığıyla boşanmıştır.⁶⁴

Boşanma sonucunda çocukların durumuna yönelik kayıtlarda mevcuttur. Hatice Hatun eşinden alacağı iki yüz kuruş mehrinden ve nafakasından feragat etmiş çocukları Abdulfettah ve Ömer'e on sene bakmayı da kabul etmiş ve boşanma bu şartla gerçekleşmiştir.⁶⁵ Kocamanoğlu Osman'dan boşanan Fatma Hatun mahkemeye müracaat ederek çocuklarının bakımını nafakasız şekilde üstlenmiş ve çocuklar kayınvalidesinden alınıp Fatma Hatun'a verilmiştir.⁶⁶ Hacı Hüseyin mahallesinden Ayşe Hatun eşi Ahmet'ten alacağı elli altın mehir ve nafakasından feragat etmiştir. Ancak Ahmet, oğlunun bakımı için günlük beş akçeyi bir sene vermeyi kabul etmiştir.⁶⁷

Aile içi şiddet olayına dair bir boşanma kaydı da mevcuttur. Sakine Hatun eşi Fettah'ın kendisini bir daha darp edersem benden boş olsun dediğini bildirip hala dövdüğü şikâyetinde bulunmuştur. Fettah'ın olayı inkâr etmesi üzerine Sakine Hatun şahitler ile olayı ispat etmiştir.⁶⁸

Boşanmış kadınların tekrar evlenebilmeleri için üç hayz dönemince bekledikleri süreye iddet dönemi denilmektedir.⁶⁹ Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç aybaşı hali beklerler. (Bakara suresi 228) Kadınlar içinden adetten

⁵⁹ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/1a-1.

⁶⁰ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/84b-4.

⁶¹ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/60a-5.

⁶² 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/45a-3.

⁶³ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/27a-2.

⁶⁴ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/15a-3.

⁶⁵ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/39a-1.

⁶⁶ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/93a-2.

⁶⁷ 46 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1126/1128), 46/111a-1.

⁶⁸ 47 Nolu Kırım Şer'iyye Sicili, (1128/1130), 47/12a-4.

⁶⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2013), 629.

kesilmiş olanlarla adet görmeyenlerin hususunda tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır. (Talak 65/4) Ey Peygamber kadınları boşayacağınızda onları iddetlerini gözeterek boşayın. (Talak 65/1) Bu ayette de sürenin üç ay olarak gözetilmesi esas alınmıştır.⁷⁰ İncelenen dönemde Kırım’da iddet süresinin üç ay on gün olarak hesaplandığına dair bir kayıt dikkat çekmektedir. Abdülgaflar, eşi Nesli Hatun’u beş altın mehr-i müecceli ve üç ay on gün nafayı iddeti içinde üç yüz akçe vererek boşamıştır.⁷¹

Sonuç

Türk ve İslam tarihinde en önemli kurumların başında aile gelmektedir. Ailenin bozulması toplumun bozulması olarak kabul edilmektedir. Hem tarihsel hem de güncel olarak en fazla araştırılan konulardan biri bu sebepten dolayı ailedir. Aile kurumuna dair en kapsamlı bilgiler arşiv vesikalarından öğrenilebilmektedir. Mahkeme kayıtlarının tutulduğu şer’iye sicilleri burada müracaat edilebilecek ilk belge türüdür. Bu belgeler siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal ve kültürel hayata dair birçok alana katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada da Osmanlı Devleti’nin kuzey politikalarının temeli olan Kırım bölgesi seçilmiştir. Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı idaresine giren Kırım, yaklaşık üç yüz yıl Osmanlı mülkü olarak kalmıştır. II. Viyana kuşatması sonrası Rusya, bölgeye ilgisini artırmış ve 1783 tarihinde bölgeyi ilhak etmekle kalmayıp ahaliyi göçe zorlamıştır. Ayrıca Türk İslam etkisini bölgeden yok etmeye çalışmıştır.

Ancak güçlü bir aile bağına sahip olan Kırımlılar benliklerini korumayı yüksek oranda başarmıştır. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait aile hukukuna dair nişanlanma, evlenme, boşanma, nafaka gibi konular belgelere yansıdığı ölçüde bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Nişanlanmanın Türk İslam kültüründe düğün öncesine dair bir tanışma süresi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Türk tarihiyle ilgili olan kalın ödenmesinin bozulan nişan akitlerinde erkek tarafına geri iade edildiği belgelerden tespit edilebilmektedir. Ailenin mahremiyetini ifade eden nikâh akdinin ise belirli şartlar altında gerçekleştiği hem dini hem de toplumsal olarak kabullerin olduğu bilinmektedir. Belgelere nikâh akdine dair fazla örnek yansımaması mahkeme ücreti ödememek ya da aile büyüklerinin huzurunda nikâhların kıyılmasından kaynaklandığı varsayılmaktadır.

⁷⁰ Şeyhülislam Ebusuud Efendi, *Ebusuud Tefsiri* 2, Tercüme Ali Akın, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006), 610-611.

⁷¹ 46 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1126/1128), 46/1b-2.

Aile reisinin yerine getirmesi gereken görevlerinden biri de aile üyelerinin geçimini sağlamaktır. Nafaka olarak ifade edilen bu sorumluluğun evli ya da boşanınca sonlanması gibi bir durum yoktur. Bu yüzden uzak diyarlara giderken nafaka bırakmayan veya boşandığı halde eşi ve çocuklarının nafaka ve kisve bahasını ödemeyenler için mahkemeye sayısız müracaatın olduğu görülmektedir. Genel olarak bağlanan nafaka tutarı üç ila yedi akçe arasında değişmektedir. Bu miktar o günün şartlarında geçim için yeterli bir miktar olarak belirlenmektedir. Toplumsal ve dini olarak hoş karşılanmayan boşanmaya dair birçok belgenin de sicillerde yer aldığı görülmektedir. Kadın ya da erkek mutsuz bir evliliği devam ettirmek istemeyen çiftlerin, genellikle anlaşmalı olarak boşandıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Özellikle kadınların mehir ve nafaka hakkından feragat ederek mutsuz evliliklerini sonlandırmak istemektedir. Ayrıca büyük boşama olan talakı selase ve aile içi şiddet hadisesinden kaynaklı boşanmaların olduğu da belgelere yansımaktadır. İslami olarak boşanma sonu beklemeyi ifade eden iddet süresine dair bir örnekte Kırım'da, iddet süresinin üç ay on gün olarak uygulandığı da söylenebilir. Yapılan araştırma da Kırım bölgesinin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi köklü bir aile yapısına sahip olduğu kabul edilmektedir. Bunun yanında belgelere yansıdığı ölçüde aile hukukuna dair unsurlar incelenerek kadın ve çocukların durumuna ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Acar, H. İbrahim. “Nişan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/152-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Acar, H. İbrahim. “Talâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Akgül, Lütfiye. “İslâm Hukukunda Evli Kadının Nafakası ve Kapsamı”. *Ekev Akademi Dergisi* 62 (Bahar 2015), 21-34.
- Akkaya, Mustafa. “Osmanlıda 16. ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları ile Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki”. *History Studies* 10/7 (2018), 295-319.
- Atar, Fahrettin. “Nikah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydın, Mehmet Akif. “Mahkeme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Aydın, Mehmet Akif. “Aile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- 45 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1125/1127). İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA). <https://arsiv.isam.org.tr/index.php/kirim-sicilleri-45>
- 46 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1126/1128). İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA). <https://arsiv.isam.org.tr/index.php/kirim-sicilleri-46>
- 47 Nolu Kırım Şer’iyye Sicili, (1128/1130). İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA). <https://arsiv.isam.org.tr/index.php/kirim-sicilleri-47>
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2013.
- Doğan, Ahmet. “İslam Hukukunda Nikâh Akdinin Uygulanması: Kırım Hanlığı Örneği (17. ve 18. Yüzyıl)”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/9 (Ocak 2023), 241-262.
- Doğan, İsmail. *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2008.
- Erbay, Celal. “Nafaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Erdil, Kemaleddin. *Aile Okulu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

- İnalçık, Halil. “Kırım-Kırım Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/449-457. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. çev Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kavak, Nuri. “Kırım Hanlığı’nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil”. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/3, (Eylül 2019), 131-140.
- “Kırım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/447-449. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kırımlı, Hakan. “Kırım-Rus İdaresi Dönemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/457-465. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Korkmaz, Ömer. “18. Yüzyıl Adana Kadı Sicillerine Göre Anlaşmalı Boşanma (Muhâle‘a)”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (Adana 2019), 662 – 684.
- Omran, Abdel Rahim. *İslam Kültüründe Aile Planlaması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Öztürk, Yücel. “Kırım Hanlığı ve Osmanlı Kuzey Siyaseti”. *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan'ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ed. Kutluk Kağan Sümer, 15-25. İstanbul: (23 – 24 Şubat 2018).
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1-3*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Schacht, J. “Nikah”. *İslam Ansiklopedisi*. 9/257-261. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Şeyhülislam Ebusuud Efendi. *Ebusuud Tefsiri 1-12*. Tercüme Ali Akın, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.
- Tüzüner, Özlem. “Diyarbakir Şer’iyye Sicillerinde 18’inci Yüzyıl Âmid Mahkemesi’nin Nafaka Konulu Bazı İlâmları”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/4 (Konya 2022), 1835-1881.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uzunagaç, Elif. “Kırım Hanlığı’nın Siyasi Tarihi ve Devlet Teşkilatı (1441–1783)”. *Krimscoe İstoriçeskoe Obozrenie* 9/1 (2022), 40-57.

10.Bölüm

Roma'nın Dacia Stratejisi: İktisadî Krizden Demografik Mühendisliğe Bir İmparatorluk Projesi

Ömer Faruk ARICAN*

Giriş

Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını belirleyen Ister (Tuna) Nehri'nin ötesinde, antik dünyanın en zorlu coğrafi yapılarından biri olan Dacia yer almaktaydı. Tarihi coğrafya açısından bakıldığında Dacia, günümüz Romanya'sını kapsayan ve batıya dönük bir yay çizen Karpat Dağları tarafından doğal bir kale gibi kuşatılmıştır. Yüksekliği 1.300 ila 2.500 metre arasında değişen bu dağ silsilesi, ülkenin kalbi olan Transilvanya Platosu'nu (ortalama 450 m. yükseklik) dış dünyadan izole eden devasa bir sur işlevi görmekteydi.¹

Bu coğrafi yapı, Roma askeri stratejisi için iki büyük zorluk barındırıyordu. Birincisi, Cassius Dio'nun nehrin daralarak akıntının şiddetlendiği ve 'derinliğinden dolayı çamurlu bir tabana sahip olduğunu' belirttiği, Tuna Nehri içindeki Demir Kapılar bölgesinin geçiş zorluğudur.² İkincisi ise doğal geçitleri son derece sınırlı olan dağlık arazideki lojistik engellerdir. Nitekim dönemin tanığı Plinius da Dacia coğrafyasını betimlerken 'sarp dağlara kurulan kampların' (*montium abrupta*) zorluğuna özellikle dikkat çekmiştir.³ Dacialılar, bu avantajlı coğrafyayı *Murus Dacicus* olarak bilinen savunma sistemleriyle tahkim ederek krallıklarını Roma legionları için aşılması güç bir hedef haline getirmişlerdi.⁴ Fakat Roma'yı bu zorlu coğrafyaya çeken şey de yine bu dağların jeolojik yapısında saklıydı. Nitekim Dacia coğrafyası sadece stratejik bir tehditten ziyade Roma ekonomisinin ihtiyaç duyduğu ham maddeyi barındıran bir rezervuar niteliğindeydi.⁵ Karpat Dağları'nın özellikle de Batı Karpatlar'ın (Apuseni Dağları) volkanik yapısı, antik dünyanın en zengin

* Dr. Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, omerfarukarican@munzur.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6120-3106>

¹ Cristian Dima, *Transport in Dacia: Commercial Routes in The Intra-Carpathian Space From The Middle of The Second Century BC Until The Roman Conquest* (Cluj-Napoca: Editura Mega,2021), 21-24.

² Cassius Dio, *Roman History*, çev. Earnest Cary (London: William Heinemann, 1925), 68.13.1-4.

³ Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Letters*, çev. William Melmoth - ed. W. M. L. Hutchinson (London: William Heinemann, 1915), 8.4.1

⁴ Luca-Paul Pupeza, "Murus dacicus between function and symbol", *Transylvanian Review* 19/2 (2010),159-170.

⁵ Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 7.3.13.

birincil altın ve gümüş yataklarına (Alburnus Maior/Roşia Montană) ev sahipliği yapıyordu.⁶

Bölgenin coğrafi özellikleri ekonominin karakterini de belirlemiştir. Yaylalar ve nehir havzaları (Mureş, Olt) hayvancılık ve tarım için elverişli olsa da Dacia'nın asıl stratejik değeri yer altı zenginlikleriydi.⁷ Roma'nın bu coğrafyaya ilgisinin, Domitianus döneminden beri süregelen bir 'kaynak kontrolü' arzusuna dayandığı da açıktı. Zira Roma, bu coğrafyayı kontrol ederek sadece barbar akınlarını durdurmayı hedeflemekle kalmamış, imparatorluğun daralan para arzını bu jeolojik zenginlikle de takviye etmeyi amaçlamıştır.⁸

MS. I. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Roma, Domitianus'un görkemli ama maliyetli imar projeleri ve halkın desteğini satın almaya yönelik cömert harcamalarından miras kalan ciddi bir likidite kriziyle yüzleşmekteydi.⁹ Domitianus sonrası tahta geçen Nerva, kemer sıkma politikaları uygulamak zorunda kalmış, hatta halka yönelik *congiarium* (para dağıtımı) ve oyunlar gibi geleneksel imparatorluk lütuflarını kısmıştı.¹⁰ Bu durum, sistemin sürdürülebilirliği için yeterli olmamıştı. Nitekim Roma ekonomisinin çarklarını döndüren sıcak para akışında, yani değerli maden (külçe) stokunda kritik bir azalma yaşanıyordu.

Bu bağlamda Traianus'un Dacia'ya düzenlediği iki sefer, klasik bir sınır güvenliği operasyonunun ötesine geçerek 'iktisadi zorunluluk' halini almıştır. İmparatorluğun coğrafi genişlemesi, Augustus'un doğal sınırlar doktrinine¹¹ aykırı görünse de Dacia'nın sunduğu jeoekonomik potansiyel, Roma'nın Tuna'yı geçerek Karpatlar'a tırmanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Çalışmamızın amacı, Traianus'un Dacia seferlerini klasik bir askeri tarih anlatısının ötesine taşıyarak, bir 'ekonomik kurtarma operasyonu' olarak yeniden okumayı amaçlamaktadır. Antik kaynakların analizleri ve nümizmatik veriler, güncel arkeometrik ve dijital bulgularla harmanlanarak zorlu Dacia coğrafyasının nasıl bir Roma eyaletine (*Provincia Dacia*) dönüştürüldüğü ve bu dönüşümün Roma ekonomisine sağladığı 'altın çağ' tartışılacaktır.

⁶ Nick Thorpe, *Walking Europe's Last Wilderness: A Journey through the Carpathian Mountains* (New Haven: Yale University Press, 2025), 28-30.

⁷ Dima, *Transport in Dacia*, 22-29

⁸ Perry M. Rogers, "Domitian and the Finances of State", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33/1 (1984), 65-68.

⁹ Ömer Faruk Arıcan, "İmparator Domitianus: Kişiliği ve Suikastı", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (Haziran 2021), 23-25.

¹⁰ Nathan T. Elkins, *The Image of Political Power in the Reign of Nerva, AD 96-98* (New York: Oxford University Press, 2017), 116-117.

¹¹ Michele Pigliucci, "Theory of Italian Natural Boundary, Between 'Mistakes' and Augustan Echoes: An Interpretative Proposal", *Bollettino Della Società Geografica Italiana* 9/13 (2016), 163-172.

1. İktisadî Yatırım Aracı Olarak Savaş: Lojistik Altyapı ve Stratejik Mühendislik

Roma İmparatorluğu'nun Dacia seferleri, askeri literatürde bir fetih harekâtı olarak tanımlansa da iktisadî tarih perspektifinden bakıldığında devasa bir altyapı ve lojistik yatırım projesi niteliği taşımaktadır. Traianus'un stratejisi, selefi Domitianus'un dönemindeki yüksek riskli ve aceleci saldırıların aksine, yüksek sabit sermaye yatırımı ile madenlerin ve ticaretin kontrolü ilkesine dayanmaktaydı.¹²

Roma ordusunun Dacia karşısındaki birincil engeli, düşman kuvvetlerinden ziyade Tuna Nehri'nin zorlu hidrografik yapısında yatmaktaydı. İmparator Traianus MS. 98-99 kışını bizzat Tuna sınırında geçirerek, nehrin seyrüsefere en elverişsiz noktası olan ve Demir Kapılar adıyla bilinen kataraktlar bölgesinde devrim niteliğinde bir mühendislik projesi başlatmıştır.¹³

Bu bölgedeki tehlikeli akıntıları aşmak ve lojistik akışı kesintisiz hale getirmek amacıyla nehrin sağ yakasındaki Djerdap patikası onarılmış ve daha da önemlisi, nehir taşımacılığını güvenli hale getirecek olan Karataş-Gradac kanalı inşa edilmiştir.¹⁴ Bu kanal projesi, sadece askeri sevkiyatın hızını artırmakla kalmamış, fetih sonrasında Dacia'dan çıkarılacak hammaddelerin (tahıl, tuz, kereste ve madenler) Roma pazarlarına güvenli ve düşük maliyetle nakliyesi için de önemli bir 'sabit sermaye yatırımı' işlevi görmüştür.

Traianus'un Dacia vizyonu, bölgeyi yağmalayıp geri çekilmekten öte orayı imparatorluğun organik bir parçası haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu stratejik hedefin en somut göstergesi, I. Dacia Savaşı'nı¹⁵ (MS. 102) takiben MS. 103-105 yılları arasında Şamlı mimar Apollodorus'a inşa ettirilen ve günümüzde Turnu-Severin'de bulunan Drobeta Köprüsü'dür.¹⁶ Tuna üzerinde inşa edilen bu anıtsal yapı Roma mühendisliğinin zirvesini temsil etmesinin yanı sıra Dacia ekonomisinin Roma'ya fiziksel entegrasyonunu da simgelemektedir.¹⁷ Nitekim bu köprü sayesinde *legion*lar ve ticaret kervanları, nehrin değişken mevsimsel koşullarından bağımsız olarak hareket kabiliyeti kazanmıştır. Köprü'nün varlığı,

¹² Ömer Faruk Arıcan, *İmparator Traianus ve Siyasi Hayatı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30.

¹³ Julian Bennett, *Trajan: Optimus Princeps* (London: Routledge, 2003), 87-88; Timothy C. Hart, *Beyond the River: Under the Eye of Rome* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2024), 29.

¹⁴ Bennett, *Trajan*, 53.

¹⁵ G.A.T. Davies, "Trajan's First Dacian War", *The Journal of Roman Studies* (1917), 75-97; Coriolan H. Opreanu, "The Topography of the First Dacian War of Trajan (A.D. 101-102): A New Approach", *Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr. im Norden der Donau*, ed. Doina Benea (Timișoara: Editura Mirton, 2000), 97.

¹⁶ Igor Bjelić, "Use of Building Materials During the Construction of Trajan's Bridge on the Danube", *Arheologija i prirodne nauke* 4/18 (2022), 45-58.

¹⁷ Isabella Floroni - Andreia-Iulia Juravle, "Roman Bridges on the Lower Part of the Danube", *7th International Conference Contemporary Achievements in Civil Engineering 23-24 April 2019 Conference Proceedings* (Subotica: 2019), 189.

Roma'nın bölgedeki niyetinin geçici bir işgalden ziyade eyaletleşme ve uzun vadeli sömürü olduğunu kanıtlayan en güçlü stratejik argümandır.

1.1. Sistematik İlerlemenin Maliyeti

İmparator Traianus'un Dacia seferi için mobilize ettiği askeri güç, Roma tarihinin o güne dek gördüğü en büyük ordulardan biriydi. İmparatorluk genelindeki 30 *legion*dan 9 tanesi, çok sayıda *alae* (süvari), *cohors* (piyade) ve *auxilia* (yardımcı birlikler) ile toplamda yaklaşık olarak 100.000 ila 175.000 kişilik bir kuvvet bölgeye sevk edilmiştir.¹⁸

Bu devasa gücün maliyeti (*donativum*, maaşlar, iâşe ve donanım) Roma hazinesi için büyük bir mali risk oluştuyordu. Ancak İmparator, selefi Domitianus'un generali Cornelius Fuscus'un felaketle sonuçlanan aceleci taktiklerinden ders çıkararak yavaş ve sistemli ilerleme stratejisini benimsemiştir.¹⁹ Bu strateji, savaşın süresini ve maliyetini artırsa da operasyonel riskleri minimize etmiş ve lojistik hatların (yollar, kaleler, depolar) güvence altına alınmasını sağlamıştır.²⁰ Roma ordusu bu süreçte sadece savaşan bir güçten ziyade, yollar inşa eden, ormanları açan ve kaleler kuran bir işgücü ordusu gibi hareket ederek gelecekteki Dacia eyaletinin altyapısını hazırlamıştır.

Modern çalışmalar, Traianus'un kurduğu lojistik ağın sadece kara yolları ve köprülerle sınırlı olmadığını, nehir gücünün de hayati bir rol oynadığını göstermektedir. Bu lojistik ağın en kritik unsurlarından biri, imparatorluğun nehir gücü olan *Classis Moesica* (Tuna Filosu) idi.²¹ Antik çağda kara taşımacılığının maliyeti, nehir taşımacılığına kıyasla 5 ila 10 kat daha yüksek olduğundan Traianus, bu ekonomik gerçekten hareketle Tuna Filosu'nu bir savaş gücünden çıkararak devasa bir nakliye kooperatifi gibi kullanmıştır.²²

¹⁸ Karl Strobel, toplam kuvvetin (lojistik destekle birlikte) 170.000 kişiye kadar ulaşmış olabileceğini savunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans : Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit* (Bonn: Habelt, 1984), 80-154; Buna karşılık Lepper ve Frere'nin analizlerinde 50.000 sayısının sadece legion gücü olduğu, yardımcı birliklerle sayının 100.000'i aştığı bilgisine ulaşılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Frank Lepper - Sheppard Frere, *Trajan's Column: A New Edition of the Cichorius Plates, Introduction, Commentary and Notes* (Gloucester: Alan Sutton, 1988), 97-101.

¹⁹ Rogers, "Domitian and the Finances of State", 60-78.

²⁰ Bennett, *Trajan*, 68.

²¹ Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, 188.

²² Güncel arkeolojik bulgular, filonun Karadeniz limanlarından (özellikle Histria ve Tomis) aldığı zeytinyağı, şarap ve kaliteli seramiği, Tuna ve kolları (Mureş Nehri) üzerinden Dacia'nın içlerine, Apulum ve Potaissa gibi legion merkezlerine kadar taşıdığını göstermektedir. Bu strateji, Dacia'daki Roma ordusunun ve yeni kurulan kolonilerin iâşe maliyetlerini (annona militaris) dramatik bir şekilde düşürmüştü ve bölgedeki savaş ekonomisinin yarattığı enflasyonist baskıyı dengelemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Octavian Bounegru - Mihail Zahariade, *Les Forces Navales du bas Danube et de la Mer Noire Aux Ier-Vie Siècles* (Oxford: Oxbow Books, 1996), 41-75.

2. *Dacia Capta*: Fetih ve Sermayenin Transfer Edilmesi

Roma'nın Dacia seferi, askeri bir operasyon olduğu kadar imparatorluğun mali yapısını kurtarmaya yönelik bir 'el koyma' girişimidir. Fetih, Roma devlet ekonomisine yapılan tarihin en büyük sıcak para enjeksiyonlarından birine sahne olmuştur. Savaşın sonunda gerçekleşen bu servet transferi, Roma'nın kronikleşen nakit darlığı krizini tek hamlede çözmüş ve imparatorluğun mali yapısını restore etmiştir.

Dacia'nın başkenti Sarmizegetusa Regia'nın MS. 106 yılında düşürülmesi, Roma istihbaratının en başarılı operasyonlarından birine sahne olmuştur.²³ Antik kaynaklardan Cassius Dio'da detaylı olarak ele alınan olayda, Kral Decebalus'un Sargetias Nehri yatağını değiştirerek gizlediği devasa hazinesi, bir eserin sayesinde keşfedilmiştir. Roma ordusunun bu hazineyi ele geçirmesi, savaşın maliyet-fayda dengesini radikal bir şekilde Roma lehine çevirmiştir. Esir alınan Bicilis'in itirafıyla bulunan bu rezerv, Roma'nın savaş boyunca harcadığı lojistik masrafları (köprüler, yollar, maaşlar) fazlasıyla amorti etmiştir.²⁴ Bu durum, Roma'nın Dacia'daki varlığının kendini finanse eden bir emperyalist girişim olduğunu da bizlere göstermektedir.

Ele geçirilen ganimetin boyutu, antik kaynaklarda dahi şaşkınlık yaratmıştır. Traianus'un doktoru (*archiatros*) Titus Statilius Crito'nun kayıtlarına dayandırılan verilere göre, 5.000.000 libre altın ve 10.000.000 libre gümüş ele geçirilmiştir.²⁵ Bu rakamlar bir yazım hatası nedeniyle on kat şişirilmiş olsa dahi düzeltilmiş haliyle 226.800 kg altın ve 453.600 kg gümüş Roma hazinesine girmiştir. Bu rakamlar, o dönem için akıl almaz bir parasal tabana işaret etmektedir. Sadece altın miktarı, Traianus dönemi standardına göre yaklaşık 31,5 milyon adet *aureus* (altın sikke) basımına imkân tanımıştır.²⁶ Nitekim MS. 107 yılındaki reformla birlikte, Dacia ganimetinin sağladığı rezervler sayesinde İmparatorluk, yıpranmış ve tedavülden kalkması gereken eski sikkeleri toplayabilmiştir. Modern analizler, gümüş saflığının bir miktar düşürüldüğünü gösterse de sikkelerin ağırlık standardının korunması ve piyasaya sürülen muazzam hacim, Roma ekonomisindeki güveni (*fides*) ve likiditeyi yeniden tesis etmiştir.²⁷ Traianus, bu devasa sermaye fazlasını (*surplus*), sadece

²³ Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, 190-209.

²⁴ Bennett, *Trajan*, 103-105; Jérôme Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain* (Paris: Hachette, 1961), 106-117.; Ion I. Nistor, *Istoria Românilor* (Bükreş: Biblioteca Bucureştilor, 2002), 1, 125-130

²⁵ Ioannes Lydus, *De Magistratibus Populi Romani*, çev. Richard Wünsch (Leipzig: B. G. Teubner, 1903), 2.28. Modern tarihçiler bu rakamların bir müstensih hatası olduğunu savunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain*, 110-111.

²⁶ Bennett, *Trajan*, 102-103.; Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain*, 106-117.; Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, 219-221.

²⁷ Bernhard Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), 25.; D.R. Walker'a göre MS. 105 yılına kadar denarius içerisindeki gümüş miktarı %89,9'a kadar düşmüştür. David Richard Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage, Part II: From Nerva to Commodus* (Oxford: British Archaeological Reports, 1977), 10-30. Son yıllarda yapılan atomik analizlerle bu durum değişmiştir. Butcher ve Ponting'in analizlerine göre, Traianus MS. 107'de Dacia

hazinede tutmak yerine ekonomiyi canlandıracak kamu harcamalarına yönlendirerek iktidarını perçinlemiştir.²⁸ Bu servetin harcandığı üç ana kanal şunlardır:

- Congiaria ve Oyunlar: MS. 107 yılındaki zafer kutlamaları, Cassius Dio'nun aktardığına göre (68.15) tam 123 gün sürmüş; 10.000 gladyatörün dövüştüğü bu oyunlarda 11.000 vahşi hayvan öldürülmüştür. Ayrıca Furius Dionysius Filocalus'un 354 yılı Kronografi kayıtlarına göre Traianus dönemi boyunca halka kişi başı toplamda 650 *denarius*'u bulan (bir *legion* askerinin yaklaşık iki yıllık maaşı) *congiaria* dağıtılmıştır. Bu devasa nakit akışı sayesinde Dacia altını doğrudan Roma *pleblerinin* cebine girerek piyasa ekonomisini tabana yaymıştır.²⁹
- Vergi Affı ve Miras Hukuku: Ganimetin getirdiği mali rahatlamayla, vatandaşların devlete olan geçmiş vergi borçları silinerek borç tabletleri Forum'da yakılmıştır. Ayrıca Augustus döneminden beri vatandaşların omzunda yük olan %5'lik miras vergisinde (*vicesima hereditatium*) birinci derece akrabalar lehine geniş kapsamlı muafiyetler getirilmiştir.³⁰
- İmar Projeleri: Ganimetin en somut kanıtı, mimarlığını Şamlı Apollodorus'un üstlendiği ve bugün bile kalıntıları görülen Traianus Forumu, Ulpia Bazilikası ve Traianus Sütunu'dur. Aulus Gellius'un aktardığı üzere, bu kompleks yapıların alınışına 'Ex Manubiiis' (Ganimetlerden) yazılarak finansman kaynağı açıkça ilan edilmiştir. James Packer'ın analizlerine göre bu devasa projeler Roma'daki inşaat sektörünü canlandırmış ve binlerce kişiye istihdam sağlamıştır.³¹

Çalışmamızdaki tarihsel verileri destekleyen somut kanıtlar, son yıllarda yapılan arkeometrik çalışmalar ve metalürjik analizlerle de doğrulanmıştır. Özellikle Kevin Butcher ve Matthew Ponting tarafından Oxford Üniversitesi Ashmolean Sanat ve Arkeoloji Müzesi koleksiyonundaki Roma *aureus*ları üzerinde yürütülen analizler, MS. 107 yılındaki reformu takiben basılan sikkelerde dramatik bir değişim tespit etmiştir. Bu analizler, sikkelerin içerdiği antimon (Sb) ve tellür (Te) gibi eser element oranlarının, geleneksel Iberia altınlarından farklılaşarak Dacia madenlerinin

ganimetiyle devasa bir para basımına gitmiştir. Ancak gümüş saflığını %90-93 seviyelerinden yaklaşık %80-85 bandına çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kevin Butcher - Matthew Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 430-450.

²⁸ Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain*, 112-117.

²⁹ Gaston Boissier, *L'Opposition sous les Césars* (Paris: Hachette, 1892), 300-330.; *Chronographus Anni CCCLIII*, "Chronica Urbis Romae", *Monumenta Germaniae Historica: Auctores Antiquissimi*, Vol. IX (*Chronica Minora I*), nşr. Theodor Mommsen (Berlin: Weidmannos, 1892), 146.; Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain*, 113.; Bennett, *Trajan*, 122-123; 147.

³⁰ Carcopino, *Les Étapes de L'impérialisme Romain*, 114-116.; Bennett, *Trajan*, 107-109.

³¹ Aulus Gellius, *Attic Nights*, çev. J. C. Rolfe (Cambridge: Harvard University Press, 1927), 3/25 (XIII.25.2).; James E. Packer, *The Forum of Trajan in Rome: A Study of the Monuments* (Berkeley: University of California Press, 1997), 1/4-8.; Bennett, *Trajan*, 150-154.

jeokimyasal imzasıyla birebir örtüştüğünü kanıtlamıştır. Bu bilimsel veri, MS. II. yüzyılın başında Dacia madenlerinin Roma ekonomisini domine ettiğini tartışmaya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir.³²

3. Demografik Mühendislik ve Endüstriyel Toplumun İnşası

Dacia'nın ele geçirilmesi, antik dünyanın tanık olduğu en radikal sosyal mühendislik ve iskân projelerinden biridir. Roma yönetimi, stratejik ve ekonomik hedefleri doğrultusunda, fethettiği bu topraklarda mevcut nüfusu sistematik bir şekilde tasfiye etmiştir. Yerine ise imparatorluğun dört bir yanından getirdiği nitelikli ve kozmopolit bir nüfusu ikame etmiştir.

Dacia Savaşları'nın MS 105-106 yıllarındaki nihai aşaması, Roma emperyalizminin en acımasız yüzünü sergilediği süreçtir. Antik yazar Crito'ya dayanan verilere göre Traianus yaklaşık 500.000 Dacalı esir almış ve bu devasa kitleyi köle pazarlarında satılmak veya gladyatör oyunlarında kullanılmak üzere İtalya'ya sevk etmiştir.³³ Bu durum, Eutropius'un Dacia için kullandığı '*viris fuerat exhausta*' (erkek nüfusu tükenmiş) ifadesinin edebi bir abartıdan ziyade, planlı bir demografik boşaltma operasyonunu tanımladığını kanıtlar niteliktedir.³⁴ Savaşın sonunda, Traianus Sütunu'ndaki sahnelerde intihar ederken betimlenen yerli aristokrasi (*pileati*) büyük ölçüde yok olmuş; hayatta kalan alt tabaka (*comati*) ise stratejik ovalardan sürülerek kontrol altındaki dağlık bölgelere tecrit edilmiş veya madenlerde çalıştırılmıştır.³⁵ Operasyon, Roma'nın bölgede kendi sosyal ve idari düzenini sıfırdan inşa etmesine olanak tanıyan demografik bir boşluk yaratmıştır.

Boşaltılan toprakların tarımsal üretime açılması ve madenlerin işletilmesi için Roma, tarihte eşine az rastlanan bir devlet destekli kolonizasyon hamlesi başlatmıştır. Yine Eutropius'un '*ex toto orbe romano*' (tüm Roma dünyasından) ifadesiyle tanımladığı bu süreçte, imparatorluğun farklı eyaletlerinden sivil ve asker kökenli nüfus Dacia'ya yerleştirilmiştir. Epigrafik veriler ve onomastik analizler, Napoca (Cluj-Napoca) gibi şehirlerdeki yeni yerleşimcilerin kökenlerinin Galatia, Syriae ve Iliria gibi doğu ve balkan bölgelerine dayandığını kanıtlamaktadır. Güncel dijital veri tabanı projeleri de bu göçün tesadüfi olmadığını, Roma'nın Dacia'ya rastgele bir nüfus yığmak yerine bölgenin ekonomik ihtiyaçlarına uygun nitelikli işgücü transferi yaptığını ortaya koymaktadır.³⁶

³² Butcher - Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage*, 458-465.

³³ Lydus, *De Magistratibus*, 2.28.

³⁴ Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, çev. Carlo Santini (Leipzig: B. G. Teubner, 1979), 8.6.2.

³⁵ Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule* (Berlin: Georg Reimer, 1900), 2/Sahne CXLV.

³⁶ Rada Varga, *The Peregrini of Roman Dacia (106-212)* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2014), 65-72.; Ioan Piso, "Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und Apulum", *Prosopographie und Sozialgeschichte des Römischen Reiches*, çev. Werner Eck (Köln: Böhlau, 1993), 320-325.; Ioana A. Oltean, *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanisation* (London: Routledge, 2007), 155.

Roma'nın Dacia'daki demografik mühendisliğinin en çarpıcı örneği, altın madenlerinin merkezi olan Alburnus Maior (Roşia Montană) bölgesidir.³⁷ Roma yönetimi, buradaki karmaşık yeraltı madenciliklerini yürütebilmek için Delmatae'dan *Pirustae*, *Baridustae* ve *Sardeates* gibi madencilikte uzmanlaşmış kabileleri (*gentes*) topluca Dacia'ya göç ettirmiştir.³⁸ Bölgede bulunan *Tabulae Ceratae* üzerindeki iş sözleşmelerinin kanıtladığı üzere bu topluluklar köle statüsünde değil, sözleşmeli işgücü olarak getirilmiştir.³⁹ Kendi aşiret yapılarını ve yerleşim birimlerini (*castellalkastele*) koruyan bu kabileler, Roma hukuku çerçevesinde özerk bir statüde istihdam edilerek madenlerin işletilmesinde kritik rol oynamıştır.⁴⁰

Bölgedeki madencilik faaliyetlerinin teknolojik zirvesi, Alburnus Maior'un Păru-Carpeni ve Cătălina-Monuleşti galerilerinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Roma su çarklarıdır (*tympnum*).⁴¹ Vitruvius'un tarif ettiği prensiplerle çalışan bu karmaşık drenaj sistemi, birbirine bağlı ve kademeli yerleştirilmiş ahşap çarklar dizisinden oluşmakta; suyu bir havuzdan diğerine aktararak yerin metrelerce altından yüzeye tahliye etmektedir.⁴² Bu ileri mühendislik yatırımı, Roma'nın Dacia'daki altın damarlarını en derin noktalarına kadar sömürebilmek için bölgeye imparatorluğun en yetkin mühendislerini (*ensores* ve *machinatores*) yığdığını göstermektedir.⁴³

Dacia'nın sosyal dokusunun omurgasını, ordudan terhis olan askerler oluşturmuştur. İmparator Traianus gazilerin yerleştirilmesiyle resmen kurulan (*colonia deducta*) Ulpia Traiana Sarmizegetusa başta olmak üzere, temelleri bu dönemde atılan ve kısa süre sonra şehir statüsü kazanacak olan Drobeta ve Napoca gibi merkezlerle bölgeyi şehirleştirmiştir.⁴⁴ Lejyonlardan, özellikle de *V Macedonica* ve *XIII Gemina*'dan emekli olan askerlere bu şehirlerde toprak verilmesi Roma'nın 'silahlı vatandaş' modelini bölgeye taşıyarak sınır güvenliğini garanti altına almıştır. Bu *veterani* sınıfı, yerel kadınlarla evlenerek (*connubium* hakkı) melez bir neslin

³⁷ Alfred Michael Hirt, "Dalmatians and Dacians: Forms of Belonging and Displacement in the Roman Empire", *Humanities* 8/1 (2019), 1-25.

³⁸ Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 147-150.

³⁹ Bu tabletlerde madencilerin köle değil, sözleşmeli (*locatio conductio operarum*) özgür bireyler (*peregrini*) olduğu ve kendi şefleri altında (*kastele*) örgütlendikleri açıkça görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), nşr. Theodor Mommsen (Berlin: Georg Reimer, 1873), 3/s. 921-960 (Tablet No: VI ve X).

⁴⁰ Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects, 27 BC - AD 235* (New York: Oxford University Press, 2010), 143-159.

⁴¹ Béatrice Cauuet, "Mining Operations and Management", *Alburnus Maior I: The Roman Mining Landscape*, çev. Paul Damian (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2003), 125-133.

⁴² Vitruvius, *Mimarlık Üzerine* (*De Architectura*), çev. Suna Güven (İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 1990), 10.4.1-3.

⁴³ Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, 185.

⁴⁴ Ioan Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches: Ausgewählte Studien zum Römischen Dakien* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005), 66-70.

doğmasını sağlamıştır.⁴⁵ Farklı anadillere (Grekçe, İllirce, Keltçe, Aramice) sahip bu heterojen nüfusun tek ortak iletişim aracı ise Latince'dir. Bu dilsel zorunluluk (*lingua franca*) bölgede Latincenin şaşırtıcı bir hızla yayılmasını ve bugünkü Romence'nin temellerinin atılmasını sağlamıştır.⁴⁶

Dacia'ya akan bu kozmopolit nüfus, beraberinde dillerini ve zanaatlarının yanı sıra inançlarını da getirmiştir. Bölge, kısa sürede Roma panteonunun en egzotik inançlarının buluşma noktası haline gelmiştir. Özellikle Doğu kökenli askerlerin ve tüccarların taşıdığı *Iupiter Dolichenus* ve *Mithras* gibi askerî kökenli gizem kültürleri, Dacia'da büyük bir popülerite kazanmıştır.⁴⁷ Sarmizegetusa ve Apulum'da bulunan tapınaklar, ithal tanrıların yerel inançlarla veya klasik Roma tanrılarıyla nasıl harmanlandığını (*interpretatio romana*) bizlere göstermektedir. Bu dini çeşitlilik ve senkretizm, farklı kökenlerden gelen insanların ortak bir Roma kimliği ve imparatora sadakat etrafında birleşmesini sağlayan manevi bir çimento işlevi görmüştür. Nitekim kentlerdeki Augustales (İmparatorluk Rahipleri) sınıfının yükselişi bu bütünleşmenin en somut kanıtıdır.⁴⁸

Dikkat çeken son husus, Dacia'nın idari yapısının diğer batı eyaletlerinden (Britannia, Gallia vd.) radikal biçimde farklılaşmasıdır. Roma fethettiği diğer bölgelerde yerel şefler üzerinden '*Civitates*' (Kabile Yönetimleri) adı verilen dolaylı bir idare kurarken, Dacia'da muhatap alacağı yerel bir aristokrasi (*pileati*) bulamamıştır. Savaşta yok olan bu sınıfın eksikliği, Roma valisinin (*Legatus Augusti*) ve mali bürokrasinin (*Procuratorlar*) halkla doğrudan temas kurmasını zorunlu kılmıştır.⁴⁹ Ioan Piso'nun '*Civitates Eksikliği Teorisi*' ile açıkladığı bu doğrudan yönetim modeli⁵⁰, aracı kurumları ortadan kaldırarak bölgenin idari, hukuki ve kültürel olarak Roma sistemine entegrasyonunu hızlandırmış ve Dacia'yı kısa sürede imparatorluğun en 'Romalı' eyaletlerinden biri haline getirmiştir.⁵¹

Ancak bu yoğun 'Romalılaşma' süreci, MS. III. yüzyıl krizleriyle kesintiye uğramıştır. MS. 271 yılına gelindiğinde İmparator Aurelianus, Gotlar ve Karpi kabilelerinin bitmek bilmeyen baskısı ve ekonomik dar boğaz nedeniyle savunulması stratejik açıdan maliyetli hale gelen Dacia'yı boşaltma kararı almıştır. Literatürde 'Aurelianus Geri Çekilmesi' olarak bilinen bu radikal kararlar, *V Macedonica* ve *XIII Gemina legion*larıyla sivil bürokrasi Tuna'nın güneyine çekilmiştir. İmparatorluk, prestijini kurtarmak adına burada *Dacia Ripensis* ve *Dacia Mediterranea* adıyla iki

⁴⁵ Varga, *The Peregrini of Roman Dacia* (106-212), 95-97.

⁴⁶ Ioana A. Oltean, *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanisation* (London: Routledge, 2007), 215-217.

⁴⁷ Csaba Szabó, *Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience* (Oxford: Archaeopress, 2018), 88.; Imola Boda, *The Cult of Mithras in Dacia* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2011), 47-48.

⁴⁸ Manfred Clauss, *Kaiser und Gott: Herrscherkult im römischen Reich* (München: K. G. Saur, 2001), 382-383.

⁴⁹ Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches*, 85-86.

⁵⁰ Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches*, 86-88.

⁵¹ William S. Hanson - Ian P. Haynes, "Introduction", *Roman Dacia: The Making of a Provincial Society*, çev. W. S. Hanson - I. P. Haynes (Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2004), 22-24.

yeni eyalet kurmuştur.⁵² Antik yazarlardan Eutropius bu süreçte ‘hem şehirlerin hem de tarlaların tamamen boşaltıldığını’ iddia etmesine⁵³ karşın modern arkeolojik veriler ve nüvizmatik bulgular bu görüşü yalanlamaktadır. Hristiyanlığın bölgedeki kesintisiz varlığı ve Roma sikkelerinin dolaşımı, idari mekanizma gitse de Daco-Roman nüfusun önemli bir kısmının topraklarında kalarak yaşamaya devam ettiğini ve bugünkü Rumen etnotipinin temelini oluşturduğunu kanıtlamaktadır.⁵⁴

Sonuç

Roma İmparatorluğu’nun *Optimus Princeps*’i Traianus’un saltanatı (MS. 98-117), imparatorluğun jeopolitik ve iktisadi genişlemesinin zirve noktasını (*acme*) temsil etmektedir. Bu ‘Altın Çağ’ın (*Saeculum Aureum*) dışlisi, şüphesiz Tuna’nın kuzeyindeki stratejik bir kale ve hammadde deposu olan Dacia’nın ilhakıdır. Bölgenin itaat altına alınması, Roma ekonomisindeki kronik likidite krizini ve metal darlığını tek bir hamlede çözmüştür. Sargetias nehir yatağından ve Alburnus Maior madenlerinden Roma hazinesine akan yüzlerce tonluk altın rezervi, Domitianus sonrasındaki metal darlığının yarattığı finansal baskıyı silmiş ve MS. 107 reformuyla *aureus*un standardını ve itibarını restore etmiştir.

Bu iktisadi ferahlanmanın en somut göstergesi, başkent Roma’nın kentsel dokusundaki anıtsal dönüşümdür. *Collis Quirinalis* ve *Collis Capitolinus* arasındaki vadiyi dolduran Traianus Forumu, Ulpia Bazilikası ve Traianus Sütunu gibi yapı kompleksleri, tamamen Dacia ganimetiyle (*Ex Manubiis*) finanse edilen prestij projeleridir. Ayrıca, Ostia’da inşa edilen altıgen liman (*Portus Traiani*) ve İtalya genelindeki yol ağları, Dacia’dan gelecek tahıl ve maden akışını en uygun hale getirmek için tasarlanmış stratejik yatırımlardır. Traianus, bu sermaye fazlasını (*surplus*) sosyal sermayeye de yatırarak *alimenta* sistemini genişletmiş ve İtalya’nın demografik geleceğini güvence altına almaya çalışmıştır.

Traianus’un MS. 117 yılında ölümü, Roma’nın yayılmacı politikasında (*imperium sine fine*) dramatik bir kırılma noktasıdır. Doğu’da (Armenia, Parthia ve Mesopotamia) kazanılan topraklar sürdürülemez maliyetleri nedeniyle terk edilirken, Dacia bölgesi sahip olduğu stratejik ve ekonomik değer nedeniyle imparatorluk bünyesinde tutulmuştur.⁵⁵ Ancak bu karar, Roma savunma mimarisi için ağır bir maliyet yaratmıştır. Dacia, Barbaricum’un kalbine doğru uzanan bir

⁵² Alaric Watson, *Aurelian and the Third Century* (London: Routledge, 1999), 155-157.

⁵³ Eutropius, *Breviarium*, 9.15.1.

⁵⁴ Coriolan H. Opreanu, “The End of the Province of Dacia”, *Roman Dacia: The Making of a Provincial Society*, çev. W. S. Hanson - I. P. Haynes (Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2004), 194.

⁵⁵ Aynı dönemde Armenia’daki gelişmeler için bkz. Serhat Pir Tosun, “İmparator Traianus’un Armenia Politikası ve Provincia Armenia MS 114-117”, *Dersim/Tunceli Tarihi Araştırmaları*, ed. Uysal Dıvrak (Kalan Yayınları: Ankara, 2021), 11-36.

‘stratejik çıkıntı’ olarak, üç tarafı düşman kabilelerle çevrili, savunulması son derece pahalı bir ileri karakol haline gelmiştir.

Yeni imparator Hadrianus, Augustus’un ‘doğal sınırlar’ doktrinine geri dönerek, savunma hatlarını (*limes*) güçlendirmeyi amaçlayan bir ‘konsolidasyon’ politikası benimsemiştir. Hadrianus, Tuna’nın kuzeyindeki bu masraflı eyaleti terk etmeyi bile düşünmüş, ancak bölgeye yerleştirilen çok sayıdaki Roma vatandaşını barbarların insafına terk etmemek gerekçesiyle bu kararından vazgeçmiştir. Bu tarihsel anekdot, Traianus’un önceki bölümlerde ele aldığımız demografik mühendislik hamlesinin ne kadar başarılı ve geri dönülemez bir durum yarattığını kanıtlamaktadır.

Son olarak İmparator Traianus’un altın hamlesi, Roma İmparatorluğu’na yaklaşık 165 yıl boyunca kesintisiz bir maden ve hammadde akışı sağlamıştır. Askeri bir operasyonla başlayan süreç, ‘*Dacia Felix*’ (Mutlu Dacia) adıyla anılan Roma hukukunun, şehirciliğinin ve dilinin kök saldığı özgün bir eyalet kültürü meydana getirmiştir. Roma *legion*ları çekildikten sonra bile bölgede varlığını sürdüren Latince konuşan nüfus ve bugün Romanya’nın taşıdığı isim, Traianus’un iktisadî ve sosyal vizyonunun yüzyılları aşan en büyük zaferidir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aulus, Gellius. *Attic Nights*. çev. J. C. Rolfe. 3 Cilt. Cambridge: Harvard University Press, 1927.
- Cassius Dio. *Roman History*. çev. Earnest Cary. 9 Cilt. London: William Heinemann, 1925.
- Eutropius. *Breviarium ab urbe condita*. çev. Carlo Santini. Leipzig: B. G. Teubner, 1979.
- Gaius Plinius Caecilius Secundus. *Letters*. çev. William Melmoth - nşr. W. M. L. Hutchinson. 2 Cilt. London: William Heinemann, 1915.
- Ioannes Lydus. *De Magistratibus Populi Romani*. çev. Richard Wünsch. Leipzig: B. G. Teubner, 1903.
- Strabon. *Geographika*. çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Vitruvius. *Mimarlık Üzerine (De Architectura)*. çev. Suna Güven. İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 1990.

Modern Araştırmalar

- Arıcan, Ömer Faruk. “İmparator Domitianus: Kişiliği ve Suikastı”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (Haziran 2021): 23-25.
- Arıcan, Ömer Faruk. *İmparator Traianus ve Siyasi Hayatı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bennett, Julian. *Trajan: Optimus Princeps*. London: Routledge, 2003.
- Bjelić, Igor. “Use of Building Materials During the Construction of Trajan’s Bridge on the Danube”. *Arheologija i prirodne nauke* 4/18 (2022): 45-58.
- Boda, Imola. *The Cult of Mithras in Dacia*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2011.
- Boissier, Gaston. *L’Opposition sous les Césars*. Paris: Hachette, 1892.
- Bounegru, Octavian - Zahariade, Mihail. *Les Forces Navales du bas Danube et de la Mer Noire Aux Ier-VIe Siècles*. Oxford: Oxbow Books, 1996.
- Butcher, Kevin - Ponting, Matthew. *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Carcopino, Jérôme. *Les Étapes de L’impérialisme Romain*. Paris: Hachette, 1961.
- Cauuet, Béatrice. “Mining Operations and Management”. *Alburnus Maior I: The Roman Mining Landscape*. nşr. Paul Damian. 111-148. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2003.

- Chronographus Anni CCCLIII*. “Chronica Urbis Romae”. *Monumenta Germaniae Historica: Auctores Antiquissimi, Vol. IX (Chronica Minora I)*. nșr. Theodor Mommsen. 143-148. Berlin: Weidmannos, 1892.
- Cichorius, Conrad. *Die Reliefs der Traianssäule*. 2 Cilt. Berlin: Georg Reimer, 1900.
- Clauss, Manfred. *Kaiser und Gott: Herrscherkult im römischen Reich*. München: K. G. Saur, 2001.
- Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*. nșr. Theodor Mommsen. Berlin: Georg Reimer, 1873.
- Davies, G.A.T. “Trajan's First Dacian War”. *The Journal of Roman Studies* 7 (1917): 75-97.
- Dima, Cristian. *Transport in Dacia: Commercial Routes in The Intra-Carpathian Space From The Middle of The Second Century BC Until The Roman Conquest*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2021.
- Elkins, Nathan T. *The Image of Political Power in the Reign of Nerva, AD 96-98*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Floroni, Isabella - Juravle, Andreia-Iulia. “Roman Bridges on the Lower Part of the Danube”. *7th International Conference Contemporary Achievements in Civil Engineering 23-24 April 2019 Conference Proceedings*. 189. Subotica: 2019.
- Hanson, William S. - Haynes, Ian P. “Introduction”. *Roman Dacia: The Making of a Provincial Society*. nșr. W. S. Hanson - I. P. Haynes. 11-26. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2004.
- Hart, Timothy C. *Beyond the River: Under the Eye of Rome*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2024.
- Hirt, Alfred Michael. “Dalmatians and Dacians: Forms of Belonging and Displacement in the Roman Empire”. *Humanities* 8/1 (2019): 1-25.
- Hirt, Alfred Michael. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Lepper, Frank - Frere, Sheppard. *Trajan's Column: A New Edition of the Cichorius Plates, Introduction, Commentary and Notes*. Gloucester: Alan Sutton, 1988.
- Nistor, Ion I. *Istoria Românilor*. 1. Cilt. Bükreș: Biblioteca Bucureștilor, 2002.
- Oltean, Ioana A. *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanisation*. London: Routledge, 2007.

- Opreanu, Coriolan H. "The End of the Province of Dacia". *Roman Dacia: The Making of a Provincial Society*. nşr. W. S. Hanson - I. P. Haynes. 191-203. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2004.
- Opreanu, Coriolan H. "The Topography of the First Dacian War of Trajan (A.D. 101-102): A New Approach". *Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr. im Norden der Donau*. nşr. Doina Benea. 97. Timişoara: Editura Mirton, 2000.
- Packer, James E. *The Forum of Trajan in Rome: A Study of the Monuments*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Pigliucci, Michele. "Theory of Italian Natural Boundary, Between 'Mistakes' and Augustan Echoes: An Interpretative Proposal". *Bollettino Della Società Geografica Italiana* 9/13 (2016): 163-172.
- Piso, Ioan. "Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und Apulum". *Prosopographie und Sozialgeschichte des Römischen Reiches*. çev. Werner Eck. 315-337. Köln: Böhlau, 1993.
- Piso, Ioan. *An der Nordgrenze des Römischen Reiches: Ausgewählte Studien zum Römischen Dakien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.
- Pupeza, Luca-Paul. "Murus dacicus between function and symbol". *Transylvanian Review* 19/2 (2010): 159-170.
- Rogers, Perry M. "Domitian and the Finances of State". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33/1 (1984): 65-68.
- Strobel, Karl. *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans: Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*. Bonn: Habelt, 1984.
- Szabó, Csaba. *Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience*. Oxford: Archaeopress, 2018.
- Thorpe, Nick. *Walking Europe's Last Wilderness: A Journey through the Carpathian Mountains*. New Haven: Yale University Press, 2025.
- Tosun, Serhat Pir. "İmparator Traianus'un Armenia Politikasi ve Provincia Armenia MS 114-117". *Dersim/Tunceli Tarihi Araştırmaları*. Haz. Uysal Dıvrak. Ankara: Kalan Yayınları, 2021, 11-36.
- Varga, Rada. *The Peregrini of Roman Dacia (106-212)*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2014.
- Walker, David Richard. *The Metrology of the Roman Silver Coinage, Part II: From Nerva to Commodus*. Oxford: British Archaeological Reports, 1977.
- Watson, Alaric. *Aurelian and the Third Century*. London: Routledge, 1999.
- Woytek, Bernhard. *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*. Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010.

11.Bölüm

İmparatorluğun Kriz Yönetimi: *Bellum Batonianum*

Serhat Pir TOSUN*

Giriş

MS 6 yılında Pannonia ve Delmatae (Dalmaçya) olarak bilinen bölgede meydana gelen isyan Roma İmparatorluğu'nun en çok uğraştığı sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İsyanın süresi, boyutu ve Roma'nın verdiği reaksiyon bu isyanın önemini gözler önüne sermiştir. Roma İmparatoru Augustus döneminde (MÖ 27- MS 14) MS 6 yılında meydana gelen isyan aslında Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki kontrolünün artmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik bu isyan Roma'nın kontrolü altında bulundurduğu bölgelerdeki prestijini sarsan ilk isyandır.¹ Fakat bu isyanı sadece tek bir olaya bağlı kalarak açıklamak mümkün değildir. Dolayısıyla isyanın sebeplerini ve arka planda meydana gelen olayları iyi analiz etmemiz gerekir.

İmparator Augustus'un genişleme politikası kapsamında Alplere doğru yaptığı seferler, Roma'nın askeri gücünü Ren ve Tuna Nehirlerinin ötesine doğru yaymak ve hatta Elbe Nehri'ne kadar ulaşmayı hedeflediği politikanın başlangıcı olarak görülebilir.² Ancak Augustus'un doğrudan böyle bir politika benimsediğini söylemek yanlış olacaktır. Nitekim Tuna Nehri'nin kuzey kesiminde yaşayan Germen kabilelerinin güney kesimindeki kabilelere karşı saldırılarda bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Roma, Tuna Nehri'ne doğru genişlemesiyle birlikte Germen kabileleriyle daha yakın temas kuracak ve bazı çatışmalar meydana gelecekti.³ Üstelik Ren Nehri'nde yaşanan gelişmeler Tuna Nehri'ni de ciddi şekilde etkileyeceği için isyanı Germania politikasını görmezden gelerek açıklamak konuyu eksik bırakacaktır. Bu bakış açısından yola çıkılarak Roma'nın Alpler ve Tuna Nehri'ndeki seferleri merkeze alınarak zaman zaman Germania'daki gelişmeler hakkında da bilgi verilecektir.

* Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serhatpirtosun@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4025-1667.

¹ Danijel Džino, "Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers", *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja* 35/33 (2006), 145.

² Eric. S. Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", *The Cambridge Ancient History*, ed. A. K. Bowman, E. Champlin, & A. Lintott (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 10/171; Nigel Holman, *Roman Defences Against the Germani: Initial Contact to the Emergence of the 'Limes', 58 BC – AD 96* (New England: University of New England, Doktora Tezi, 2016), 93.

³ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 89.

MS 6 yılına kadar Roma'nın bölgedeki politikasını üç aşamalı olarak değerlendirebiliriz. Roma İmparatorluğu'nun Tuna Nehri politikasının ilk adımı Alplerin ele geçirilmesi idi. Augustus, Alplerdeki geçitlerinin kontrol altına alınmasının stratejik olarak ne kadar önemli olduğunu fark etmiş olmalıydı.⁴ Augustus'un böyle bir politika takip etmesinin asıl faktörü savunma odaklıydı. Geriye dönüp bakıldığında özellikle de MÖ 2. yüzyılın sonlarında Roma, Alplerden gelen Cimbri ve Teutones kabileleriyle karşı karşıya gelmiş ve büyük bir tehlike atlatmıştı. Bununla birlikte Alplerdeki geçitlerin kontrol altına alınması Roma'nın kuzey bölgeleriyle olan iletişimini arttırmakla birlikte Ren Nehri'ne doğru genişlemenin de önünü açacaktı.⁵ Roma'nın Alplere karşı ilk seferleri MÖ 35-33 yılında başladı.⁶ Siscia'yı⁷ ele geçiren Roma, bu seferler sırasında Pannonia kabileleriyle mücadele etmişti.⁸ Bu dönemde Salassi kabilesi, Roma ordularına karşı direniş gösterse de MÖ 25 yılında M. Terentius Varro komutasında Salassi kabilesi yenilgiye uğratıldı.⁹

MÖ 17 /16 yılında yaşanan hadiseler sonucunda MÖ 15 yılında Tiberius ve Drusus'un yaptığı seferler, Roma'nın Alplere karşı politikasının ikinci aşamasını oluşturmaktadır.¹⁰ Bu noktada Cassius Dio, bölge hakkının Roma ordularına karşı silahlanarak ayaklanma başlattığını ve Illyricum proconsülü Publius Silius Nerva'nın isyan eden halkları durdurduğunu belirtir.¹¹ Nitekim bu dönemde P. Silius Nerva, MÖ 17/16 yılında Raetia ve Vindelici topraklarına karşı yapacağı seferler için Alplerin eteklerindeki koridoru kontrol altına almaya çalıştı ve Raetia topraklarının güneyinde bulunan Camuni ve Vennii kabilelerine saldırdı.¹² Cassius Dio bu noktada bölgedeki halkları suçlamaya çalışsa da aslında MÖ 17/16 yılında çıkan ayaklanmanın Silius

⁴ Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", 169.

⁵ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 90

⁶ Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC", Actes du symposium "Le Livre. La Roumanie. L'Europe" (Bucharest: Bibliothèque Métropolitaine De Bucarest 2012), 463.

⁷ Modern Sisak. Siscia/Segesta bölgenin en önemli kentlerinden biridir. Sava ve Kolpa/Kupa nehirlerinin birleştiği noktada kurulmuştur. Kent Segestani bölgesinde kurulmuştur ve bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Segesta Keltçe bir isimlendirme olmakla birlikte daha sonradan Siscia olarak da adlandırılmıştır. Bkz. Appianos, "İlyria", *Hellenistik Dünyada Roma*, çev. Okan Demir (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022), 73 (22.62-63); Marjeta Šašel Kos, "The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia and Pannonia) and the Problem of the Northeastern Border of Italy", *Studia Europaea Gnesnensia* 7 (2013), 190; Jean Burian, "Siscia", Brill's New Pauly, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, (Leiden and Boston: Brill, 2008), 13/508.

⁸ Florin-Gheorghe Fodorean, *Pannonia, Dacia and Moesia in the Ancient Geographical Sources* (Stuttgart Franz Steiner Verlag 2016), 17.

⁹ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 90.

¹⁰ Géza Alföldy, *Noricum* (Routledge: New York, 2014), 54; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 91.

¹¹ Dio, *Dio's Roman History*, 331 (54.20.1).

¹² Alföldy, *Noricum*, 54.

Nerva komutasındaki Roma ordularının genişleme politikasına karşı tepki olduğu sonucuna varabiliriz.

MÖ 15 yılından itibaren Tiberius ve Drusus, iki farklı güzergâh üzerinden Raetia bölgesine doğru harekete geçmiştir.¹³ Tiberius ve Drusus'un MÖ 15 yılında başlayan seferlerinin sonucunda Tirol ve güney Bavyera'da yaşayan Raeti ve Vindelici kabileleri kontrol altına alınmış ve MÖ 14 yılında Liguria kabilesi yenilgiye uğratılarak Deniz Alpleri olarak bilinen bölge ilhak edilmiştir.¹⁴

MÖ 13-9 yılları arasında gerçekleşen olaylar *Bellum Pannonicum* olarak da bilinmektedir. Bu savaşlar Roma'nın Tuna Nehri'ndeki genişleme politikasının üçüncü aşamasını teşkil etmektedir.¹⁵ Augustus bu savaş için Marcus Agrippa'yı *imperium maius* yetkisiyle bölgeye göndermiştir.¹⁶ Fakat MÖ 12 yılında Agrippa'nın ölümünün ardından Augustus, Tiberius'u görevlendirmiştir.¹⁷ Tiberius'un Adriyatik'ten Tuna Nehri'ne kadar uzanan Illyricum komutanlığına atanmasıyla birlikte bölge kontrol altına almıştı.¹⁸ Bu dönemde Tiberius, Pannonia kabilelerini yenilgiye uğratmış, hatta Pannonia halkının silahlarına el koyup asker çağındaki erkekleri köle olarak satmıştır.¹⁹ Muhtemelen Tiberius, *Bellum Pannonicum* sırasında Breuci kabilesiyle de mücadele etmiştir.²⁰ Breuci kabilesinin hangi sebepten dolayı savaşa katıldığı bilinmese de bazı yorumlar yapılabilir. Agrippa'nın bölgedeki kurşun üretim merkezlerine yatırım yaptığı doğru olarak kabul edilirse Agrippa'nın yerel elitlerle iyi ilişkilerinin olduğu söylenebilir. Breuci kabilesi de bunlardan biridir. Bununla birlikte Agrippa'nın ölümünün ardından Breuci, Agrippa ile yaptığı anlaşmaya uymamıştır.²¹ Agrippa'nın ölümünden sonra da Breuci kabilesinin de dahil olduğu

¹³ Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History and Res Gestae Divi Augusti*, çev. Frederick W. Shipley (Cambridge: Harvard University Press, 1961), 249 (2.95.1-2); Cassius Dio, *Dio's Roman History*, ed. T. E. Page vd., çev. Earnest Cary (Cambridge: Harvard University Press, 1955), 339 (54.22.4); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 92; Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", 170.

¹⁴ Dio, *Dio's Roman History*, 339 (54.22.3-4); Dio, *Dio's Roman History*, 345 (54.24.3); Velleius, *Compendium of Roman History*, 249-251 (2.95.1-2); Suetonius, "Augustus", *On İki Caesar'ın Yaşamı*, çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar (DoğuBatı Yayınları: Ankara, 2019), 94-95 (21); Suetonius, "Tiberius", *On İki Caesar'ın Yaşamı*, çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar (DoğuBatı Yayınları: Ankara, 2019), 164-165 (9); Florus, *Kısa Roma Tarihi*, çev. Levent Keskin, (DoğuBatı Yayınları: Ankara, 2022), 199 (2.22); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 92.

¹⁵ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 95-96.

¹⁶ Dio, *Dio's Roman History*, 355 (54.28.1); Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16– 9 BC", 470.

¹⁷ Dio, *Dio's Roman History*, 363 (54.31.1-2).

¹⁸ *Res Gestae Divi Augusti*, 395 (5.30); Velleius, *Compendium of Roman History*, 239 (2.90.1); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 96.

¹⁹ Dio, *Dio's Roman History*, 365 (54.31.3); Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16– 9 BC", 470; Florus ise Tiberius'un silahları nehre attığından bahsetmektedir. Bkz. Florus, *Kısa Roma Tarihi*, 200 (2.24).

²⁰ Suetonius, Tiberius, 165 (9).

²¹ Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16– 9 BC", 470.

Pannonia'daki halklar isyan etmiş olmalıdır.²² Tiberius'un seferlerin sonucunda Mursa ve Sirmium²³ yakınlarındaki Drava ve Sava vadilerinin etekleri kontrol altına alınmış ve böylece İtalya ile Balkanlar arasında kara bağlantısı kurulmuştur. Üstelik bölgenin kontrol altına alınması Karadeniz ve Kuzey Okyanusu arasında yaşayan kuzey halklarına karşı savunma hattının oluşturulması için stratejik bir öneme sahipti.²⁴

Bu noktada MS 6 yılına odaklanmamız gerekmektedir. Zira MS 6 yılında Roma'nın odak noktasının Germania olması süreci daha iyi anlaşılabilir hale getirecektir. *Bellum Pannonicum* olarak bilinen savaşların MÖ 9 yılında tamamlanmasının ardından MS 6 yılına kadar Tuna Nehri'ndeki bilgiler kısıtlıdır. Bunun en büyük sebebi aynı dönemde Roma'nın Germania Magna olarak bilinen coğrafyadaki kapsamlı seferleriyle ilgilidir. Drusus'un MÖ 9 yılında ölümü üzerine Tiberius MÖ 7 yılında tekrar Germania'ya gitmiş ve burada özellikle de Sugambri ve Suebi kabilelerine karşı bir iskan politikası yürütmüştü.²⁵ MS 4 yılına gelindiğinde ise Tiberius, Weser ve Elbe Nehri'ne doğru seferler yapmıştı.²⁶ Tiberius'un Germania'daki seferlerinin sonucunda Macromanni kabilesi dışında tüm Germania'nın ele geçirdiği hatta Germania'nın vergi vermeye hazır bir eyalete dönüştürüldüğü bahsedilmektedir.²⁷ Bohemya bölgesindeki Germen Macromanni Krallığı bu dönemde Roma otoritesine rakip olabilecek tek güç olarak karşımıza çıkar. Roma'nın Germania'daki genişleme politikasının bir sonucu olarak Macromanni Kralı Maroboduus²⁸ da Roma'ya karşı büyük bir hazırlık içine girmişti. Velleius'a göre Maroboduus göre yaklaşık 70.000 piyade toplamıştı.²⁹ Üstelik Velleius'un aktardıklarına göre Roma'nın Ren ve Tuna bölgesindeki genişleme politikası sonucunda Macromanni Krallığı ile Roma toprakları arasında yaklaşık 300km olduğu düşünülmektedir.³⁰ Roma'nın Macromanni Krallığı'na karşı sefer düzenleme isteği aslında Velleius'un yorumlarıyla örtüşmektedir. Nitekim Macromanni Krallığı dönemin önemli güçlerinden biriydi ve Germania Magna'da kontrol sağlanamadığı takdirde

²² Dio, *Dio's Roman History*, 363-365 (54.31.2).

²³ Sremska Mitrovica. Bkz. Pierre Cabanes, "Sirmium", Brill's New Pauly, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, (Leiden and Boston: Brill, 2008), 13/506.

²⁴ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 96.

²⁵ Dio, *Dio's Roman History*, 381-383 (55.1-4); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 84; Norbert Hanel, "Die Römer und der Rhein", *Archäologie in Deutschland* 4 (2014), 27.

²⁶ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 87-88.

²⁷ Velleius, *Compendium of Roman History*, 253 (2.97.4); Velleius, *Compendium of Roman History*, 269-271 (2.106); Robin Seager, *Tiberius* (Blackwell Publishing, 2005), 32.

²⁸ Macromanni Kralı Maroboduus hakkında bkz. Josef Dobiáš, "King Maroboduus As a Politician." *Klio* 38 (1960), 155-166.

²⁹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 275 (2. 109.2).

³⁰ Jochen Bleicken, *Augustus: The Biography*, çev. Anthea Bell (EPUB: Penguin Books, 2016), 592; Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2. 109.4).

Roma'nın böyle bir sefere çıkması beklenemezdi.³¹ Roma, iki farklı garnizon üzerinden Macromanni Krallığı'na saldırmayı ve Macromannia Krallığı'nı ortadan kaldırmayı planlıyordu.³² Bu yüzden de iyi organize edilmiş bir sefer planlanmıştı. Bu saldırı planına göre bir ordu Ren Nehri'nde bulunan Mogontiacum (=Mainz) garnizonundan diğer ordu ise Tuna Nehri'nde Carnuntum'dan harekete geçecekti.³³ Mogontiacum'da konuşlanan orduların *legatusu* Gaius Sentius Saturninus, Chatti toprakları üzerinden harekete geçecek, Tiberius ise komutası altındaki Illyricum ordusuyla Carnuntum'dan yola çıkacaktı.³⁴ Fakat iki ordu ortak bir noktada birleşmesine birkaç gün kala Pannonia'da büyük bir isyan haberi geldi ve saldırı iptal edilerek taraflar arasında barış anlaşması yapıldı.³⁵

2.Bellum Batonianum

Pannonia'da patlak veren isyanın sebepleri üzerine çok fazla bilginiz bulunmamaktadır. Bu yüzden konuyla ilgili Velleius Paterculus ve Cassius Dio'nun anlatımlarından yararlanabiliriz. Velleius'un tutumu Pannonia halkını suçlayıcı niteliktedir. Velleius, Roma'nın getirdiği barışın Pannonia halkını huzursuz ettiği ve bu yüzden de isyana sebebiyet verdiğine dair yorumlar yapmaktadır.³⁶ Hatta Pannonia halkının Roma hakimiyetinden yararlanarak gücünün zirvesine ulaştığından da bahsetmektedir.³⁷ Bu anlatıma göre Pannonia halkı net bir şekilde barışı tehdit eden unsur olarak aktarılmıştır. Dolayısıyla Velleius'un ifadeleri Roma'nın yapacağı saldırıları meşrulaştırma çabası olarak değerlendirilebilir. Dio'nun anlatımları ise daha makul karşılanabilir. Dio, Velleius'un aksine Roma'yı suçlamaktadır ve Pannonia halkının isyana kalkışmasının arkasında yatan en büyük sebebin ağır vergiler olduğunu belirtmektedir.³⁸ Bununla birlikte MS 5-6 yıllarındaki ekonomik sıkıntılar

³¹ Colin M. Wells, *The German Policy of Augustus: An Examination of the Archaeological Evidence* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 159; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 105.

³² Malcolm Todd, *The Early Germans* (Blackwell Publishing, 2004), 47; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 106; Danijel Džino, *Illyricum In Roman Politics 229 BC–AD 68* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 139.

³³ Seager, *Tiberius*, 33; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 105.

³⁴ Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2. 109.5); Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", 184; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 106.

³⁵ Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2.110.1-3); Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.28.7); Erich Köstermann, "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr", *Hermes* 81/3 (1953), 352-353; Peter S Wells, *The Battle That Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, And The Slaughter Of The Legions in The Teutoburg Forest* (New York and London: W. W. Norton & Company, 2004), 78-79; 121-122; Adrian Goldsworthy, *Augustus: Roma'nın İlk İmparatoru*, çev. Samet Özgüler (Kronik Yayınları: İstanbul, 2020), 481; Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", 184; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 106; 108.

³⁶ Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2.110.2); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 109.

³⁷ Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2.110.2).

³⁸ Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.29.1); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 109.

mevcuttu ve muhtemelen aynı dönemde bütün eyaletler için benzer vergi taleplerinde bulunulmuştu.³⁹ Dio, ağır vergiler dışında Germen halklarına karşı yapılacak seferler için asker talebinde bulunulmasının da isyan için bir etken olduğunu belirtmektedir. Nitekim Macromanni Krallığı'na karşı yürütülecek sefer oldukça kapsamlı olacağı için Tiberius, o dönemde Pannonia ve Delmatae legatusu olarak görev yapan Valerius Messallinus⁴⁰ ile birlikte sefere çıkmaya hazırlanıyordu.⁴¹ Messallinus da ordusunun büyük bir bölümünü sefer için organize ederken Delmatae halkının da asker göndermesini emretmişti.⁴² Bölgeden asker tedarikinin sağlanması muhtemelen bardağı taşıran son damla olmuştu.⁴³ Messallinus'un Maroboduus ile savaşmak için Daesitiates kabilesinin lideri Bato'yu çağırmıştı. Bu açıdan bakıldığında Bato'nun Roma ordusunda eğitim aldığı ve daha önce de Roma ordusunda görev yaptığı sonucuna varabiliriz.⁴⁴ Dolayısıyla isyan açısından Daesitiates lideri Bato önemli bir figürdür ve kısa süre sonra isyanın fitilini ateşleyen olayları başlatacak kişi olarak da karşımıza çıkacaktır. İsyanın zamanlaması da oldukça stratejiktir. Tiberius, Maroboduus ile savaşmak için yola koyulduktan bir süre sonra isyan patlak vermiştir.⁴⁵ Bu noktada Roma'nın Pannonia'daki yöneticilerin yetersizliği, uygulamalardaki suistimaller, *negotiatores* ve *publicani* memurlarının açgözlü

³⁹ Seager, *Tiberius*, 33; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 109-110.

⁴⁰ Pannonia'nın ne zaman eyalet olarak organize edildiğine dair tartışmalar devam etmektedir. Velleius'un anlatımına göre Pannonia İsyanı sonrasında Illyricum bölgesi Pannonia ve Delmatae olarak ikiye bölünmüştür. Nitekim Velleius MS 6 yılında Valerius Messallinus'tan bahsederken praepositus Illyrico, MS 9 yılında Vibius Postumus'tan bahsederken de praepositus Delmatae olarak bahsetmektedir. Bkz. Velleius, *Compendium of Roman History*, 282 (2.112.1-2); 294 (2.116.2); Tüm tartışmalar için bkz. Péter Kovács, "Northern Pannonia and the Roman Conquest", *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, ed. Marina Miličević Bradač & Dino Demicheli (Zagreb: FF Press, Filozofski Fakultet 2018), 163.

⁴¹ Fodorean, *Pannonia, Dacia and Moesia in the Ancient Geographical Sources*, 19.

⁴² Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.29.1-2); Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC", 472-473; András Mócsy, "The Civilized Pannonians of Velleius", *Rome and Her Northern Provinces* ed. Brian Hartley and John Wacher (Gloucester: Alan Sutton 1983), 173; Hatta Mócsy, bölge halkından asker talebinde bulunulduğu için Pannonia halkının Macromanni Seferine çıktığında bilinçli bir şekilde isyan ettiğini ileri sürmektedir bkz. Mócsy, "The Civilized Pannonians of Velleius", 173.

⁴³ Seager, *Tiberius*, 33; Muhtemelen Messallinus bu talebi ilk kez yapmıyordu. Zamanı tam olarak bilinmese de Mócsy, milattan sonra birinci yüzyılın başında Breuci kabilesinin yaklaşık sekiz kohort birliğine denk gelecek kadar asker gönderdiğinden bahsetmektedir. Bkz. András Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1959), 75.

⁴⁴ Danijel Džino, "The Bellum Batonianum In Contemporary Historiographical Narratives In A Search For The Post-Modern Bato The Daesitiate", *Arheol. rad. raspr.* 16(2009), 36; Pannonia halkının Roma eğitimi almış olma iddiasına daha yakından bir bakış atmamız gerekmektedir. Appianos'un da vurguladığı üzere Daesitiates kabilesi, Roma'yı bölgede en çok zorlayan kabilelerden biriydi. Bu kabile Octavianus'un MÖ 34-33 yılında bölgeye yaptığı seferler sonucunda Roma kontrolü altına girmişti. Yerli elit halkın esir olarak Roma'ya gönderildiği ve Roma'da eğitim aldıkları bilinmektedir. Aynı durum MÖ 12-9 yılları arasında gerçekleşen Bellum Pannonicum için de geçerlidir. Muhtemelen Daesitiates kabilesi lideri Bato da MÖ 9 yılından sonra esir olarak Roma'ya gönderilmişti. Appianus, "Illyria", 67 (17); Džino, "The Bellum Batonianum In Contemporary Historiographical Narratives In A Search For The Post-Modern Bato The Daesitiate", 37; Marjeta Šašel Kos, "The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results", *Fines imperii – imperium sine fi ne? Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat Beiträge zum Kongress*, ed. Günther Moosbauer und Rainer Wiegels (Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH 2011), 110.

⁴⁵ Mócsy, "The Civilized Pannonians of Velleius", 174.

davranması bölgedeki halkları hoşnutsuz etmiş olmalıydı.⁴⁶ Hatta Tiberius Pannonia halkına niçin isyan ettiklerini sorduğunda şöyle bir cevap almıştı: “*Bunun suçlusu siz Romalılarıdır; çünkü sürülerinizin bekçisi olarak köpekleri veya çobanları değil, kurtları gönderiyorsunuz.*”⁴⁷ Pannonia’daki Romanizasyon sürecinin de tüm olayların tetikleyicisi olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.⁴⁸ Buna göre Pannonia halkının Romanizasyon sürecinde büyük bir kültürel değişim geçirdiğini, bu değişimin halkı köklerinden uzaklaştırdığını ve bu durumun yerli halkın farklı özellikler taşısa da daha fazla yakınlaşmasına sebep olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Pannonia halkı giderek farklılıkların üstesinden gelerek daha fazla birleşmeye başladı. Bu birleşme Pannonii ve Romanii (Pannonialılar ve Romalılar) olarak iki ayrı grubun oluşmasını sağladı.⁵⁰ Dolayısıyla MS 6 yılında Pannonia’da artık net bir bölünme vardı ve bölge halkı net bir şekilde Roma yönetiminden rahatsızlık duyuyordu. Daesitiates, Breuci, Pirustae, Mezaei ve Delmatae kabilelerinin isyana açık bir şekilde katıldığı bilinmektedir.⁵¹ Bu kabileler genel olarak Bosna Hersek ve Hırvatistan dolaylarında yaşıyordu.⁵² Ayrıca Deuri ve Sardeatae gibi küçük Pannonia kabileleri de isyana katılmıştı.⁵³ Bununla birlikte bölgede yaşayan Keltler ve Liburniler gibi diğer etnik gruplar bu isyana katılmamışlardır.⁵⁴

⁴⁶ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 143; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 110; Bölgedeki ticari faaliyetler için bkz. Leonardo Gregoratti, “Roman Traders as a Factor of Romanization in Noricum and in the Eastern Transalpine Region”, *Processes of Cultural Change and Integration in the Roman World*, ed. Saskia T. Roselaar (Leiden: Brill, 2015), 239-252.

⁴⁷ Šašel Kos, “The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results”, 112.

⁴⁸ İmparatorluğun kuzey bölgeleri ve Iberia arasındaki farklılıkları için bkz. Yüksel Arslantaş – Ömer Faruk Arıcan, “Lusitania Bölgesi’nde Romanizasyon ve Kentsel Gelişim”, *Akademik MATBUAT*, 8/2 (Aralık 2024), 147-180.

⁴⁹ Stephen L. Dyson, “Native Revolts in the Roman Empire”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 20, H. 2/3 (1971), 253; Mócsy, “The Civilized Pannonians of Velleius”, 169; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 143; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 110.

⁵⁰ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 143-144.

⁵¹ Danijel Džino ve Alka Domić Kunić “Pannonians Identity-Perceptions From The Late Iron Age To Later Antiquity”, *The Archaeology of Roman southern Pannonia: the state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ed. Branka Migotti (Oxford: Archaeopress 2012), 98-99.

⁵² Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum* (Celje: Narodni muzej Slovenije 2005), 376-377.

⁵³ Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 53; Džino, “Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers”, 148-149; Wilkes, *Dalmatia*, 170.

⁵⁴ Džino, “Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers”, 147-148.

Harita: Pannonia Halkları⁵⁵

Pannonia'daki isyanın boyutlarıyla ilgili tartışmalar devam etmektedir. Bu konudaki yetersiz bilgidan dolayı bir kez daha Cassius Dio ve Velleius'un anlatımlarından yola çıkarak yorum yapabiliriz. Pannonia'da Tuna Nehri'nin sağ kolunun bulunduğu Sava Nehri dolaylarında Breuci kabilesi, güneyde ise Daesitiae kabilesi önde gelen kabilelerdi.⁵⁶ İsyan Daesitiae lideri Bato'nun girişimleriyle başlamıştır. Bato, küçük bir Roma birliğini mağlup etmesi üzerine tüm kabileler isyana katılmıştır.⁵⁷ Nitekim Dio gibi Velleius da benzer bir ifadeyle bulunarak tüm Pannonia halkının bu isyana katıldığından bahseder.⁵⁸ Velleius, Pannonia İsyanı döneminde isyanı bastırmak için görevlendirilen Roma ordusunda görev yaptığı için olaylara yakından şahit olmuştur. Buna rağmen Pannonia İsyanında 800.000 kişilik halkın 200.000 piyade ve 9.000 süvari birliği topladığından bahseder.⁵⁹ Hatta 200.000 kişilik piyade birliklerinin İtalya'yı işgal etmeye hazırlandığına dair haberlerin ortaya çıkması bile mümkündür.⁶⁰ Bu söylentiler Roma'da büyük bir korku yaratmış olmalıydı. Bu korkunun temelinde

⁵⁵Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, 377.

⁵⁶Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, 378; András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (London and New York: Routledge, 2014), 38; Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, 75; Jean Burian, "Savus", Brill's New Pauly, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, (Leiden and Boston: Brill, 2008), 13/42.

⁵⁷Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.29.2).

⁵⁸Velleius, *Compendium of Roman History*, 277 (2.110.2).

⁵⁹Velleius, *Compendium of Roman History*, 277-279 (2.110.3); Köstermann, "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr.", 353; Džino, "Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers", 145-146; J. J. Wilkes, "The Population of Roman Dalmatia", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2/6 (1977), 751.

⁶⁰Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 147.

Kuzeyden gelen kabilelerin Roma'yı işgal etme korkusu yatıyordu.⁶¹ Nitekim Kuzeyden gelen Cimbri ve Teutones kabileleri MÖ 113 yılında Noricum topraklarına ulaşmış ve Gnaeus Papirius Carbo, İtalya'nın işgal edilmesinden korktuğu için bölge halkına yardım göndermişti.⁶² Bununla birlikte Cimbri kabilesinin ilerleyişi durmamış ve MÖ 6 Ekim 105 tarihinde Caepio, Arausio'da (=Orange) Cimbri kabilesine saldırmış ve büyük bir hezimet yaşamıştır.⁶³ Hatta Roma tarihinde bu olay asla unutulmamış ve 6 Ekim günü ise *dies nefastus* (=kara gün) olarak lanetlenmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla isyan, Roma'da uzun süredir akıllara getirilmeyen bir korkunun uyanmasına sebep olmuştur.⁶⁵ Buna karşılık modern araştırmalara bakıldığında Delmatae bölgesinin nüfusunun toplamda 700.000 olduğu, buna karşılık Roma kolonileri ve onlara bağımlı halklar sayılmadığı takdirde ise 400.000 ya da daha az bir nüfus olabileceği düşünülmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla Pannonia bölgesinden de isyana katılan halklar dahil edildiği takdirde isyana katılan kişi sayısı 100.000 kişiyi geçmemektedir.⁶⁷ Buna karşılık Pannonia kabileleri Delmatae'deki kabilelere göre daha fazla asker toplamış olabilir. Nitekim Pannonia isyanının ilk dönemlerinde tüm askeri mücadelelerin yaşandığı bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Pannonia ve Delmatae kabileleri birleştikten sonra bile Germanicus'un bir seferi dışında tüm operasyonlar Pannonia'ya yapıldığı söylenebilir.⁶⁸

Asker tedarigi için talepte bulunulması üzerine bölgedeki halklar yavaş yavaş birleşmeye başladıkça kendi güçlerinin de farkına vardılar ve isyana karar verdiler. İsyen, bölgede yaşayan Roma vatandaşlarına yapılan saldırılarla ve buradaki *negotiatores* ve *publicani* memurlarının katledilmesiyle başladı. Hatta ilk saldırılarda veteran birliği de yok edilmişti.⁶⁹ Daesitiates lideri Bato'nun girişimleri neticesinde küçük bir Roma birliğini mağlup etmesiyle birlikte bölgedeki diğer kabileler de bu isyana katıldı.⁷⁰ Ayrıca Breuci kabilesi lideri

⁶¹ Bernt Kerremans, "Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The Possible Promulgation of a "tumultus" in the Cimbrian War (105-101 BCE)", *Mnemosyne* 69/5 (2016), 823-824.

⁶² Appianos, "Keltler", Roma Tarihi, çev. Okan Demir, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022), 67 (13); A. L. F. Rivet, *Gallia Narbonensis: Southern France in Roman Times* (London: Batsford 1988), 44; Gustave Bloch, *Roma Cumhuriyeti Politik ve Sosyal Çatışmalar*, çev. Dicle Ezgi Gözoğlu (İstanbul: Selenge, 2024), 181.

⁶³ Appianos, "İllyria", 47 (4.10).

⁶⁴ Plutarkhos, *Lucullus*, 561 (27.7).

⁶⁵ Džino, "Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers", 145.

⁶⁶ Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, 74; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 112-113; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 146.

⁶⁷ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 113; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 146-147.

⁶⁸ Džino, "Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers", 149.

⁶⁹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 279 (2.110.6); Erich Köstermann, "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr.", *Hermes* 81/3 (1953), 347-348; Goldsworthy, *Augustus: Roma'nın İlk İmparatoru*, 474; Anthony Everitt, *Augustus: The Life of Rome's First Emperor* (New York: Random House, 2007), 305; J.J. Wilkes, *Dalmatia* (London: Routledge & Kegan Paul, 1969), 70.

⁷⁰ Dio, *Dio's Roman History*, 469, (55.29.2); Collin Wells, *The Roman Empire* (Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1995), 74.

Bato'nun da isyana katıldığı bilinmektedir.⁷¹ Dolayısıyla Pannonia İsyanında iki ayrı kabilede Bato adında bir lider bulunuyordu. Bu yüzden de MS 6-9 yıllarında gerçekleşen isyan *Bellum Batonianum* olarak bilinmektedir.

İsyana katılanların sayısı ne olursa olsun Velleius isyan birliklerinin üç ana grup olarak bölündüğünden bahsetmektedir. Buna göre bir grup Macedonia'ya doğru ilerlerken bir grup da Apollonia'ya gönderilerek Roma topraklarına saldıracaktı. Son grup ise Pannonia'yı korumakla görevlendirilmişti.⁷² Breuci lideri Bato önderliğindeki isyan birlikleri ilk olarak MÖ 12/11'de Roma'nın hakimiyetine girdiği kabul edilen Sirmium'a saldırdı.⁷³ İlginç bir şekilde Sirmium saldırısından bahseden tek yazar Cassius Dio olmuştur. Sirmium'a saldıran bu birlik muhtemelen dördüncü grubu temsil ediyordu. Ancak Velleius'un bu gruptan haberi yoktu ya da bildiği halde kayda geçirmemişti.⁷⁴ Birinci grup, Daesitiates kabilesinin lideri Bato tarafından komuta ediliyordu ve birleşik halklardan oluşan bu ordu Salona'ya (=Solin) saldırmıştı.⁷⁵

İsyanın patlak vermesi ardından Roma hızlıca harekete geçmiştir. Roma askeri yapısına göre bir isyan çıktığında isyanın boyutu ne olursa olsun hızlıca bastırılmalıydı. İsyanın kontrol altına alınmasının gecikmesi ise zayıflık olarak nitelendirilirdi. Üstelik Augustus'un *princeps* olduktan sonraki ilk büyük sınavıydı ve atılacak adımlar son derece kritik olacaktı. Zira isyanın bastırılması geciktikçe çok daha fazla kabilenin isyana katılma riski artacak bu da isyanın çok daha geniş bir alana yayılmasına neden olacaktı.⁷⁶ Dolayısıyla Augustus'un ve Tiberius'un büyük bir krizi yönetmesi gerekiyordu. Daesitiates lideri Bato ve Illyricum legatusu Messalinus komutasındaki Legio XX Valeria Victrix birliği arasında bir mücadele meydana gelmiştir. Messalinus'un ordusu sayıca az olsa da Bato'ya karşı zafer kazanmış ve isyan birliklerinin Kuzey İtalya'ya doğru ilerlemesini engellemiştir.⁷⁷ Daha sonra ise Kral Rhoemetalces komutasındaki Thrakia süvarileri, Moesia legatusu Aulus Caecina Severus'un birliklerine dahil edildi ve bu ordu Drava Nehri yakınlarında Breuci kabilesini yenerek bu kabilenin Sirmium'daki kaleyi ele geçirmesini engelledi. Mücadele sırasında ağır

⁷¹ Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.29.3).

⁷² Velleius, *Compendium of Roman History*, 279 (2.110.4); Erich Köstermann, "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr.", *Hermes* 81/3 (1953), 349; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 114; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 147.

⁷³ Dio, *Dio's Roman History*, 469 (55.29.3); Seager, *Tiberius*, 33; Alka Domić Kunić, "Posljednja faza osvajanja Južne Panonije", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., 39 (2006): 59-164; Džino, "Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers", 149-150.

⁷⁴ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 148; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 113-114.

⁷⁵ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 114; Džino, "The Bellum Batonianum In Contemporary Historiographical Narratives In A Search For The Post-Modern Bato The Daesitiates", 38.

⁷⁶ Goldsworthy, *Augustus: Roma'nın İlk İmparatoru*, 474.

⁷⁷ Velleius, *Compendium of Roman History*, 281-283 (2.112.1-2); Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 116; Džino, "Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers", 152.

kayıplar veren Caecina ise Moesia'ya geri dönmek zorunda kaldı.⁷⁸ Bu noktada Daesitiates lideri Bato daha farklı bir yol izlemeyi tercih etmiştir. Ne Sirmium kuşatmasına katılan ne de savunmasız Siscia'ya saldıran Bato, Dinar Alpleri üzerinden güneye doğru ilerleyerek Salona ve kıyı şeridinde bulunan diğer şehirlere saldırmıştı.⁷⁹ Roma birliklerinin Salona'ya yaptığı kurtarma operasyonu sırasında yaralanan Daesitiates lideri Bato, daha fazla ilerleyemediği için kendisine bağlı birlikleri görevlendirmişti. Bu birlikler Apollonia'ya kadar ilerleyerek Adriyatik kıyılarında büyük hasara sebep oldular. Hatta kendilerine karşı koymak için görevlendirilen bir Roma ordusunu da yenilgiye uğrattılar.⁸⁰ Tiberius ise MS 6 yılında isyanı öğrenir öğrenmez M. Valerius Messalinus'a Legio XX birliğiyle Siscia'yı kontrol altına almasını emretmişti. Messalinus da isyan birlikleriyle yaptığı savaşta ilk önce yenilgiye uğrasa da Daesitiates lideri Bato'nun hala yaralı olmasından faydalanarak onu tuzağa düşürmüş ve ordusunu gafil avlamıştır. Messalinus'un girişimleri neticesinde Siscia Roma kontrolüne girmiş, Messalinus zafer nişanıyla ödüllendirilmiş Legio XX ise Valeria Victrix unvanını almıştır.⁸¹ Bu savaşın Burnum⁸² yakınlarında gerçekleştiği ve Burnum kalesinin Legio XX birliğinin konuşlandığı kale olduğu düşünülmektedir.⁸³ Başarısız seferlerin ardından Daesitiates lideri Bato Mons Almus'ta (=Fruška Gora) Breuci kabilesine katılarak Sirmium'u ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştır.⁸⁴

Caecina, Sirmium'a yapılan ikinci saldırı için harekete geçmişti fakat kuzeyden gelen Sarmatae ve Dacia kabilelerinin yaptıkları akınlardan dolayı hızlıca Moesia'ya geri çekilirken müttefik kral Rhoemetaces de takviye birlik toplamak için krallığına geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁵

İsyanın Roma'da büyük bir panik ortamı yarattığını söylemek mümkündür. Nitekim ilerleyen dönemde *Bellum Batonianum* için Kartaca Savaşları'ndan sonra Roma'nın şahit olduğu en büyük tehdit olarak bahsedilecekti.⁸⁶ İsyan

⁷⁸ Dio, *Dio's Roman History*, 471 (55.29.3); Seager, *Tiberius*, 33; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 150; Wilkes, *Dalmatia*, 70; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 116.

⁷⁹ Wilkes, *Dalmatia*, 70

⁸⁰ Dio, *Dio's Roman History*, 471 (55.29.4); Erich Köstermann, "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr.", *Hermes* 81/3 (1953), 350.

⁸¹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 283 (2.112.2); Wilkes, *Dalmatia*, 70

⁸² Savaşın Burnum yakınlarında gerçekleştiği yorumu oldukça makul görünmektedir. Zira Bato Salona'ya doğru saldırıyordu dolayısıyla Delmatae kıyılarını bırakıp Siscia'ya ilerlemesi beklenmezdi bkz. Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 149-150.

⁸³ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 149-150.

⁸⁴ Dio, *Dio's Roman History*, 470 (55.30.2); Peter Michael Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.-A.D. 14)*, (Oxford: Oxford University Press, 2004), 201; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 150; Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 116-117; Wilkes, *Dalmatia*, 70.

⁸⁵ Seager, *Tiberius*, 34; Wilkes, *Dalmatia*, 71; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 150; Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 38.

⁸⁶ Suetonius, *Tiberius*, 170 (16).

öncesinde imparatorluğun mali durumu git gide kötüleşiyordu. Bu durum eyaletlerde bazı isyanların patlak vermesine neden oluyordu. Roma’da kıtlık baş göstermişti ve şehirde sürekli yangınlar çıkıyordu.⁸⁷ Augustus, isyanın bastırılması için tüm hazırlıkları hızlıca tamamlamaya gayret etti. Kriz yönetiminde Augustus’un daha önce çok fazla yaygın olmayan uygulamaları yaptığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi veteran olan askerler de birliklerine geri çağırıldı.⁸⁸ Hatta köleler bile bu dönemde isyanı bastırmak için Roma ordusuna alınmıştı.⁸⁹ Bu durum aslında isyanın boyutlarıyla ilgili Roma’da yaşanan paniği ve kriz ortamını gözler önüne sermektedir. Roma’da kölelerin askere alınması yaygın bir uygulama olmadığı gibi genellikle utanç verici olarak nitelendirilirdi. Fakat isyan eden kabilelere karşı koyabilmek adına Augustus birliklere katılmaları karşılığında kölelere özgürlüklerini vaat etmişti.⁹⁰ Velleius Paterculus ise Tiberius’un ordusuna “*Legatus Augusti*” olarak görevlendirilerek MS 6 yılının sonlarında veteran ve kölelerden oluşan takviye ordusunu Siscia’da bulunan Tiberius’a götürmüştür.⁹¹ Kısa süre sonra da Germanicus’un⁹² birlikleriyle birlikte Velleius’un komutası altında Roma’dan gelen veteran birlikleri de bölgeye konuşlanmıştı.⁹³ Augustus da bu dönemde Tiberius ile iletişimini daha sağlıklı yapabilmek adına Roma’dan ayrılarak Ariminum’a (=Rimini) gelmişti.⁹⁴

Siscia’da kontrolü ele geçiren Tiberius, MS 7 yazında doğuya doğru ilerleyerek Sava ve Drava arasında kalan Breuci topraklarına saldırdı ve burada bir grup isyan birliğini tuzağa düşürmüştür. Hatta Velleius, Tiberius’un tuzağa düşürdüğü isyan birliklerinin savaşmaktan yıprandığını, kıtlıktan dolayı neredeyse yok olma eşiğine geldiğini belirterek bu birliklerin Claudius Dağı’na çekildiğini belirtir (=Mons Claudius).⁹⁵ Fakat isyan birlikleri bölgenin geneline yayıldığı için Tiberius’a daha büyük bir ordu gerekiyordu. Bu yüzden Plautius

⁸⁷ Holman, *Roman Defences Against the Germani*, 115.

⁸⁸ Velleius, *Compendium of Roman History*, 279 (2.111.1).

⁸⁹ Suetonius, “Augustus, 97 (25); Hatta Cassius Dio, kölelerin altı aylık bakım masraflarının ödenerek eşlerinden ya da hizmet ettikleri ailelerden alındıklarını belirtmektedir bkz. Dio, *Dio’s Roman History*, 473 (55.31.1).

⁹⁰ Everitt, *Augustus*, 305.

⁹¹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 281 (2.111.4).

⁹² Ancak takviye birliklerinin bölgeye ne zaman geldiklerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Özellikle de Germanicus’un tarihlendirilmesi belirsizdir. Cassius Dio’nun anlatımı dikkate alındığında MS 7 yılında geldiği anlaşılsa da Germanicus’un MS 6 yılında quaestor görevini yürüttüğü düşünülürse Germanicus’un bölgeye gelişi de MS6 ya da MS 7 yılının kışına denk gelmektedir Bkz. Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 150; Germanicus’un quaestorship görevini MS 7 yılına tarihlendirenler de bulunmaktadır bkz. Everitt, *Augustus*, 306; İmparator Augustus bu görev için Agrippa’yı düşünüyordu ve fakat onun itibarını kaybetmesi üzerine Germanicus’u görevlendirdi bkz. Barbara Levick, *Tiberius: The Politician* (London and New York: Routledge, 1999), 34.

⁹³ Levick, *Tiberius*, 40; Everitt, *Augustus*, 306; Wilkes, *Dalmatia*, 71; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 150; Holman, 2016: 117.

⁹⁴ Dio, *Dio’s Roman History*, 481 (55.34.3); Everitt, *Augustus*, 305; Goldsworthy, *Augustus: Roma’nın İlk İmparatoru*, 482; Wilkes, *Dalmatia*, 71-72.

⁹⁵ Velleius, *Compendium of Roman History*, 283 (2.112.3).

Silvanus komutasında Asia'dan iki lejyon daha getirilmiş ve isyanı bastırmak için toplam on lejyon görevlendirilmişti.⁹⁶

MS 7 yazındaki en önemli hadise Volcaean Bataklıkları'nda yapılan savaştır. Caecina Severus'un komuta ettiği Legio IV Scythica, Legio VIII Augusta ve Legio XI ile Plautius Silvanus komutası altındaki Legio V Macedonica ve Legio VII birlikleriyle birlikte Rhoemetales'in Thrakia birlikleri Tiberius ile birleşmek için Sirmium'dan ayrılıp batıya doğru hareket ederek Bosut Nehri boyunca ilerleyerek Cibalae'ye (=Vinkovci) ulaştılar.⁹⁷ Burada Mons Almus ve Volcaean Bataklıkları arasında dar bir alan bulunmaktadır. İsyanın liderleri olan iki Bato da Mons Almus'ta konuşlanmıştı.⁹⁸ İsyan liderleri Roma ordusunun dar geçitten geçmesini beklemiş ve herhangi bir saldırıda bulunmamıştır. İlk saldırılarda lejyon komutanlarının ihmalkarlığından dolayı büyük kayıplar verilmiş olsa da Caecina Severus önemli bir zafer kazanmıştır.⁹⁹ Birleşik orduların kazandığı zaferin ardından Tiberius'un bulunduğu Siscia'ya giden yol güvenli hale gelmişti. Böylelikle tüm birlikler burada Tiberius'un komutası altına girmiştir.¹⁰⁰

Bu dönemde Tiberius muazzam büyüklükte bir orduyu komuta ediyordu. Onun komutası altında on lejyon, yetmiş kohort¹⁰¹, on dört süvari birliği ve 10.000 veteran asker bulunuyordu.¹⁰² Kısacası Tiberius'un komutası altında yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu bulunuyordu ve bu ordu Roma ordusunun yarısından fazlasına denk geliyordu.¹⁰³ Bu yüzden de MS 7 yazındaki savaşın kazanılmasının ardından Tiberius komutası altındaki orduları farklı bölgelere görevlendirmeye karar verdi. Muhtemelen isyan birliklerinin dağılık olduğunun farkındaydı ve bölgedeki herhangi bir otorite boşluğunun bulunmasını istemiyordu. Caecina Severus, Thrakia birlikleriyle birlikte Moesia'ya geri döndü. Tiberius kendi lejyonunu Siscia'daki kışlık garnizonda konuşlandırdı ve Plautius Silvanus ise Sirmium'u korumakla görevlendirmişti.¹⁰⁴ Germanicus ise

⁹⁶ Velleius, *Compendium of Roman History*, 283 (2.112.4); Marjeta Šašel Kos, "The Military Role of Macedonia from the Civil War to the Establishment of the Moesian Limes", *Limes Akten Des XI. Internationalen Limeskongresses*, ed. J. Fitz, (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977), 289; Šašel Kos, "The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results", 110; Wilkes, *Dalmatia*, 72; 92-93.

⁹⁷ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 151.

⁹⁸ Wilkes, *Dalmatia*, 72.

⁹⁹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 283-285 (2.112.4-6); Dio, *Dio's Roman History*, 477 (55.32.3); Šašel Kos, "The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results", 111-112; Wilkes, *Dalmatia*, 72.

¹⁰⁰ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 151; Wilkes, *Dalmatia*, 72.

¹⁰¹ Ala Parthorum da isyanın bastırılması için görevlendirilen yardımcı birlikler arasındaydı. Tartışmalar için bkz. David L. Kennedy, "Parthian Regiments in the Roman army", *Limes Akten Des XI. Internationalen Limeskongresses*, ed. J. Fitz, (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977), 526.

¹⁰² Velleius, *Compendium of Roman History*, 285 (2.113.1); Seager, *Tiberius*, 34; Džino, "Velleius Paternulus and the Pannonii: Making up the numbers", 153; Wilkes, *Dalmatia*, 92.

¹⁰³ Everitt, *Augustus*, 305; Goldsowrthy, 2020: 481.

¹⁰⁴ Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 151; Wilkes, *Dalmatia*, 73.

MS 7 yılının sonlarına doğru Bosna'da bulunan Urbas ve Una vadileri üzerinden Delmatae bölgesinde yaşayan Maezaei kabilesini kontrol altına aldı ve bölgedeki kışlık hasadı tahrip etti.¹⁰⁵ MS 8 yılının ilk aylarında kış çok sert geçiyordu ve hasadın yok edilmesi Roma'ya büyük avantaj sağlamıştı. Kısa süre sonra Siscia ordusu doğruya doğru ilerlerken Breuci kabilesi tepelerdeki hakimiyetlerini bırakıp Bosna'da olduğu tahmin edilen Bathinus Nehri'ne inerek 3 Ağustos'ta¹⁰⁶ Tiberius'a teslim olmuştur. Hatta Breuci lideri Bato, isyan liderlerinden Pinnes'i esir alarak ikisi birlikte teslim olmuştur.¹⁰⁷ Bu yüzden de Tiberius, Bato'nun, Breuci hükümdarı olarak kalmasına müsaade etmiştir.¹⁰⁸ Sava Vadisi'ndeki savaşın sona ermesiyle birlikte ordu komutanlarından M. Aemilius Lepidus Siscia ordusunu kışlık garnizona geri götürmüştür.¹⁰⁹ Breuci kabilesi lideri Bato, Bathinus'ta resmen teslim olmuş ve geri dönmüştü. Muhtemelen bu durum isyana katılan diğer kabileler tarafından ihanet olarak algılandı. Nitekim Daesitiates kabilesinin lideri Bato, Breuci liderini tuzağa düşürmüş ve onu öldürmüştür. Bunun üzerine Pannonia halkını bir kez daha ayaklanmaya teşvik etmiş ancak Sirmium'da konuşlanan Plautius Silvanus'un ordusu bölgeye gelerek kontrolü tekrar ele geçirmiş ve Breuci kabilesi tamamen teslim olmuştur.¹¹⁰ Pannonia halkının teslim olmasından sonra savaşın son kısımları Delmatae olarak bilinen bölgede gerçekleşmişti.¹¹¹ Daesitiates lideri Bato, Bosna'da bulunan dağlık bölgelere çekilerek burada Roma'yı destekleyen halka karşı saldırılarda bulundu. Bellum Batonianum'un son mücadeleleri Dinarik Alpleri'nde meydana gelmiştir. Roma ordusu Silvanus ve Lepidus komutasında üç kol halinde ilerlerken Tiberius ve Germanicus ise güneyden Delmatae'nin iç kesimlerine kadar saldırılarda

¹⁰⁵ Šašel Kos, "The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results", 110.

¹⁰⁶ Bölgede bulunan bir yazıt teslim tarihinin 3 Ağustos olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Buna karşılık teslim meselesinin 3 Ağustostan daha önce gerçekleştiğini düşünenler de bulunmaktadır bkz. A. J. Woodman, *Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative (2.94-131)* (Cambridge: Cambridge University Press 1977), 178.

¹⁰⁷ Velleius, *Compendium of Roman History*, 291 (2.114.4); Dio, *Dio's Roman History*, 481 (55.34.4); Danijel Džino, "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC", 473; Šašel Kos, "The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results", 112.

¹⁰⁸ Dio, *Dio's Roman History*, 481 (55.34.4); Danijel Džino ve Alka Domić Kunić, "A view from the frontier zone: Roman conquest of Illyricum", *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, ed. Marina Miličević Bradač & Dino Demicheli (Zagreb: FF Press, Filozofski Fakultet 2018), 83; Everitt, *Augustus*, 306; Levick, *Tiberius*, 43; Wilkes, *Dalmatia*, 73; Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 38-39; Breuci, Varciani, Latobici kabileleri teslim olduktan sonra da Roma'ya yardımcı birlik göndermeye devam etmiştir. Bu birlikler genel olarak Alae Pannoniorum ya da Cohortes Pannoniorum olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, 379. Hatta ilerleyen dönemlerde İmparator Domitianus döneminde Germania'da birkaç farklı Cohors Breucorum birliği kullanıldığı bilinmektedir. Ayr.bkz. Paul A. Holder, "Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 128 (1999), 249-250.

¹⁰⁹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 291 (2.114.5); Wilkes, *Dalmatia*, 73.

¹¹⁰ Dio, *Dio's Roman History*, 481-483 (55.34.4-7); Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 151-152; Wilkes, *Dalmatia*, 73.

¹¹¹ Džino, "The Bellum Batonianum In Contemporary Historiographical Narratives In A Search For The Post-Modern Bato The Daesitiate", 38.

bulundu.¹¹² Lepidus ve Silvanus, Pirustae ve Daesitiates'in son saldırılarını da püskürterek bölgeyi kontrol altına almıştı. Tiberius ise Daesitiates lideri Bato'yu Salona yakınlarında bulunan Andretium'da mağlup etti ve isyan tamamen bastırılmış oldu.¹¹³ Ancak MS 9 yılında Tiberius, Pannonia'daki zaferini kutlayamadan Germania'da büyük bir felaket yaşanmıştır. Germania'da büyük bir isyan meydana gelmiş ve Teutoburg Savaşı ya da *Clades Variana* olarak bilinen hadisede Roma üç lejyonunu kaybetmiştir. Tıpkı Pannonia'da olduğu gibi Germania'daki isyanın lideri Arminius da Roma ordusunda eğitim almış hatta Roma ordusunda görev yapmıştır. Üstelik *Bellum Batonianum* döneminde Tiberius'un Germania'dan getirdiği orduda görev yaptığı düşünülmektedir.¹¹⁴

Pannonia İsyanı, Velleius Paterculus'un eserinde tam bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bunun en büyük sebebi Velleius'un asker olarak Tiberius'un komutası altında görev yapmasıdır. Öncelikle Velleius, Augustus'un Tiberius'u görevlendirdiği andan itibaren onu yüceltmeye başlar Velleius'un anlatımlarına dikkatlice baktığımız taktirde zaman zaman doğrudan zaman zaman da dolaylı olarak Tiberius'un birçok yönünü övdüğünü görebiliriz. Bunlardan en önemlisi Tiberius'un savaşta ve barışta gösterdiği davranışlardır. Dolayısıyla Velleius'un Tiberius anlatısını savaş döneminde (yani İmparator olmadan önce) ve barış döneminde (İmparator olduktan sonra) olmak üzere iki ayrı kısımda incelememiz gerekmektedir. Velleius, isyanın büyük bir panik ortamına sebebiyet verdiğini belirtirken Augustus'un isyanı bastırmak için köleler dahil olmak üzere veteran askerlerin de tekrar birliklere alınacağını emrettiğini ifade eder.¹¹⁵ Hatta Velleius'un anlatımına göre Senatus'ta isyan birliklerinin Roma sınırına kadar gelebileceği bile konuşulmaktadır.¹¹⁶ İşte böyle bir ortamda Velleius şöyle bir yorumda bulunmuştur: “*Bütün bunları boş yere hazırlamış olurduk, eğer onları yönetecek biri olmasaydı. Bu nedenle, son bir dayanak olarak, devlet savaş için Augustus'tan bir komutan istedi: Tiberius'u.*”¹¹⁷ Bu oldukça önemli bir ifadedir ve özellikle incelenmeyi hak eder. İlk olarak Tiberius, isyanı bastırabilecek tek kişi olarak gösterilmektedir. Hem Augustus hem de Senatus bu konuda hemfikirdir. Üstelik Velleius'un ifadesinde de görülebileceği gibi son çare Tiberius olarak aktarılmaktadır. Ayrıca isyan birliklerinin Roma'nın sınırına kadar gelme ihtimali karşısında Tiberius, isyanı bastırmak dışında Roma'yı kurtarabilecek tek kişi olarak gösterilmektedir. Başka bir pasajda benzer bir vurgu bulunmaktadır. Velleius, isyana katılan halklardan

¹¹² Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 152.

¹¹³ Wilkes, *Dalmatia*, 75; Džino, *Illyricum In Roman Politics*, 152.

¹¹⁴ Everitt, *Augustus*, 306-307.

¹¹⁵ Velleius, *Compendium of Roman History*, 279-281 (2.111.1).

¹¹⁶ Velleius, *Compendium of Roman History*, 281 (2.111.1).

¹¹⁷ Velleius, *Compendium of Roman History*, 281 (2.111.2).

"...kısa süre önce İtalya'yı köleliğe mahkum etmekle tehdit eden binlerce sayıdaki o vahşi savaşçılar..." olarak bahsetmektedir.¹¹⁸ Bu da aslında Tiberius'un İmparatorluğu koruyan kişi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Velleius, Tiberius'un bölgeye gelmesiyle birlikte isyan birliklerinin durumunu ele almaktadır. Bu noktada Velleius isyan birliklerinin Tiberius'un karşısında herhangi bir şanslarının olmadığına inandıklarını belirtmektedir.¹¹⁹ Bununla birlikte Tiberius, iç savaş döneminden beri ilk kez bu kadar büyük bir orduyu yöneten komutan olarak karşımıza çıkmaktadır. Komutası altında on lejyon, yetmişten fazla kohort birliği, on dört süvari birliği, sayıları 10.000'i aşan veteranlar ve müttefik kralların takviye kuvvetlerinden oluşan muazzam bir ordu bulunuyordu.¹²⁰ Bu aslında yaklaşık 100.000 kişiden fazla bir güç anlamına geliyordu. Hazırlığın büyüklüğü de Roma'nın hedef olabileceği korkusunda yatmaktadır. Nitekim böylesine büyük bir orduyu komuta edebilecek başka bir komutan olmadığının altının çizilmesi son derece önemlidir. Üstelik Velleius, tüm ordunun Tiberius'un komutası altına olmaktan son derece mutlu olduğundan bahsetmektedir.¹²¹ Bunun en büyük sebeplerinden biri de Tiberius'un bir komutan olarak askerlere davranış biçimidir. Velleius sürekli olarak bundan bahseder. Tiberius hem isyanda hem de Teutoburg Savaşı'ndan sonraki süreçte komutası altında askerlerle yakından ilgilenmiştir. Velleius'un anlatımında yer alan farklı savaşlar aslında Tiberius'un sadece tek bir ana özgü böyle davranmadığı, aksine karakterinin böyle olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç

Bellum Batonianum, İmparatorluğun deneyimlediği en büyük krizlerden biri olmuştur. Yaşanan paniğin makul karşılanması gerekir. Pannonia'daki isyan Augustus'un ilk büyük dış tehlikesi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde yaşanacak herhangi bir zafiyet, ilerleyen dönemlerde Roma otoritesinin zayıflaması anlamına gelecekti. Nitekim MS 9 yılında isyanın bastırılmasından çok kısa süre sonra Germania'da Teutoburg Savaşı'nın yaşanması hiçbir şekilde tesadüf değildir. Eğer Arminius'un Pannonia'da görev yaptığını kabul edecek olursak o halde Germania'daki yaşanan hadiselerin Bellum Batonianum'un bir devamı olarak görebiliriz. Arminius bu dönemde Roma'nın askeri ve lojistik eksikliklerini iyi değerlendirmiş olmalıdır. Öte yandan Tiberius'un savaş sırasında gösterdiği başarılar Velleius Paterculus tarafından bir propaganda aracına dönüştürülmüştü. Velleius'un eserini Tiberius'un hükümdarlığının son

¹¹⁸ Velleius, *Compendium of Roman History*, 291 (2.114.4).

¹¹⁹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 283 (2.112.3).

¹²⁰ Velleius, *Compendium of Roman History*, 285-287 (2.113.1).

¹²¹ Velleius, *Compendium of Roman History*, 287 (2.113.1).

dönemlerinde yazdığını göz önüne alırsak, Tiberius'un Augustus'a göre daha fazla ön plana çıkarılmaya çalışıldığı görülebilir. Özellikle de savaş ve barış dönemlerinde Tiberius'un erdemlerinin ön plana çıkarılması buna kanıt olarak gösterilebilir. Fakat Bellum Pannonicum ve Bellum Batonianum özelinde bir değerlendirme yapıldığında Roma'nın yerel elit sınıfı ile arasının iyi olması durumunda ve bölgedeki yöneticilerin suistimalleri olmadığında herhangi bir problem yaşamadığı görülebilir. Nitekim Breuci kabilesi bunun bir örneğidir. Bellum Batonianum, bölgedeki son büyük isyandır. Bu dönemden itibaren Roma Illyria ve Pannonia'da hakimiyetini güçlendirmiştir. Özellikle de Teutoburg Savaşı'ndan sonra Roma'nın askeri operasyonlarının merkezinde Germania bulunuyordu.

Ana Kaynaklar

- Appianos. “İllyria”. *Hellenistik Dünyada Roma*. Çev. Okan Demir. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022.
- Appianos. “Keltler”. *Roma Tarihi*. Çev. Okan Demir. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022.
- Cassius Dio. *Dio’s Roman History*. Haz. T. E. Page vd. Çev. Earnest Cary. Cambridge: Harvard University Press, 1955.
- Florus, *Kısa Roma Tarihi*, çev. Levent Keskin. Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2022.
- Plutarkhos. “Lucullus”. *Plutarch’s Lives*, Cilt 2. Haz. T. E. Page vd. Çev. Bernadotte Perrin. Cambridge: Harvard University Press, 1914.
- Suetonius, “Augustus,”. *On İki Caesar’ın Yaşamı*, çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar. Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2019. 81-156.
- Suetonius, “Tiberius,”. *On İki Caesar’ın Yaşamı*, çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fato Telatar. Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2019. 157-208.
- Velleius Paterculus. *Compendium of Roman History and Res Gestae Divi Augusti*. Çev. Frederick W. Shipley. Cambridge: Harvard University Press, 1961.

Modern Araştırmalar

- Alföldy, Géza. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- Alföldy, Géza. *Noricum*. New York: Routledge, 2014.
- Arslantaş, Yüksel ve Arıcan, Ömer Faruk. “Lusitania Bölgesi’nde Romanizasyon ve Kentsel Gelişim”. *Akademik MATBUAT* 8/2 (Aralık 2024): 147-180.
- Bleicken, Jochen. *Augustus: The Biography*. Çev. Anthea Bell. London: Penguin Books, 2016.
- Bloch, Gustave. *Roma Cumhuriyeti Politik ve Sosyal Çatışmalar*. Çev. Dicle Ezgi Gözoğlu. İstanbul: Selenge, 2024.
- Burian, Jean. “Savus”. *Brill’s New Pauly*. C.13, Ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider. Leiden ve Boston: Brill, 2008.
- Burian, Jean. “Siscia”. *Brill’s New Pauly*. C.13, Ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider. Leiden ve Boston: Brill, 2008.
- Cabanes, Pierre. “Sirmium”. *Brill’s New Pauly*. C.13, Ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider. Leiden ve Boston: Brill, 2008.
- Domić Kunić, Alka. “Posljednja faza osvajanja Južne Panonije”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., 39 (2006): 59–164.
- Dobiáš, Josef. “King Maroboduus As a Politician”. *Klio* 38 (1960): 155–166.

- Dyson, Stephen L. "Native Revolts in the Roman Empire". *Historia* 20/2–3 (1971): 239–274.
- Džino, Danijel. "Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC". *Actes du symposium "Le Livre. La Roumanie. L'Europe"*. Bucharest: Bibliothèque Métropolitaine De Bucarest, 2012.
- Džino, Danijel. "The Bellum Batonianum In Contemporary Historiographical Narratives In A Search For The Post-Modern Bato The Daesitiate". *Arheol. rad. raspr.* 16 (2009): 29–45.
- Džino, Danijel. "Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers". *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja* 35/33 (2006): 145–159.
- Džino, Danijel. *Illyricum In Roman Politics 229 BC–AD 68*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Džino, Danijel ve Alka Domić Kunić. "Pannonians Identity-Perceptions From The Late Iron Age To Later Antiquity". *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*. Haz. Branka Migotti. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Džino, Danijel ve Alka Domić Kunić. "A View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum". *The Century of the Brave*. Haz. Marina Milićević Bradač ve Dino Demicheli. Zagreb: FF Press, 2018.
- Everitt, Anthony. *Augustus: The Life of Rome's First Emperor*. New York: Random House, 2007.
- Fodorean, Florin-Gheorghe. *Pannonia, Dacia and Moesia in the Ancient Geographical Sources*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016.
- Goldsworthy, Adrian. *Augustus: Roma'nın İlk İmparatoru*. Çev. Samet Özgüler. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Gregoratti, Leonardo. "Roman Traders as a Factor of Romanization in Noricum and in the Eastern Transalpine Region". *Processes of Cultural Change and Integration in the Roman World*. Haz. Saskia T. Roselaar. Leiden: Brill, 2015.
- Gruen, Eric S. "The Expansion of the Empire under Augustus". *The Cambridge Ancient History*. Haz. A. K. Bowman, E. Champlin ve A. Lintott. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Hanel, Norbert. "Die Römer und der Rhein". *Archäologie in Deutschland* 4 (2014): 26–29.
- Holder, Paul A. "Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 128 (1999): 237–250.

- Holman, Nigel. *Roman Defences Against the Germani: Initial Contact to the Emergence of the 'Limes', 58 BC – AD 96*. Doktora Tezi, University of New England, 2016.
- Kennedy, David L. "Parthian Regiments in the Roman Army". *Limes Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. Haz. J. Fitz. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Kerremans, Bernt. "Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The Possible Promulgation of a 'tumultus' in the Cimbrian War (105–101 BCE)". *Mnemosyne* 69/5 (2016): 822–841.
- Köstermann, Erich. "Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6–9 n. Chr". *Hermes* 81/3 (1953): 345–378.
- Kovács, Péter. "Northern Pannonia and the Roman Conquest". *The Century of the Brave*. Haz. Marina Milićević Bradač ve Dino Demicheli. Zagreb: FF Press, 2018.
- Levick, Barbara. *Tiberius: The Politician*. London ve New York: Routledge, 1999.
- Mócsy, András. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1959.
- Mócsy, András. "The Civilized Pannonians of Velleius". *Rome and Her Northern Provinces*. Haz. Brian Hartley ve John Wachter. Gloucester: Alan Sutton, 1983.
- Mócsy, András. *Pannonia and Upper Moesia*. London ve New York: Routledge, 2014.
- Rivet, A. L. F. *Gallia Narbonensis: Southern France in Roman Times*. London: Batsford, 1988.
- Šašel Kos, Marjeta. "The Military Role of Macedonia from the Civil War to the Establishment of the Moesian Limes". *Limes Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Šašel Kos, Marjeta. "The Roman Conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – Some of the Latest Research Results". *Fines imperii – imperium sine fine?* Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011.
- Šašel Kos, Marjeta. "The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia and Pannonia) and the Problem of the Northeastern Border of Italy". *Studia Europaea Gnesnensia* 7 (2013): 169–200.
- Šašel Kos, Marjeta. *Appian and Illyricum*. Celje: Narodni muzej Slovenije, 2005.
- Seager, Robin. *Tiberius*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

- Swan, Peter Michael. *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55–56*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Todd, Malcolm. *The Early Germans*. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Wells, Colin M. *The German Policy of Augustus*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Wells, Collin. *The Roman Empire*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
- Wells, Peter S. *The Battle That Stopped Rome*. New York ve London: W. W. Norton & Company, 2004.
- Wilkes, J. J. “The Population of Roman Dalmatia”. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2/6 (1977): 732–766.
- Wilkes, J. J. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Woodman, A. J. *Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative (2.94–131)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

12.Bölüm

Safevî Döneminde Estetik, Süreklilik ve Dönüşüm: İki Gürcü Ressam Örneği (Siyâvuş Bey Ve Ali Kulî Bey)

Soheila FARAJÎ*

Giriş

Safevî dönemi (1501–1736), İran sanat tarihinde yalnızca biçimsel olgunluğun¹ değil, aynı zamanda estetik düşüncenin de yeniden kurgulandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte resim sanatı, saray ve elyazması süsleme geleneğinin sınırlarını aşarak, sanatçının bireysel ifadesini ve kimlik bilincini görünür kıldığı bağımsız bir üretim alanına dönüşmüştür.² Başkent merkezli resim ekolleri, saray ideolojisinin temsil biçimlerini aktarırken aynı zamanda bölgesel sanat geleneklerinin sürekliliğini de sürdürmüştür; böylece Safevî görsel kültürünün çok katmanlı yapısını biçimlendirmiştir.

XVII. yüzyıla gelindiğinde minyatür üretimi, Safevî devletinin siyasi istikrarı ve kültürel açılım politikaları doğrultusunda belirgin bir dönüşüm geçirmiştir.³ Hükümdarlar, yabancı unsurları seçici biçimde benimseme geleneğini sürdürerek, Gürcü ve Çerkes kökenli askerî unsurlardan⁴ ve Ermeni tüccar⁵ ağlarından yararlanmış; bu etkileşim sanat alanında da farklı görsel modellerin kontrollü biçimde uyarlanmasına zemin hazırlamıştır. Böylece resim sanatı, elyazması illüstrasyonlarının anlatı merkezli yapısından uzaklaşarak, gözleme ve

*Doktora Adayı, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / Sanat Tarihi Bölümü, farajisoheila1394@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8004-1712>.

¹ Anthony Welch, “Art in IRAN IX. Safavid to Qajar Period”, *Encyclopaedia Iranica* (New York, 1384), II/620-627; Arthur Upham Pope - İsa Sıdık, *Honer-ı İran dar Gozeşte ve Ayende* (Tahran: Medrese-yi A’li Hademat-ı Cihangerdi ve İtilaa’t, 2535), 23; Gian Roberto Scarcchia, *Honer-i Safevî, Zend, Kaçar*, çev. Yakub Âjand (Tahran: Mevla, 1376), 4-5.

² Basil Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, *The Cambridge history of Iran: The Timurid and Safavid periods* 6 (New York: Cambridge University Press, 1986), VI/882; Massumeh Farhad, “Isfahan XI. School of Painting and Calligraphy”, *Encyclopaedia Iranica*, 2007, XIV/40-43.

³ Ruyin Pakbaz, *Nakaşi-yi İran az Dirbaz ta İmrüz* (Tahran: Zerin ve Simin, 1385), 121.

⁴ Susan Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 2004, 6-8; Jean Chardin, *Seyahatname*, çev. Mohammad Abbasi (Tahran: Emir Kebir, 1335), 8/213.

⁵ Manya Kazaryan, *Honer-ı Nakaşi-yi Colfay-ı No (İsfahan), Sedehay-ı 17 ve 18*, çev. E Germanik (Tahran: Neda, 1363), 49-50; Ruyin Pakbaz, *Nakaşi-yi İran az Dirbaz ta İmrüz* (Tahran: Zerin ve Simin, 1385), 134; Alice Taylor, *Book arts of Isfahan: Diversity and identity in seventeenth-century Persia* (Malibu: CA: J. Paul Getty Museum, 1995), 69-70; Soheila Farajî, “İran’da Gürcü Göçmenlerin Kültürel ve Sanatsal Mirası: Saray Köleliğinden Sanat, Edebiyat ve Kültürde Etkili Figürlere”, *Journal of International Eastern European Studies* 7/1 (30 Haziran 2025), 69-88; Soheila Farajî, “Safevî Askerî-Siyasî Sisteminde Gürcüler: İmam Kulî Han Özeline Bazı Tespitler”, *Journal of International Eastern European Studies* 6/1 (30 Haziran 2024), 176-193.

bireysel betimlemeye dayalı tek sayfalık kompozisyonlara yönelmiştir. Avrupa kökenli unsurların bu bilinçli uyarlanması, Safevî resminde yalnızca biçimsel bir yenilik değil, dönemin entelektüel açıklığının ve kültürel çeşitliliğinin estetik bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁶

Bu kültürel ve sanatsal zemin üzerinde yetişen iki Gürcü kökenli sanatçı olan Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey, Safevî resim sanatında estetik, süreklilik ve düşünsel dönüşümün eş zamanlı tezahürlerini temsil etmektedir. Siyâvuş Bey, erken dönem üretiminde mistik temsile dayalı sembolik kompozisyon anlayışını sürdürürken; Ali Kulî Bey, daha geç döneme ait eserlerinde tarihsel ve bireysel anlatımı öne çıkaran gözleme dayalı bir üslup geliştirmiştir. Bu iki sanatçının karşılaştırmalı incelenmesi, Safevî resim repertuarında ruhsal temsilden tarihsel betimlemeye uzanan zamansal bir estetik sürekliliğinin varlığını ortaya koymaktadır.

Çalışma, sanatçıların eserleri ile hâmi ilişkilerini dönemin kültürel bağlamları dikkate alınarak ikonografik ve üslup karşılaştırması yöntemleriyle ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey örnekleri üzerinden, Safevî resim sanatının içsel estetik mantığını görünür kılmak ve bunun dış etkilerden ziyade kendi tarihsel sürekliliği içinde değerlendirilebileceğini göstermektir. Böylelikle, modern literatürde sıklıkla öne çıkan “Batı etkisi”⁷ söylemine karşı, yerel estetik bilincin seçici etkileşim ve süreklilik ilkeleriyle yeniden okunmasına katkı sunulabilir.

1. Literatür İncelemesi

Safevî resim sanatı üzerine yapılan araştırmalar, erken dönemden günümüze kadar estetik süreklilik, siyasal temsil ve sanatçı kimliği gibi farklı boyutlara odaklanmıştır. Basil Gray, *The Arts in the Safavid Period* (1986)⁸ adlı çalışmasında, Safevî sanatını yalnızca biçimsel bir devamlılık içinde değil, aynı zamanda saray ideolojisi, siyasal temsil ve kurumsal üretim sistemleri bağlamında incelemiştir. Böylece sanat üretiminin politik merkeziliği ile estetik biçim arasındaki ilişkiyi vurgulayarak, Safevî estetiğinin toplumsal işlevini açıklayan öncü bir yaklaşım geliştirmiştir.

Bu kuramsal çerçeveyi derinleştiren Stuart Cary Welch,⁹ *Nakaşi-yı İrani: Nüşhenigari Ahd-ı Safevî* (1384) adlı Farsça çevirisi ise, Safevî minyatür

⁶ Taylor, *Book arts of Isfahan: Diversity and identity in seventeenth-century Persia*, 9-30.

⁷ Negar Habibi, “The Making of New Art: From the Khazana to Its Audience at the Court of Shah Soleymān”, *The Idea of Iran: Safavid Persia in the Age of Empires* 10 (2021), 423-442; Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 117-118.

⁸ Gray, “The Arts in the Safavid Periods”.

⁹ Stuart Cary Welch, *Nakaşi-yı İrani: Nüşhenigari Ahd-ı Safevî*, çev. Ahmed Rıza Taga (Tahran: Farhangestan-i Honar, 1389).

sanatının içsel sürekliliğini ve Batı kaynaklı görsel etkilerin seçici uyarlanma biçimlerini karşılaştırmalı bir bakışla ele almıştır. Welch'in yaklaşımı, dönemin estetik dönüşümünün yalnızca dış etkilere değil, yerel görsel geleneklerin kendi dinamiklerine dayandığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu yaklaşım, *Encyclopaedia Iranica*'da yayımlanan “*Art in Iran IX: Safavid to Qajar Periods*” (2024) maddesinde¹⁰ disiplinlerarası bir düzlemde genişletilmiştir. İlgili madde, Safevî sanatına ilişkin güncel araştırmalar bir araya getirerek üslup sürekliliği, sanatçı dolaşımı ve atölye organizasyonu gibi kavramlar, politik temsil ve kültürel üretim ağlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Buna paralel olarak, dönemin tarihsel kaynağı da sanatçıların kimlik ve üretim bağlamlarını anlamada vazgeçilmez bir zemin sunmaktadır. Münşî Kumî'nin *Gülistân-ı Hüner* (1352)¹¹ adlı eseri, Safevî sarayındaki sanatçıların kökenleri ve toplumsal statülerini aktarırken; İskender Bey Türkman'ın *Târîh-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî* (1350) adlı kroniği,¹² sanatsal üretimin siyasal meşruiyetle nasıl iç içe geçtiğini açıkça göstermektedir.

Bu tarihsel ve kuramsal birikimi sosyo-kültürel bir düzlemde yeniden değerlendiren Susan Babaie, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran* (2004) adlı çalışmasında,¹³ saray yapısı içinde yükselen Gürcü kökenli elitlerin yalnızca politik değil, estetik düzlemde de belirleyici rol oynadıklarını ortaya koymuştur. Bu bulgular, Safevî sanatındaki himaye sisteminin etnik çeşitlilik ve yeni elit gruplar aracılığıyla dönüşüm geçirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Son olarak, Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies dergisinde yayımlanan “*A Saheb Mansab Painter? A Reconsideration of 'Alî Qolî Jebâdâr's Career*” (2016)¹⁴ makalesi ile birlikte, Negar Habibi'nin “*The Making of New Art: From the Khazana to its Audience at the Court of Shah Soleyman*” (2023)¹⁵ ve “*Zan-ı Farangi, a Symbol of Occident: The European Women in Farangi Sazi Paintings (1666–94)*” (2019)¹⁶ başlıklı çalışmaları, Safevî sanatındaki estetik dönüşümün toplumsal boyutuna odaklanmaktadır. Habibi, Şah Süleyman dönemi sarayında sanatsal üretimin yalnızca hükümdar merkezli bir faaliyet olmaktan çıkarak, saray hazinesi, aristokrat çevreler ve kadın elitlerin beğeni alanları

10 Welch, “Art in IRAN IX. Safavid to Qajar Period”.

11 Kâdî Ahmed Münşî-i Kumî, *Gülistân-ı Hüner*, ed. Ahmed Sohîlî Hansarî (Tahran: Zer, 1352).

12 Türkman İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, ed. İrec Efşâr (Tahran: Amir Kabir, 1350).

13 Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*.

14 Negar Habibi, “Negar Habibi, “A Saheb Mansab Painter? A Reconsideration of 'Alî Qolî Jebâdâr's Career””, *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies* LIV.II (2016), 143-158.

15 Habibi, “The Making of New Art”.

16 Negar Habibi, “Zan-ı Farangi, a Symbol of Occident: The European Women in Farangi Sazi Paintings (1666-94)”, *Iran and The West*, ed. Margaux Whiskin - David Bagot (New York: Bloomsbury Publishing, 2019), 225-235.

arasında çok merkezli bir himaye ağına dönüştüğünü vurgular. Bu çerçevede, kadın hâmilelerin estetik tercihleri ve Avrupa menşeli görsel kültürün seçici uyarlanma biçimleri, dönemin sanatında yeni bir zarafet dili ve duyuşsal beğeni anlayışının doğuşunu temsil eder. Böylece Safevî resim sanatı, yalnızca siyasal temsilin değil, toplumsal beğeni, cinsiyet temelli estetik algı ve kültürel dolaşımın da görsel bir ifadesi hâline gelmiştir.

Nihayetinde bu çalışmada, söz konusu literatürün sunduğu tarihsel, estetik ve sosyokültürel perspektifleri birleştirerek, Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey örnekleri üzerinden Safevî resminin yerel dönüşüm kapasitesini ve sanatçı kimliğinin toplumsal bağlamda yeniden tanımlanma süreçlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. Safevî Dönemi Resim Sanatının Genel Çerçevesi ve Ekolleri

Safevî dönemi, İran sanat tarihinde klasik mirasın yeniden biçimlendiği ve estetik düşüncenin yeni anlam katmanları kazandığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu yüzyıllar boyunca resim sanatı, hanedânın siyasi merkezlerinin değişimine paralel olarak çok merkezli bir yapıya kavuşmuş; Tebriz,¹⁷ Kazvin, Meşhed,¹⁸ Şiraz¹⁹ ve İsfahan²⁰ gibi şehirlerde farklı üslup eğilimleri ortaya çıkmıştır. Her biri, yerel estetik gelenekleri, saray himayesini ve kültürel etkileşimleri yansıtan özgün bir sanat ortamı oluşturmuştur. Böylece Safevî görsel kültürünün zenginliğini, sürekliliğini ve dönüşümünü görünür kılmıştır. Bu ekoller, yalnızca resim sanatındaki biçimsel değişimleri değil, aynı zamanda İran toplumunun görsel hafızasında estetik algının evrimini de belgeleyen tarihsel tanıklıklardır.

Hanedânın ilk başkenti Tebriz, I. Şah İsmâil (1501–1524) döneminde siyasi olduğu kadar sanatsal anlamda da bir merkez hâline gelmiştir. Akkoyunlu saray kültürünün mirasıyla²¹ Herat ekolünün incelikli anlatımını birleştiren Tebriz atölyeleri, İran minyatür sanatında yeni bir klasik üslup yaratmıştır. Kamâleddîn

¹⁷ Bknz: Negar Zeylayi, “Mekteb-ı Tebriz”, *Daneshnameh-ye Cihan-ı İslam*, 1393.

¹⁸ Pakbaz, *Nakaşi-yi İran az Dirbaz ta İmrüz*, 115-119.

¹⁹ Âjand bu ekolü “Kızılbaşı Şiraz üslubu” olarak tanımlar. Bu üslup, özellikle Kasım b. Ali (Melik Kasım-i Şirazi) birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Kızılbaşı üslubunun temel özellikleri, Safevî başkentinde şekillenen sanat anlayışının yansımalarını taşır. Mimarî ayrıntılara verilen önem, Safevî dönemine özgü giysilerin ve özellikle Tâc-ı Haydarî’nin belirgin biçimde tasvir edilmesi, figürler arasında gündelik yaşam sahnelerine yer verilmesi ve dönemin toplumsal katılımını ifade eden kompozisyonlar bu üslubun karakteristik yönleridir. Bunun yanı sıra, serlevha, dekoratif bölümler ve haşiyelerde yoğun biçimde kullanılan tezyinat ve tashir uygulamaları, Safevî dönemi Şiraz ekolünün ayırt edici estetik yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır. Yakub Âjand, “Şîve-yi Kızılbaşı-yi maktab-i Şiraz”, *Rahpuye-ye Honarhu-ye Şana’i* 1/4 (1401), 7-14.

²⁰ Yedüllah Gulami Mayani, “Mektûb-ı Nakaşi-yi İsfahan” (Tahran: Centre for the Great Islamic Encyclopedia (CGIE), 1400).

²¹ Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/877. Ayrıca bakınız Filiz Çağman, “Bihzâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 1992).

Behzâd'ın²² Herat'tan Tebriz'e davet edilmesiyle şekillenen bu üslup, figürlerde ölçü ve zarafet, renklerde uyum, kompozisyonda ise düzen ve simetri arayışıyla tanımlanabilir. I. Şah Tahmasb döneminde (1524–1576) en olgun örneklerine ulaşan Tebriz ekolü, özellikle Şah Tahmasb Şehnâme'si²³ gibi başyapıtlarla, minyatürü yalnızca bir süsleme biçimi olmaktan çıkarıp görsel bir düşünme pratiğine dönüştürmüştür. Tebriz'deki bu klasikleşme süreci, İran sanatında sembolik anlatımın kurumsallaşmasını sağlamış ve sonraki dönemlerin estetik anlayışına biçimsel bir referans noktası kazandırmıştır. Bu dönemin önde gelen sanatçıları arasında Sultan Muhammed, Mir Musavvir, Ağa Mirak ve Siyâvuş Bey bulunmaktadır.²⁴ Siyâvuş Bey, bu üslubun estetik temellerini kendi mistik ve alegorik yorumuyla derinleştirerek, Safevî sanatında ruhsal temsilin kalıcı bir ifade biçimine dönüşmesine katkı sağlamıştır.

1548 yılında başkentin Kazvin'e taşınmasıyla Tebriz'de temelleri atılan saray merkezli ihtişam, yeni bir sanatsal duyarlılığın şekillendiği bir döneme evrilmiştir. Kazvin'de gelişen bu üslup, klasik idealizmin yerini gözleme dayalı sade bir gerçekçiliğe bıraktığı bir geçiş evresini temsil eder.²⁵ Bu dönemde minyatür, saray tarihçiliğine hizmet eden bir anlatı olmaktan çıkarak bireysel bir ifade aracına dönüşmüştür. Sâdık Bey Afşâr, Ali Asgar Kaşânî ve Ustâd Muhammed Kazvî'nî gibi sanatçılar, gündelik yaşam sahneleri, genç portreleri ve derviş tasvirleriyle insan figürünün ruhsal derinliğini öne çıkaran yeni bir anlatım dili geliştirmişlerdir.²⁶ Kazvin üslubu, İran resim sanatında “saray merkezli temsil”den “bireysel duyarlığa” geçişin simgesi olarak değerlendirilebilir. Bu dönüşüm, yalnızca teknik veya biçimsel bir değişim değil, sanatçının dünyayı algılama biçiminin de dönüşümüdür; gözlem, duygu ve içsel gerçeklik artık resimsel anlatımın merkezine yerleşmiştir.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Şah I. Abbas'ın (1587-1629) başkenti İsfahan'a taşınmasıyla birlikte, Safevî sanatı klasik miras ile çağdaş duyarlılık arasında özgün bir sentez üretmiştir.²⁷ “İsfahan ekolü” olarak anılan bu yeni yönelim, figürlerin inceliği, zarif çizgiler, açık renk paletleri ve Batı etkili perspektif arayışlarıyla

²² Scarcchia, *Honer-i Safevî, Zend, Kaçar*, 24; Roger M Savory, *İran- I Asr- I Safavi*, çev. Kambiz Azizi (Tahran: Nashr-i Merkaz, 1389), 125; Budag Münşi Kazvini, *Cevahir el-Ahbar: Bahş-i Tarih-i İran ez Karakoyunlu ta sal-i 984*, thk. Muhsin Bahramnihad (Tahran: Neşr-ı Miras-ı Mektub, 1378), 144; Basil Gray, *Persian Painting* (London: Ernest Benn, 1930), 65; Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/877.

²³ Stuart Cary Welch, *A King's Book of Kings: The Shah-nameh of Shah Tahmasp* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1976), 15.

²⁴ Zeylayi, “Mekteb-ı Tebriz”.

²⁵ Hasan Yusefi vd., “Explaining the Position of Qazvin School Monographs in Iranian Painting”, *Journal of Iranian Studies* 23/45 (Haziran 2024), 447-467.

²⁶ Mesud Zebanran, “Mekteb-ı Negargeryi Kazvin” (1395).

²⁷ Pakbaz, *Nakaşi-yi İran az Dirbaz ta İmrüz*, 119-126.

tanınır.²⁸ Rızâ Abbâsî,²⁹ bu estetik dönüşümün en güçlü temsilcisidir. O'nun eserlerinde bireysellik, zarafet ve içsel sessizlik ön plana çıkar. Öğrencileri Mu'în Musavvir, Muhammed Kâsım ve Şefî' Abbâsî de aynı estetik yönelimi sürdürerek figürün duygusal yoğunluğunu incelikli bir çizgi diliyle ifade etmişlerdir.

Bu dönemde resim sanatına kazandırılan “Frengîsâzî”³⁰ eğilimi, yalnızca teknik bir yenilik olarak değil, aynı zamanda kültürel bir çeviri süreci olarak ele alınmalıdır. Söz konusu çeviri, Batı'nın doğrudan taklidi değil; İran'ın kendi estetik sistemi içinde Batı görsel kodlarının seçici ve eleştirel bir biçimde benimsenmesini ifade eder. Avrupa gravürleriyle tanışan İsfahan atölyeleri, yerel estetik gelenekleri korurken ışık-gölge, hacim ve perspektif gibi unsurları özgün bir biçimde yorumlamıştır.³¹ Bu bağlamda Muhammed Zaman ve Ali Kulî Cabedâr, İran resim sanatında görsel algının modernleşmesini temsil eden önemli isimler olarak öne çıkmış;³² eserlerinde Batı'nın natüralist yaklaşımı ile İran'ın simgesel dili bir araya gelerek yeni bir estetik diyalog zemini oluşturmuştur.

Tebriz, Kazvin ve İsfahan kadar ön planda olmasalar da, Şiraz ve Meşhed ekolleri Safevî sanatı içinde sürekliliğin sessiz taşıyıcıları olarak önem kazanmıştır. Şiraz, XIV. yüzyıldan itibaren süregelen estetik geleneğini koruyarak klasik konuları yerel bir duyarlılıkla yeniden üretmiştir.³³ Özellikle Kavâm Şehnâme'si (Hezâr Şehnâme),³⁴ bu sürekliliğin görsel bir tanığıdır.³⁵ Meşhed ise, Şah Tahmasb'ın kardeşi Behram ve yeğeni İbrahim Mirza'nın³⁶ sanata olan özel ilgisi sayesinde önemli bir kültürel merkez hâline gelmiş; kitap resmi, hat ve resim ilişkisinin güçlendiği bir alan olarak öne çıkmıştır. Bu iki

²⁸ Yakub Âjand, “Nuaveri ve Tecedüd dar Honer-ı İsfahan” 7 (1379), 4-10.

²⁹ Siyâvüş Bey'in kardeşi Feruh Bey de dönemin önde gelen sanatçılarından olup, özellikle Rızâ Abbâsî'nin üslubundan etkilenecek üretim yapmıştır. Feruh Bey'in resimlerinde, Rızâ Abbâsî'nin karakteristik çizgisel sadeliği, zarif figür anlayışı ve pastel tonlara yönelen renk paleti açıkça gözlemlenmektedir. Bu durum, onun yalnızca bir takipçi değil, aynı zamanda Abbâsî'nin üslubunu farklı kompozisyonlarda yorumlayan bir sanatçı olduğunu göstermektedir. Nitekim Safevî saray atölyelerinde görülen bu tür üslup aktarımları, sanatçıların birbirleriyle etkileşim hâlinde olduklarını ve sanatsal geleneğin usta-çırak ilişkisi içerisinde süreklilik kazandığını ortaya koymaktadır. Feruh Bey'in adı her ne kadar Siyâvüş Bey kadar öne çıkmamış olsa da, onun Rızâ Abbâsî ekolü içinde değerlendirilmesi, Safevî resim sanatının çeşitliliğini anlamak açısından önem arz etmektedir. Münşi-i Kummî, *Gülistân-ı Hüner*, 45; Iskender Bey Münşi, *Târîh-i Âlem 'ârâ-yı Abbâsî* 3/176.

³⁰ Yakub Âjand, “Nakaşan-ı Urupaii der İran: Devreyi Safevî” 19 (1383), 75-83.

³¹ Farhad, “İsfahan Xi. School of Painting and Calligraphy”, XIV/40-43.

³² Negar Habibi, “Ali Qoli Jebadâr et l'occidentalisme Safavide: Une Étude Sur Les Peintures Dites Farangi Sâzi, Leurs Milieux et Commanditaires Sous Shah Soleimân (1666-94)”, çev. Şehab Fahrzade 3 (1397), 152-165.

³³ Âjand, “Şive-yi Kızılbaşı-yi maktab-i Şiraz”, 7-14.

³⁴ Babak Attarian- Mostafa Naderloo, “«Qavam Shahnameh», Another Perspective on the Art of Persian Painting in Shiraz during the Safavid Period”, *Paykareh* 13/38 (21 Aralık 2024), 18-35.

³⁵ 1560'lardan 1580'lere kadar Fars'ın başkenti Şiraz, özellikle Zül-Kadr aşireti mensuplarının himayesiyle önemli bir sanat merkezi hâline gelmiştir. Bu dönemde üretilen Şiraz yazmaları, ihtişamlı tasarımlarıyla I. Tahmasb'ın saray atölyesinde ortaya çıkan eserlerle yarışabilecek nitelikteydi. Böylece Şiraz, Safevî minyatür sanatında bağımsız bir üslup geliştiren ve “Şiraz ekolü” olarak anılan önemli bir merkez konumuna yükselmiştir. Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 115.

³⁶ Welch, *Nakaşî-yi İrani: Nüshenigari Ahd-ı Safevî*, 25; Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/890; Pakbaz, *Nakaşî-yi İran az Dirbaz ta İmrüz*, 93.

merkez, saray merkezli üslupların dışında kalarak İran sanatının yerel dinamizmini sürdürerek, sanat üretiminin sadece saray çevresiyle sınırlı olmadığını göstermiştir.

3. Siyâvuş Bey Gürcî: Klasik Üslubun Saray Estetiğindeki Yeniden Yorumu

Siyâvuş Bey Gürcî, 16. yüzyılın ortalarında Safevî sarayında faaliyet göstermiş,³⁷ Gürcü kökenli en önemli nakkaşlardan biridir. Kaynaklar, onun 1544 civarında Şah I. Tahmasb'ın Gürcistan seferleri sırasında esir alınarak Tebriz'e getirildiğini ve genç yaşta saray hizmetine dâhil edildiğini bildirir. Saray nakkaşhânesinde aldığı eğitim yalnızca dinî ve edebî bilgileri değil, resim, binicilik ve okçuluk gibi çok yönlü bir formasyonu da içeriyordu. Siyâvuş'un sanatsal gelişimi, doğrudan Şah Tahmasb'ın nezaretinde şekillenmiş,³⁸ böylece onun kişisel gözetimi altında yetişen bir "saray estetiği temsilcisi"³⁹ konumuna gelmiştir.

Kısa sürede yeteneğiyle dikkat çeken sanatçı, dönemin önde gelen nakkaşları Muzaffer Ali⁴⁰ ve Hasan Ali Musavvir'in⁴¹ rehberliğinde yetişmiştir. Siyâvuş Bey, özellikle figür kurgusu, meclis sahneleri (meclis-sâzî), kahramanlık tasvirleri, dağ ve kaya betimlemeleri (kuh-pardâzî)⁴² ile tanınmıştır. Kaynaklar, onun çizgilerindeki zarafet, kompozisyonlarındaki denge ve özellikle doğa unsurlarındaki incelikli işçiliği vurgular. Sanatçının imzalı eserlerinde kendisini "Gulâm-ı Şâh-ı Vilâyet Siyâvuş Nakkâş"⁴³ olarak tanımlaması, yalnızca saraya olan bağlılığını değil, aynı zamanda sanatının ideolojik zeminini de açık biçimde ortaya koyar.

Siyâvuş Bey, 1576'da Şah Tahmasb'ın ölümünün ardından saray kütüphanesinde görevine devam etmiş, Şah II. İsmail döneminde (1576–1577) aktif rol oynamış ve 1579'da Sâdikî Bey ile birlikte Hândemîr'in Habîbü's-

³⁷ Gray, "The Arts in the Safavid Periods", VI/891.

³⁸ Nesrullah Felsefi, *Zendegani-yi Şah Abbas-ı Evvel* (Tahran: Tahran Üniversitesi, 1347), 2/119; Iskender Bey Münşi, *Târih-i 'Âlem'ârâ-yi 'Abbâsî*, 3/176; Mohamad Ali Kerimzade Tebrizi, *Ahval ve Asar-ı Nakaşan-ı Kadim-ı İran ve Barhi az Meşahir-ı Negarger-ı Hind ve Osmani* (London: Kerimzade Tebrizi, 1985), 1/328; Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 119; Münşi-i Kummî, *Gülistân-ı Hüner*, 118; Welch, *Nakaş-ı Yrî İrani: Nüşhenigari Ahd-ı Safevi*, 12.

³⁹ Abbas Sermedi, *Danışname-yi Honermendan-ı İran ve Cihan-ı İslam (az Mani ta Moa'serin-ı Kemalülmülk)* (Tahran: Hirmend, 1379), 295.

⁴⁰ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 119; Zeren Tanındı, "SİYÂVUŞ BEY", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 2009), 37/309-310; Münşi-i Kummî, *Gülistân-ı Hüner*, 148; Gray, "The Arts in the Safavid Periods", VI/829.

⁴¹ Mirza Muhammed Yusuf Vâle İsfahânî Kazvinî, *Huld-i Berîn: İran dar Ruzgar-ı Safaviyan*, ed. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran: Bonyad-ı Movkufat-ı Doktor Mahmud Efşâr, 1372), 470.

⁴² Iskender Bey Münşi, *Târih-i 'Âlem'ârâ-yi 'Abbâsî*, 3/119.

⁴³ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 119; Tanındı, "SİYÂVUŞ BEY", 37/309-310; Münşi-i Kummî, *Gülistân-ı Hüner*, 149.

Siyer'ine minyatürler yapmıştır. Ayrıca, Şah II. İsmail için hazırlanan Şehnâme tasvirlerinde de katkısı olduğu bilinmektedir.⁴⁴

O'nun üslubunu temsil eden başlıca örnekler arasında “Zal'ın Doğuşu” (bkz: Resim 1) “Keykavus Beyaz Dev Tarafından Tutulmuş” (bkz: Resim 2) ve “Lührasp Meclisi” (bkz: Resim 3) yer alır. Bu kompozisyonlarda klasik Tebriz üslubunun idealize edilmiş figür anlayışı, renk dengesine dayalı düzenleme ve anlatı bütünlüğü öne çıkar. Özellikle Şehnâme sahnelerinde görülen dramatik kahramanlık temaları, Siyâvuş'un yalnızca bir ressam değil, Safevî ideolojisinin görsel dilini biçimlendiren bir temsilci olduğunu göstermektedir. Sanatçı, ömrünün son döneminde Şiraz'a giderek Allahverdi Han çevresinde faaliyet göstermiş⁴⁵ ve yaklaşık 1616 civarında vefat etmiştir. Öğrencisi Veli Can Tebrizi⁴⁶ üzerinde bıraktığı etki, onun klasik çizgi ve kompozisyon anlayışının 17. yüzyıla taşınmasını sağlamıştır.

4. Ali Kulî Bey Cabbâdâr: “Frengîsâzi”nin Safevî Minyatür Geleneğindeki Yansıması

Siyâvuş Bey Gürcü'den yaklaşık bir asır sonra, saray çevresinde etkinlik gösteren Ali Kulî Bey Cabbâdâr, Safevî resim geleneğinde geç dönem görsel dönüşümün en dikkat çekici temsilcilerinden biri olmuştur.⁴⁷ Kaynaklarda “Frengî”, “Arnavut”⁴⁸ veya “Gulâmzâde-i Kadîmî”⁴⁹ lakaplarıyla anılan sanatçının, aslında büyük ihtimal Gürcü kökenli⁵⁰ olduğu ve Şah I. Abbas

⁴⁴ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 119.

⁴⁵ Allahverdi Han, daha çok İsfahan'daki mimari hamiliği ile tanınmakla birlikte, Fars valiliği döneminde kitap sanatlarının da gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, tarihçi Siyâkî Nizâm tarafından derlenen Fütûhât-ı Hümâyûn, I. Abbas'ın 1598–99 yıllarında Özbeklere karşı Hârizm seferini konu edinmekte ve Allahverdi Han'ın bu askeri başarıdaki merkezi rolünü görselleştirmektedir. Eserin 1605–1610 yılları arasında Şiraz'da hazırlandığı tahmin edilmekte olup, açılış sahnesinde Şah Abbas ve Allahverdi Han'ın birlikte sefere çıkışı resmedilmiştir. Böylece yazma, hem Şah Abbas'ın ilk büyük askeri zaferini hem de kul kökenli elitlerin, özellikle Allahverdi Han'ın yükselişini sembolik biçimde yansıtmaktadır. Onun ardından oğlu İmamkulî Han da seçkin gulâmlar arasında yer almış, 1610'da Lar valisi olmuş ve babasının 1613'teki ölümünden sonra Fars valiliğini üstlenmiştir. İmamkulî Han, idari kariyerini büyük ölçüde Basra Körfezi'nde Portekiz hâkimiyetini kırmaya adanmış, 1622'de Kaşm Adası'ndaki Portekiz kalesini fethetmiş ve bu zafer Cengnâme-i Kaşm'da (1622–23) ölümsüzleştirilmiştir. Şair Kadri-i Fârsî'nin kaleme aldığı bu eser, daha sonra Pietro Della Valle'nin kütüphanesine girmiş ve günümüzde Vatikan Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Aynı şairin kaleme aldığı Cârûnâme ise, 1622'deki Hürmüz seferini konu almakta olup, mevcut tek resimli nüsha 1697 tarihliidir. Bu eser, İmamkulî Han'ın sanatçılar, hattatlar ve şairlere sağladığı destek bağlamında onun himaye politikalarını yansıtan önemli bir kaynaktır. Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 119.

⁴⁶ Tanındı, “SİYÂVUŞ BEY”, 37/309-310; Mirza Habib (Habib Efendi) İsfahani, *Tazkere-i Hat ve Hattâtân (Hat ve Hattâtân)*, çev. Çavuş Akbari (Tahrân: Kitâbhâne-i Müstevfî, 1369), 187; Kerimzade Tebrizi, *Ahval ve Asar-ı Nakaşan-ı Kadîm-ı İran ve Barhi az Meşahir-ı Negarger-ı Hind ve Osmani*, 1/229.

⁴⁷ Lutf Ali Beg Âzer Bigdeli, *Âteşkede-ı Azer* (Mumbai: Matba'eh Fatḥ al-Karim, 1299), 322.

⁴⁸ Ebû'l-Alâ Sudâver, *Honer-ı Derbarha-yı İran*, çev. Nahid Mohamed Şirani (Tahrân: Karreng, ts.), 369; Kerimzade Tebrizi, *Ahval ve Asar-ı Nakaşan-ı Kadîm-ı İran ve Barhi az Meşahir-ı Negarger-ı Hind ve Osmani*, 1/388.

⁴⁹ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 136; Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/907.

⁵⁰ Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/907.

devrinin önde gelen emirlerinden Karçakay Han'ın torunlarından⁵¹ biri olabilceği kabul edilir. Bu soy bağı, onun saray hiyerarşisinde olduğu kadar, sanat ortamında da seçkin bir konum edinmesini sağlamıştır.

“Cabbâdâr” unvanı, sanatçının yalnızca resimle değil, aynı zamanda saray cebbânesinde silahların⁵² değerli eşyaların, kumaşların ve sanat objelerinin muhafaza edildiği hazine bölümünde görevli bir memur olduğunu göstermektedir.⁵³ Bu görev, Ali Kulî Bey'i Safevî saray sisteminde hem bürokratik hem de sanatsal bir konumda bulunduran ender figürlerden biri hâline getirmiştir. Saray hazinesi, dönemin estetik üretiminde yalnızca maddî kıymetlerin saklandığı bir alan değil, aynı zamanda görsel nesnelerin, tekniklerin ve üslupların dolaşımını sağlayan bir merkez niteliğindeydi. Hazineye ulaşan Avrupa kökenli gravürler, ithal objeler ve lüks tekstiller, saray sanatçıları için gözleme dayalı bir görsel kaynak oluşturmuş; bu durum, Ali Kulî Bey'in eserlerinde belirgin bir biçimde gözlemlenen natüralist eğilimleri beslemiştir. Böylece “Cabbâdâr” kimliği, onun yalnızca bir ressam değil, aynı zamanda saray estetiğinin biçimlenmesinde etkili bir gözlemci ve aracı rolü üstlendiğini ortaya koymaktadır.⁵⁴

Sanat yaşamına muhtemelen 1640'lı yıllarda başlayan Ali Kulî Bey, Şah II. Abbas⁵⁵ (1642–1666) ve Şah Süleyman (1666–1694) dönemlerinde saray ressamı olarak etkinlik göstermiştir. Bu süreçte Avrupa'dan gelen elçiler, misyonerler ve sanatçılar aracılığıyla İran'a taşınan Batı kökenli görsel anlayışlardan etkilenmiştir. Hollandalı ressamlar Philipp Angel, Jan Duart ve Rembrandt⁵⁶ okuluna mensup sanatçıların natüralist üslupları⁵⁷ ile Hintli ressam Govardhan'ın⁵⁸ figür anlayışları, onun sanatsal gelişiminde izlenebilen başlıca etkenlerdir. Ali Kulî Bey'in eserlerinde gözlemlenen doğalcı figür anlayışı, perspektif kullanımı ve hacim etkisi, bu çok katmanlı etkileşimin bir yansıması olarak ortaya çıkar.

Ali Kulî Bey'in sanatı, Batı etkilerinin yüzeysel bir yansımasından ibaret değildir; aksine, Avrupa resminden alınan unsurların yerel estetik ilkelerle yeniden yorumlandığı özgün bir sentez oluşturur. Bu “görsel tercüme” süreci,

⁵¹ Habibi, “Negar Habibi, “A Saheb Mansab Painter? A Reconsideration of 'Alı Qolı Jebâdâr's Career””, 143-158; Yakub Âjand, “Ali Kuli BeykCabbadar- Kitabdar”, *Honar-hâ-ye Zibâ* 16/16 (1382), 83-92.

⁵² Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 138; Mirza Sami'a, *Tezkiretül'l-mülûk*, ed. Mohamad Dabir-Siâkî (Tahran: Mohamed Dabir-Siâkî, 1332), 19.

⁵³ Engelbert Kaempfer, *Safarnamêh*, çev. Keykavus Jahandari (Tahran: Harezmi, ts.), 159-160; Habibi, “Cultural Perceptions from the Sasanian Empire to the Islamic Republic”, 225-235.

⁵⁴ Habibi, “The Making of New Art”, 10/423-442.

⁵⁵ Âjand, “Ali Kuli BeykCabbadar- Kitabdar”, 83-92.

⁵⁶ Sudâver, *Honer-ı Derbarha-yı İran*, 365; Âjand, “Ali Kuli BeykCabbadar- Kitabdar”, 83-92.

⁵⁷ Gray, “The Arts in the Safavid Periods”, VI/905.

⁵⁸ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 136.

sanatçının Avrupa tekniklerini İran minyatür geleneğiyle uyumlu bir biçimde dönüştürme çabasını açıklar.

Ali Kulî Bey'in bilinen eserleri arasında “Şah Süleyman ve Saray Mensupları” (bkz. Resim 4), “Bir Rus Elçisinin Portresi” (bkz. Resim 5), “Çeşme Başında Kadın” (bkz. Resim 6) ve çeşitli kalemdân süslemeleri yer almaktadır. Bu eserlerde Avrupa natüralizmi ile İran minyatür geleneği arasındaki geçiş biçimleri, sanatçının özgün üslubunu belirleyen temel unsurlardandır. Ayrıca döneme ait bazı kaynaklar, onun Safevî sarayında Hint-Moğol tarzında derviş meclisleri, Batılı soylu kadınların portreleri (kısmen örtülü figürler)⁵⁹ ve Kutsal Kitap temalı sahneler resmettiğini aktarmaktadır.⁶⁰ Bu çeşitlilik, sanatçının yalnızca bir saray nakkaşı değil, farklı kültürel temsilleri sentezleyen yaratıcı bir gözlemci olduğunu gösterir.

5. Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey Arasında Üslup ve Anlayış Farklılıkları

Bu iki Gürcü kökenli sanatçının karşılaştırmalı incelenmesi, Safevî resim sanatında klasik idealizmden gözleme dayalı realizme yönelen estetik dönüşümün izlenebilmesi açısından dikkat çekici bir örnek sunar. Siyâvuş Bey'in eserlerinde belirgin olan çizgisel zarafet, sembolik anlatım ve bütüncül kompozisyon anlayışı, Tebriz okulunun klasik mirasını sürdürürken, sanatın manevî güzellik ve simgesel anlam üretimi üzerinden tanımlandığı bir estetik dünya görüşünü temsil eder. Buna karşılık Ali Kulî Bey'in resimlerinde bu idealist tavır, perspektif, hacim ve ışık-gölge etkileriyle güçlenen gözleme dayalı bir doğalcılığa dönüşmüştür.⁶¹

Her iki sanatçının da saray himayesi altında üretim yaptığı bilinmekle birlikte, kullandıkları estetik dil ve anlatım stratejileri, Safevî saray kültürünün iki farklı zihinsel evresini yansıtır. Siyâvuş Bey, saray otoritesinin simgesel bütünlüğünü ve ideal güzelliğin manevî sürekliliğini vurgulayan klasik bir temsiliyet anlayışını sürdürürken; Ali Kulî Bey, bu geleneği Avrupaî görsellik ve temsil anlayışıyla yeniden yorumlamıştır. Bu farklılık, yalnızca iki sanatçının üslup ayrımını değil, aynı zamanda Safevî sanatının içsel dinamizmini ve değişen toplumsal estetik bilincini de açığa çıkarır.⁶² Dolayısıyla iki Gürcü sanatçı, Safevî sarayında estetik sürekliliğin korunması ile yenilikçi arayışların eşzamanlı olarak sürdürülebilmesinin sembolik aktörleri olarak değerlendirilebilir.

Ali Kulî Bey'in kompozisyonlarında saray yaşamına dair ayrıntıların belgesel bir duyarlılıkla ele alınması, onun yalnızca bir nakkaş değil, aynı zamanda bir “görsel

⁵⁹ Habibi, “Cultural Perceptions from the Sasanian Empire to the Islamic Republic”, 233.

⁶⁰ Habibi, “Negar Habibi, “A Saheb Mansab Painter? A Reconsideration of ‘Alı Qolı Jebādār’s Career””, 143-158; Habibi, “Cultural Perceptions from the Sasanian Empire to the Islamic Republic”, 225-235.

⁶¹ Habibi, “The Making of New Art”, 10/423-442.

⁶² Habibi, “Ali Qoli Jebādār et l’occidentalisme Safavide: Une Étude Sur Les Peintures Dites Farangi Sāzi, Leurs Milieux et Commanditaires Sous Shah Soleimān (1666-94)”, 152-165.

tarihçi”⁶³ olarak da tanımlanabileceğini gösterir. Şah Süleyman döneminde sanatın üretim ve alım-lama biçimlerinde yaşanan değişim, saray çevresinde yeni bir “izleyici bilinci”nin doğmasına zemin hazırlamış; bu durum, resim sanatının algılanışını ve temsil biçimlerini kökten etkilemiştir. Ali Kulî Bey’in portrelerinde gözlemlenen realizm, dışsal bir Avrupa etkisinin yansıması olmaktan çok, Safevî saray estetiğinin içsel evrim sürecinin bir sonucu olarak görülmelidir. Hükümdar çevresi, törenler ve gündelik yaşam sahnelerinin neredeyse belgesel bir gerçeklikle aktarılması, sanatçıyı dönemin kültürel hafızasını görselleştiren tarihsel bir tanık konumuna taşımıştır.

Safevî sanatında anlatı, Siyâvuş Bey’in temsil ettiği mistik idealleştirmeden Ali Kulî Bey’in gözleme dayalı dünyevî yaklaşımına doğru evrilmiş; böylece sanatın toplumsal işlevi, hâmi-sanatçı ilişkileri ve görsel temsil biçimleri yeni bir tanımlamaya kavuşmuştur. Bu dönüşüm, Safevî görsel kültürünün yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda düşünsel bir kırılma yaşadığını da göstermektedir.

6. Siyâvuş Bey Gürcî ve Ali Kulî Bey Cabbâdâr’ın Hâmi İlişkileri ve Dönemsel Bağlılıkları

Safevî sanatında hâmi-sanatçı ilişkisi, yalnızca estetik tercihleri değil, aynı zamanda sanatsal üretimin biçimlendiği toplumsal ve siyasal zemini de belirlemiştir. Bu bağlamda Siyâvuş Bey Gürcî ve Ali Kulî Bey Cabbâdâr, Safevî himâye sisteminin iki farklı evresini temsil eder.

Siyâvuş Bey Gürcî’nin “kul” statüsü, onun saray bürokrasisinde ayrıcalıklı bir konum elde etmesini sağlamış; bu statü, hâmiye koşulsuz bağlılığı esas alan bir sadakat biçimini de beraberinde getirmiştir. Şah I. Tahmasb’ın dinî duyarlılıklar ve manevî değerlere dayalı estetik anlayışı çerçevesinde, Siyâvuş Bey’in⁶⁴ üslubu, ölçülülük ve simgesel bütünlüğüyle hanedân ideolojisinin görsel bir temsilcisine dönüşmüştür. Bu yönüyle Siyâvuş Bey’in sanatı, saray merkezli himaye sisteminin en istikrarlı dönemlerinden birini yansıtır.

Buna karşılık, Ali Kulî Bey Cabbâdâr, hâmi-sanatçı ilişkilerinin çok merkezli bir nitelik kazandığı bir ortamda faaliyet göstermiştir. Şah Süleyman döneminde himaye sistemi artık tek merkezli olmaktan çıkmış; sanat, yalnızca hükümdarın beğenisine değil, saray çevresindeki aristokrat ailelerin, yerel elitlerin ve özellikle kadın hâmilerin temsiline de hizmet eden bir alan hâline gelmiştir. Saray kadınları, özellikle harem mensupları, şehzadelerin anneleri ve soylu eşler, hem dinî hem de dünyevî temalı eserlerin siparişinde aktif rol üstlenmiş; özel koleksiyonlar oluşturarak sanat üretiminin yönünü belirlemişlerdir.⁶⁵

⁶³ Negar Habibi, “Alî Qulî Jibâdâr and The St Petersburg Muraqqa’: Documenting the Royal Life?”, *Proceedings of The Eighth European Conference of Iranian Studies*, ed. Olga M Yastrebova (Saint Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2020), II/111-121.

⁶⁴ Babaie vd., *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 115-116.

⁶⁵ Habibi, “The Making of New Art”, 10/423-442.

Dönemin güç dengeleri de bu çoğulcu himaye yapısını desteklemiştir. Şeyh Ali Han'ın uzun süreli vezirliği ve saray haremının artan nüfuzu, Safevî yönetiminde yeni otorite merkezlerinin doğmasına neden olmuştur.⁶⁶ Böylece sanat siparişleri hükümdarla sınırlı kalmamış; valiler, aristokratlar ve diplomatik temsilciler de himaye ilişkilerinin aktif aktörleri hâline gelmiştir.

Bu bağlamda, Ali Kulî Bey Cabbâdâr'ın üretimi, Safevî sanatında merkezi saray himayesinden çok merkezli bir patronaj yapısına geçişin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Sanatçının eserlerinde, saray estetiğini koruyan unsurlar ile seçkin çevrelerin temsil ihtiyaçlarına yanıt veren yenilikçi eğilimler bir arada bulunur. Böylece onun sanatı, Şah Süleyman dönemi Safevî toplumundaki sosyo-politik dönüşümün estetik bir yansıması hâline gelmiştir.

7. Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey: Karşılaştırma ve Değerlendirme

Safevî resim sanatı, Tebriz'in klasik idealizmi, Kazvin'in gözleme dayalı gerçekçiliği ve İsfahan'ın sentezci zarafeti arasında kesintisiz bir görsel diyalog oluşturur. Bu diyalog, yalnızca üslup farklarını değil, İran sanatının entelektüel sürekliliğini ve yenilenme potansiyelini de görünür kılar. Her bir merkez, kendinden öncekine eleştirel bir yanıt geliştirirken geleneği yenilikle buluşturan özgün bir estetik dil ortaya koymuştur. Böylece Safevî resmi, saray çevresiyle sınırlı bir üretim alanı olmaktan çıkıp dönemin düşünsel iklimini, toplumsal duyarlıklarını ve kültürel kimliğini yansıtan çok katmanlı bir anlatım aracına dönüşmüştür.

Gürcü kökenli iki sanatçı, bu estetik sürekliliğin farklı aşamalarını temsil eden iki özgün figürdür. Siyâvuş Bey'in erken dönem kompozisyonları, sembolik anlatım ve ruhsal temsil geleneğinin güçlü biçimde sürdüğünü gösterir. Onun figürleri, saray ideolojisinin kutsal düzenini görselleştirirken, manevî anlam katmanlarını alegorik bir dille yüceltir. Buna karşılık Ali Kulî Bey'in üretimi, resmin temsil işlevini dünyevi gözlem ve bireysel deneyim eksenine taşır. Betimlemede doğallık, figürlerde psikolojik derinlik ve sahnelerde gündelik yaşama dair ayrıntılar ön plana çıkar.

Şah Süleyman döneminde saray hazinesi çevresinde toplanan değerli objeler, Avrupa menşeli gravürler ve ithal görsel materyallerin farklı saray kollarında dolaşıma girmesi, sanatın alımlayıcı çevresini genişletti. Resim artık yalnızca hükümdarın beğenisine değil, aristokrat çevrelerin ve özellikle saray kadınlarının estetik yönelimlerine de hitap eden bir ifade alanına dönüştü. Bu çoğulcu ortam, sanatçının saray protokolünden kısmen bağımsızlaşmasını ve yeni bir görsel dil geliştirmesini mümkün kıldı. Ali Kulî Bey'in figürlerindeki zarif jestler, duyuşal

⁶⁶ Habibi, "Ali Qoli Jebâdâr et l'occidentalisme Safavide: Une Étude Sur Les Peintures Dites Farangi Sâzi, Leurs Milieux et Commanditaires Sous Shah Soleimân (1666-94)", 152-165.

incelik ve gözleme dayalı temsil anlayışı, bu dönüşümün görsel karşılıklarını oluşturur.⁶⁷

Siyâvuş Bey'in idealize edilmiş kompozisyonları saray otoritesinin düzenini yüceltirken, Ali Kulî Bey'in resimleri aynı düzenin içinden doğan bireysel algı ve duygusal yoğunluğu temsil eder. Kolektif ideolojiden bireysel bakışa, merkezî himayeden çok merkezli koruyuculuk sistemine, sembolik temsilden gözleme dayalı doğalcılığa doğru ilerleyen estetik evrim, Safevî resim sanatının düşünsel gelişim çizgisini tanımlar.

Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey, Safevî görsel kültüründe birbirini dışlayan değil, tamamlayan iki kutbu temsil eder. İlâhi düzenin simgesel görünümünden dünyevi dünyanın duysal keşfine uzanan bu süreklilik, Safevî sanatının yalnızca biçimsel değil, entelektüel bir dönüşüm geçirdiğini kanıtlar niteliktedir.

Sonuç

Siyâvuş Bey ve Ali Kulî Bey, Safevî döneminde resim sanatının iki farklı yönünü temsil eden önemli sanatçılardır. Siyâvuş Bey'in kompozisyonlarındaki manevî derinlik, idealize edilmiş bir dünyanın görsel tasavvurunu yansıtırken, Ali Kulî Bey'in eserlerinde gözlemlenen doğalcı eğilim, sanatçının gözlem gücüne dayalı yeni bir gerçeklik anlayışını ortaya koymaktadır. Bu fark, yalnızca üslup farklılığı değil, aynı zamanda Safevî döneminde sanatın toplumsal işlevi ve himaye sistemindeki dönüşümün de göstergesidir.

Her iki sanatçı, kendi dönemlerinde değişen estetik duyarlılığı temsil etmekle birlikte, İran sanatının özsel sürekliliğini korumuşlardır. Siyâvuş Bey, geleneksel sembolizmin son güçlü temsilcilerinden biri olarak “içsel estetik”i sürdürürken; Ali Kulî Bey, Batı ile kurulan temaların etkisiyle biçimsel yeniliklere yönelmiş, fakat bu yeniliği yerel estetik anlayış içinde yeniden yorumlamıştır. Bu bağlamda Ali Kulî Bey'de gözlenen “Frengîsâzî” eğilim, taklit değil, İran sanatının kendi iç dinamiğiyle gelişen özgün bir sentez olarak değerlendirilebilir.

Bu karşılaştırma, Safevî dönemi sanatında modernliğin yalnızca dışsal etkilerle değil, içsel dönüşüm süreçleriyle de şekillendiğini göstermektedir. Siyâvuş Bey'den Ali Kulî Bey'e uzanan bu çizgi, İran resim geleneğinin tarihsel sürekliliğini ve estetik kimliğini yeniden düşünmeye olanak tanır.

⁶⁷ Habibi, “The Making of New Art”, 10/423-442.

EKLER

Resim 1: Zal'ın Doğuşu, Şehnâme Tahmaspi, Siyâvuş Beyi atfedilen resim. 1576-77. Harris Brşsbane Dşck Fını, İslam Sanatı Koleksiyonu, Metropolitan Müzesi.
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449008> Erişim 13 Kasım 2025.

Resim 2: KayKa'us Beyaz Dev Tarafından Bir Mağarada Zincirlendi, Şehnâme Tahmaspi, Siyâvuş Bey'a atfedilen resim, 1576-77.

Freer Sanat Galerisi. <https://ismihany.wordpress.com/interviews/massumeh-farhad/>

Erişim 13 Kasım 2025.

Resim 3: *Luhrasp, Kaybolan Kai Hüsrev'in Geri Dönen Paladinlerinden Haber Alıyor, Şehnâme, Siyâvuş Bey'e atfedilen minyatür, 1576–77, İslam Sanatı Koleksiyonu, Metropolitan Müzesi.* <https://picryl.com/media/luhrasp-hears-from-the-returning-paladins-of-the-vanishing-kai-khusrau-folio-eb94d5>

Erişim 13 Kasım 2025.

Resim 4: *Şah Süleyman ve Saray Mensupları, St. Petersburg Albümünden Folio, 1670. Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü.* www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Persian-School

Erişim 13 Kasım 2025.

Resim 6: Rus Elçisi Prens Andrey Priklonski'nin Portresi, Davis Albümü'nden yaprak, Ali Kulî Cabbâdâr, 1673–74. İslam Sanatı Koleksiyonu, Metropolitan Müzesi, erişim 13 Kasım 2025. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448463>

Resim 5: Çeşme Başında Kadın, Ali Kulî Beyg Cabbâdâr, 1650–1660. Arthur M. Sackler Sanat Galerisi, Smithsonian Enstitüsü, erişim 13 Kasım 2025. https://zorbatv.com/kultur/kulturel-miras/dunden-bugune-ayakkabinintarihcesi?utm_medium=organic&utm_source=yandexsmartcamera

Kaynakça

- Âjand, Yakub. “Ali Kuli BeykCabbadar- Kitabdar”. *Honar-hâ-ye Zibâ* 16/16 (1382), 83-92.
- Âjand, Yakub. “Nakaşan-ı Urupaii der İran: Devreyi Safevi” 19 (1383), 83-87.
- Âjand, Yakub. “Nuaveri ve Tecedüd dar Honer-ı İsfahan” 7 (1379), 4-10.
- Âjand, Yakub. “Şîve-yi Kızılbaşî-yi maktab-i Şîraz ”. *Rahpuye-ye Honarhu-ye Şana* ‘i 1/4 (1401), 7-16.
- Attarian, Babak - Naderloo, Mostafa. “«Qavam Shahnameh», Another Perspective on the Art of Persian Painting in Shiraz during the Safavid Period”. *Paykareh* 13/38 (21 Aralık 2024), 18-35.
<https://doi.org/10.22055/pyk.2024.19419>
- Âzer Bigdeli, Lutf Ali Beg. *Âteşkede-ı Azer*. Mumbai: Matba‘eh Fath al-Karim, 1299.
- Babaie, Susan vd. *Slaves of the Shah, New Elites of Safavid Iran*, 2004.
- Basil Gray. *Persian Painting*. London: Ernest Benn, 1930.
- Chardin, Jean. *Seyahatname*. çev. Mohammad Abbasi. Tahran: Emir Kebir, 1335.
- Çağman, Filiz. “Bihzâd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. VI./147-149. İstanbul: DİA, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bihzad>
- Faraji, Soheila. “İran’da Gürcü Göçmenlerin Kültürel ve Sanatsal Mirası: Saray Köleliğinden Sanat, Edebiyat ve Kültürde Etkili Figürlere”. *Journal of International Eastern European Studies* 7/1 (30 Haziran 2025), 69-88.
<https://doi.org/10.59839/jiees.1687257>
- Faraji, Soheila. “Safevî Askerî-Siyasî Sisteminde Gürcüler: İmam Kulî Han Özelinde Bazı Tespitler”. *Journal of International Eastern European Studies* 6/1 (30 Haziran 2024), 176-193.
<https://doi.org/10.59839/jiees.1485527>
- Farhad, Massumeh. “İsfahan Xi. School of Painting and Calligraphy”. *Encyclopaedia Iranica*. XIV/40-43, 2007.
<https://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-xi-school-of-painting-and-calligraphy/>
- Felsefi, Nesrullah. *Zendegani-yi Şah Abbas-ı Evvel*. Tahran: Tahran Üniversitesi, 1347.
- Gray, Basil. “The Arts in the Safavid Periods”. *The Cambridge history of Iran: Vol. 6. The Timurid and Safavid periods*. New York: Cambridge University Press, 1986.
<http://archive.org/details/art-arch-timurid-safavid-1986>
- Gulami Mayani, Yedüllah. “Mektb-ı Nakaşi-yi İsfahan”. C. 4. Tahran: Centre for the Great Islamic Encyclopedia (CGIE), 1400.

- Habibi, Negar. "Ali Qoli Jebādār et l'occidentalisme Safavide : Une Étude Sur Les Peintures Dites Farangi Sāzi, Leurs Milieux et Commanditaires Sous Shah Soleimān (1666-94)". çev. Şehab Fahrzade 3 (1397), 152-165.
- Habibi, Negar. "Alī Qulī Jibādār and The St Petersburg Muraqqa': Documenting the Royal Life?". *Proceedings of The Eighth European Conference of Iranian Studies*. ed. Olga M M Yastrebova. II/111-121. Saint Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2020.
- Habibi, Negar. "Negar Habibi, "A Saheb Mansab Painter? A Reconsideration of 'Alī Qolī Jebādār's Career". *Journal of the British Institute of Persian Studies* LIV.II (2016), 143-158.
- Habibi, Negar. "The Making of New Art: From the Khazana to Its Audience at the Court of Shah Soleyman". *The Idea of Iran: Safavid Persia in the Age of Empires*. 10/423-442, 2021.
- Habibi, Negar. "Zan-ı Farangi, a Symbol of Occident: The European Women in Farangi Sazi Paintings (1666-94)". *Iran and The West*. ed. Margaux Whiskin - David Bagot. 225-235. New York: Bloomsbury Publishing, 2019.
- İskender Bey Münşî, Türkman. *Târîh-i Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî*. ed. İrec Efşâr. Tahran: Amir Kabir, 1350.
- İsfahani, Mirza Habib (Habib Efendi). *Tazkere-i Hat ve Hattâtân (Hat ve Hattâtân)*. çev. Çavuş Akbari. Tahran: Kitâbhâne-i Müstevfî, 1. Basım, 1369.
- Kaempfer, Engelbert. *Safarnameh*. çev. Keykavus Jahandari. Tahran: Harezmi, ts.
- Kazaryan, Manyā. *Honer-ı Nakaşi-yi Colfay-ı No (İsfahan), Sedehay-ı 17 ve 18*. çev. E Germanik. Tahran: Neda, 1363.
- Kerimzade Tebrizi, Mohamad Ali. *Ahval ve Asar-ı Nakaşan-ı Kadim-ı İran ve Barhi az Meşahir-ı Negarger-ı Hind ve Osmani*. London: Kerimzade Tebrizi, 1985.
- Mirza Sami'a. *Tezkiretü'l-mülûk*. ed. Mohamad Dabîr-Siâkî. Tahran: Mohamed Dabîr-Siâkî, 1332.
- Münşî Kazvini, Budag. *Cevahir el-Ahbar: Bahş-i Tarih-i İran ez Karakoyunlu ta sal-i 984*. thk. Muhsin Bahramnijad. Tahran: Neşr-ı Miras-ı Mektub, 1378.
- Münşî-i Kummî, Kādî Ahmed. *Gülistân-ı Hüner*. ed. Ahmed Sohîlî Hansarî. Tahran: Zer, 1352.
- Pakbaz, Ruyin. *Nakaşi-yi İran az Dirbaz ta İmrüz*. Tahran: Zerin ve Simin, 1385.
- Pope, Arthur Upham - Sıdik, İsa. *Honer-ı İran dar Gozeste ve Ayende*. Tahran: Medrese-yi A'li Hademat-ı Cihangerdi ve İtilaa't, 2535.

- Savory, Roger M. *İran- I Asr-I Safavi*. çev. Kambiz Azizi. Tahran: Nashr-i Merkaz, 1389.
- Scarcchia, Gian Roberto. *Honer-i Safevî, Zend, Kaçar*. çev. Yakub Âjand. Tahran: Mevla, 10. Basım, 1376.
- Sermedi, Abbas. *Danışname-yi Honermendan-ı İran ve Cihan-ı İslam (az Mani ta Moa'serin-ı Kemalülmülk)*. Tahran: Hirmend, 1379.
- Sudâver, Ebü'l-Alâ. *Honer-ı Derbarha-yı İran*. çev. Nahid Mohamed Şirani. Tahran: Karreng, ts.
- Tanındı, Zeren. "Siyâvüş Bey". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/309-310. İstanbul: DİA, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyavus-bey>
- Taylor, Alice. *Book arts of Isfahan: Diversity and identity in seventeenth-century Persia*. Malibu: CA: J. Paul Getty Museum, 1995.
- Vâle İsfahânî Kazvînî, Mirza Muhammed Yusuf. *Ḥuld-i Berîn: İran dar Ruzgar-ı Safaviyan*. ed. Mîr Hâşim Muhaddis. Tahran: Bonyad- ı Movkufat-ı Doktor Mahmud Efşâr, 1372.
- Welch, Anthony. "Art in IRAN IX. Safavid to Qajar Period". *Encyclopaedia Iranica*. II/620-627. New York, 1384.
<https://www.iranicaonline.org/articles/art-in-iran-ix-safavid/>
- Welch, Stuart Cary. *A King's Book of Kings: The Shah-nameh of Shah Tahmasp*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1976.
- Welch, Stuart Cary. *Nakaşı-yı İrani: Nüşhenigari Ahd-ı Safevi*. çev. Ahmed Rıza Taga. Tahran: Farhangestan-i Honar, 1389.
- Yusefî, Hasan vd. "Explaining the Position of Qazvin School Monographs in Iranian Painting". *Journal of Iranian Studies* 23/45 (Haziran 2024), 447-467. <https://doi.org/10.22103/jis.2023.20857.2434>
- Zebanran, Mesud. "Mekteb-ı Negargeryi Kazvin". 1395. Erişim 13 Kasım 2025.
<http://www.cgie.org.ir/fa/news/154411/>
- Zeylayi, Negar. "Mekteb-ı Tebriz". *Daneshnameh-ye Cihan-ı İslam*. C. 6, 1393.

13.Bölüm

İspanya Basınında 1875 Hersek İsyanı'nın Başlangıcı

Tufan TURAN*

Giriş

Son dönemlerde özellikle Filistin meselesi ile ilgili faaliyetleri ve açıklamaları ile Avrupa'da ön plana çıkan İspanya'nın bu tutumunun kökenleri aslında oldukça eskilere dayanmaktadır. Günümüzde hümanist bir politika izleyen İspanya'da, aslında bu politikanın kökenleri Katolik Krallar olarak adlandırılan Kastilya Kraliçesi I. Isabel ile Aragon Kralı II. Fernando dönemlerindeki uygulamalara dayanmaktadır. Katolik Krallar, Amerika keşifleri sırasında esir edilen ve köle pazarlarında satılmakta olan Kızılderililer ile ilgili 20 Haziran 1500 tarihli kararnamesinde, keşfedilen bölgelerdeki halkların esir edilmesini ve köle olarak satılmasını yasaklamış ve daha önceden köleleştirilenlerin serbest bırakılmasını emretmişlerdir¹. O dönem için oldukça cesur bir karar alan Katolik Krallar, köleliğin kaldırılması konusunda da öncü bir tavır sergilemişlerdir.

Osmanlı Devleti ile İspanya, kuruluş, gelişme ve gerileme süreçlerini eşzamanlı olarak yaşamış ve benzer süreçleri aynı zamanlarda gerçekleştirmiş² iki devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. İspanya, Kral I. Carlos'un Kutsal Roma Germen İmparatoru olmasının ardından, Orta Avrupa ve Akdeniz'de Osmanlı Devleti ile mücadele içerisine girmiş ve uzun bir savaş döneminin ardından 1581'de iki ülke arasında ateşkes imzalanmıştır. Ateşkesin ardından bir barış anlaşması imzalanamamasına rağmen iki ülke de ateşkes hükümlerine sadık kalmaya devam etmişlerdir. İki asırlık bir ateşkes döneminin ardından imzalanan 14 Eylül 1782 tarihli Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması³ ile Osmanlı Devleti ile İspanya arasında dostane ilişkiler kurulmuştur. İki ülke arasındaki dostluk 19. yüzyılda artarak devam etmiş ve İspanya, Osmanlı Devleti'nin iyi dostlarından biri haline gelmiştir.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, tturan@sakarya.edu.tr, ORCID: 0009-0006-5818-377X.

¹ *Colección de Documentos Inéditos relativos al descubrimiento, conquista, y colonización de las posesiones españolas en América y Oceanía* (Madrid: Kültür Bakanlığı, 1864), 38/439-440.

² Muzaffer Arıkan, "XIV- XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23/ 3-4 (Ankara, 1968), 239-256.

³ Antlaşmanın Osmanlıca metni için bkz. *Archivo General de la Administracion (AGA)*, A.EXT., 54/3339-5 (EK-1). Antlaşmanın İspanyolca metni için bkz. *AGA*, A. EXT., 54/3339-11 (EK-2).

Barış antlaşması imzalandıktan sonra İspanya basını, yeni dost devlet olan Osmanlı Devleti ile ilgili yoğun bir haber yayınına başlamış ve bu yeni dostu İspanya halkına tanıtmaya çalışmıştır. Bu yakın takip sırasında Osmanlı Devleti'nde yaşanan önemli gelişmeler ayrıntılı şekilde incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bu çalışmada, İspanya basınında 1875 Hersek İsyanı'nın başlangıcı konusunda neler yazıldığı ve olayların nasıl değerlendirildiği incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan gazete haberleri, İspanya Milli Kütüphanesi ve İspanya Kültür Bakanlığı bünyelerinde bulunan iki gazete arşivinde yapılan taramalarda tespit edilmiş ve tercümeleri yapılarak metne işlenmiştir.

1. Hersek İsyanı

Hersek'in Nevesin kasabasında, askerlik ücreti ve ağnam vergisi oranlarının yüksekliğini gerekçe göstererek 1874-75 kış aylarında 160 Nevesinlinin Karadağ'a sığınması ile başlayan olaylar, Karadağ Prensi Nikola, Rus konsolosluğu ve Panslavist örgütlerin⁴ olaya dahil olmaları sonucunda bir isyan hazırlığına dönüşmüştür⁵. Karadağ'a iltica eden Nevesinliler, başlangıçta sadece Osmanlı idarecilerine seslerini duyurmak isterlerken, Karadağ'da bulundukları süre içerisinde Slav derneklerinin tahrik ve kışkırtmalarıyla birlikte isyan etmeyi düşünmeye başlamışlardır. Rusya'nın desteklediği Panslavist örgütlerin yanı sıra Avusturya imparatorları da Doğu Avrupa'daki Slav halklarını Osmanlılara karşı isyan etmeye teşvik ediyorlar, onlara silah ve para gibi maddi yardımlarda da bulunuyorlardı⁶.

Prens Nikola ve İstanbul'daki Rusya elçisi General İgnatiyev'in çabaları sonucunda, Sadrazam Esad Paşa, Karadağ'a iltica etmiş olan Nevesinlileri affetmiş ve kasabalarına geri dönmelerine izin vermiştir. Ayrıca Bosna Valisi Derviş Paşa'ya da Nevesinlilerin şikayetlerini incelemesi emredilmiştir⁷. Ancak Osmanlı idarecilerinin mültecileri affetmeleri farklı algılanmış ve Nevesinliler,

⁴ Ayşe Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009), 229-230.

⁵ Enver Ziya Karal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2. Baskı, 1977), 7/74; Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* 68-69 (Ankara, 1982), 54; Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyan ve Osmanlı- İngiliz Rekabeti- Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 48; Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 18/18 (Ankara, 2015), 30.

⁶ İsmail Hami Danişmend, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 4/246.

⁷ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 246-247; ; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 74; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 7, Ankara, 1992, 17; Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 246; Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 123; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyaseti)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), 4/91-92.

Esad Paşa'nın tutumunu bir yönetim zaafiyeti olarak görmüştür. Kasabalarına döndüklerinde birer kahraman olarak karşılanan Nevesinliler, Karadağ ve Rusya'nın da kendilerini destekleyeceklerini düşünerek, halkı isyana teşvik etmeye başlamışlardır. 1875 yılı Temmuz ayında kasabada başlatılan isyan hareketi sırasında Osmanlı askerleri ve Müslümanlar öldürülmeye başlanmış, Hristiyan halktan isyana katılmayanlar da evleri yakılarak isyana katılmaya mecbur bırakılmıştır⁸. Nevesinde başlayan bu isyan, 24 Temmuz 1875 tarihinden itibaren büyük bir hareket haline gelmiş ve hızla yayılarak 1876 yılında Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ı da içerisine almıştır⁹.

Osmanlı idarecilerinin bölgedeki tavrı nedeniyle isyanın hızla gelişmesinin önüne geçilememiştir. Nitekim Derviş Paşa, Nevesinlilere direkt müdahale etmemiş, merkezî idareden görüş istemiş ancak Sadrazam Esad Paşa buradaki olayları önemsiz görmüştür¹⁰. Osmanlı idarecilerinin isyan hareketini ciddiye almamalarına rağmen, Avusturya ve Rusya, bölgede kendi çıkarlarını etkileyebilecek olan bu olayların yayılımını engellemek için harekete geçmişlerdir. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Gyula Andrassy ve Rusya Dışişleri Bakanı Prens Alexander Gorçakof, Osmanlı yönetimi nezdinde harekete geçerek, isyancıların dinlenerek sorunlarının çözülmesini talep etmişlerdir. Osmanlı tarafı bu talebi olumlu karşılarsa da bu kez isyancıların muhtariyet talepleri ile karşı karşıya kalmışlardır¹¹.

Esad Paşa, Hersek'teki olayları yatıştırmak için nasihatçiler göndermiş ancak bu girişim de başarısız olunca, Derviş Paşa kumandasında 40 bin kişilik bir orduyu isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Ancak Osmanlı komutanları gerilla savaşı yapan asilere karşı bir başarı sağlayamamışlardır¹². Bu başarısızlıklar bir taraftan isyanın daha geniş bir alana yayılmasını sağlarken diğer taraftan da Avrupa devletlerinin isyancılara destek vermesiyle sonuçlanmıştır.

⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 74-75.

⁹ Vahid Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Emre Yayınları, 1999), 9/75. Kaynaklarda isyan hareketinin başlangıç tarihi 24 Temmuz 1875 olarak verilmektedir. Ancak Nicolae Jorga bu tarihi 31 Temmuz 1875 olarak ve İ. Hami Danişmend ise 13 Nisan 1875 olarak vermektedir. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 5/464; Danişmend, a.g.e., s. 247.

¹⁰ Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, ed. Gertrude Elliot (New York: E. P. Dutton & Company 1922), 207; Cevdet Paşa, *Tezahir*, haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1991), 147; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, 18; Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği", 51-52; Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, 246; Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 123-124; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 247; Aksun, *Osmanlı Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyaseti)*, 92; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 75.

¹¹ L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London, 2001, s. 400; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 79-80.

¹² Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 247; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 75-76; Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, 76; Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, 246-247; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 464.

Sultan Abdülaziz'in, 5 Ağustos 1875 tarihli genel affına da asiler itibar etmemişlerdir¹³. Sultan, 26 Ağustos 1875'te isyanın yayılmasına engel olamayan Esad Paşa'yı azlederek yerine Mahmud Nedim Paşa'yı Sadrazam yapmıştır¹⁴. Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Balkanları üzerinde bir hakimiyet mücadelesine girmesinden endişe eden Fransa devreye girerek 20 Ağustos 1875'te 1856 Paris Antlaşmasının imzacı devletlerine birer nota göndermiş ve imzacı devletlerin konsoloslarının bir heyet olarak bölgeye gitmesini ve isyancılara kendilerinin bu isyanı desteklemeyeceğini bildirerek, isyanı sonlandırmalarını istemelerini teklif etmiştir. Fransa'nın bu girişimi sonrasında, büyük devletler, isyanın Osmanlı Hükümeti ile isyancılar arasında çözümlenmesine karar vermişlerdir¹⁵.

Avrupa devletlerinin konsolosları Fransa'nın teklifi çerçevesinde Mostar'a giderek, isyancıların silah bırakmalarını sağlamaya çalışmışlar, ancak isyancılar muhtariyet yönetimi taleplerinde ısrarcı olmuşlardır. Talepleri kabul edilmeyince de katliamlara başlamışlardır¹⁶. Sultan Abdülaziz'in 20 Eylül 1875, 2 Ekim 1875 ve 12 Aralık 1875 tarihli fermanları ile isyancıların şikayetleri giderilmeye çalışılmış olsa da isyancılar bu fermanları da birer zafiyet olarak değerlendirerek isyanı sürdürmüşlerdir¹⁷. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin idari düzenlemeleri, diğer taraftan Avrupa devletlerinin olası bir savaşı önlemek için giriştikleri diplomatik mücadele, isyanı bastırmak konusunda başarıya ulaşamamış ve bu başarısızlık neticesinde de Osmanlı Devleti, önce Karadağ ve Sırbistan ile savaşmak zorunda kalmış, ardından Mayıs 1876'da Bulgarların isyanı ve neticesinde de 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile birlikte Balkanlar bir yangın yerine dönmüştür. Hersek'te çıkan bu isyan sonucunda, Osmanlı Devleti, Balkanlardaki topraklarından büyük ölçüde çekilmek zorunda kalmıştır.

¹³ Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği", 54; Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, 247.

¹⁴ Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, 75; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 464; Zerrin Olaş, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 6.

¹⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 249; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, 18; Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 4/3180.

¹⁶ *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, 18-19; Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, 258; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 249; Olaş, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*, 8.

¹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 80-81; Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği", 78-79; Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, 259-260; Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 124-125; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 464-465; Olaş, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*, 8-9.

2. İspanya Basınında Hersek İsyanı

Her ne kadar Hersek İsyanı'nın 24 Temmuz 1875 tarihinde başladığı ifade edilse de gerek İspanya gerekse Avrupa basınının öncesinde yaşanan olayları da isyan olarak nitelendirdiği ve bu konuda haberler yayınladıkları görülmektedir. İspanya basınında Hersek İsyanı ile ilgili haberlerin 13 Temmuz'dan itibaren yayınlanmaya başladığı görülmektedir. 13 Temmuz'daki ilk haberde, Hersek'te bir hareketlenme olduğu ancak nedeninin bilinmediği, Derviş Paşa kumandasında bir birliğin isyancıları kontrol altına almak için gönderildiği ve bu sırada da Avusturya'ya ait iki birliğin sınırda beklediği belirtilmiştir¹⁸. Ertesi gün Viyana kaynaklı haberlerde, Hersek eyaletinde, Türklerin vergilerini ödeyemeyen 20 kişiyi cezalandırması nedeniyle bir ayaklanma çıkmasından korkulduğu ve şehirdeki zenginlerin göç ettikleri ifade edilmektedir¹⁹. 15 Temmuz'da yine Viyana kaynaklı olarak, Hersek'te yaşanan olayların vergi bahane edilerek köylerde yaşanan münferit meseleler olduğu ve önemli bir durum olmasa bile Avusturya'nın isyancıların yardım almasını engellemek ve sınırlarını korumak amacıyla sınırda birliklerini beklettiği bildirilmektedir²⁰. İlk haberlerin genellikle Viyana kaynaklı olduğu ve yaşanan olayları küçük hadiseler olarak göstermeye çalıştığı görülmektedir.

İstanbul kaynaklı ilk haber ise 20 Temmuz'da La Epoca, El Imparcial ve La Espanya Catolica gazetelerinde yayınlanmıştır. Haberde, Türk hükümetinin isyancı Hristiyanlarla bir anlaşma sağlamak için Hersek'e gönderdiği komisyonun hiçbir sonuç elde edemediği ve komisyonun Hersek'teki olayların yatıştırılması için asker gönderilmesini ve baskıcı tedbirler alınmasını talep ettikleri bildirilmiştir²¹. Aynı tarihli El Globo gazetesinde yer alan diğer bir haberde, Karadağ'ın sakin olduğu ve Prens Nikola'nın Karadağlıların Hersek'teki olaylara karışmasını engellemekte kararlı olduğu belirtilmiştir. Gazetede yer alan İstanbul kaynaklı diğer bir haberde, Hersek'teki hareketin birçok farklı bölgeye yayılmaya başladığı ancak henüz ciddi bir olay yaşanmadığı belirtilmektedir. İstanbul Hükümeti'nin bölgeye özel bir komisyon göndererek isyancıların iddialarını araştırmaya karar verdiği de haberde aktarılmaktadır²².

İspanya basınında 20 Temmuz'a kadarki haberlerde genellikle Hersek'te yaşanan olaylar yorumsuz bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. 20 Temmuz 1875 tarihli La Iberia haberinde, olaylara dair ilk yorum görülmektedir. Haberde, Hersek halkının bu hareketi ilk kez yapmadıkları, daha önceden de defalarca isyana kalkıştıkları, Hristiyan ulusların Hersek'teki Hristiyanları desteklemek

¹⁸ Irurac Bat, 13 Temmuz 1875, 1.

¹⁹ El Siglo Futuro, 14 Temmuz 1875, 3; La Epoca, 14 Temmuz 1875, 3.

²⁰ El Globo, 17 Temmuz 1875, 2.

²¹ La Epoca, 20 Temmuz 1875, 3; La España Catolica, 20 Temmuz 1875, 3; El Imparcial, 20 Temmuz 1875, 2.

²² El Globo, 20 Temmuz 1875, 2.

için menfaatleri doğrultusunda harekete geçeceklerine kesin gözüyle bakıldığı ve Sultan'ın da tebaasını korumak ve desteklemek için gerekli tedbirleri almasının beklendiği ifade edilmiştir²³.

21 Temmuz 1875 tarihli haberlerde, İstanbul Hükümeti'nin Hersek'teki isyancı Hristiyanların üzerine önemli miktarda birlik sevk ettiği²⁴, bu birliklerin isyancılar tarafından mağlup edildiği, isyanın hızla yayılmaya başladığı ve hükümetin Bosna'daki yerel birlikleri de isyanı bastırmakla görevlendirdiği belirtilmektedir²⁵. Ayrıca isyancıların Gasgo, Nevesin ve Stolatz kasabalarını işgal ettikleri ve bölgeden 1800 ailenin Hırvatistan, Sırbistan, Dalmaçya ve Karadağ'a kaçtığı belirtilmektedir²⁶. Aynı haberi ertesi gün aktaran El Imparcial gazetesindeki haberde, Alman gazetelerinin Hersek'in Avusturya'ya ilhak edilmesini talep ettikleri de bildirilmekteydi²⁷. Bu haberler Viyana ve Belgrad kaynaklı haberlerdir.

İstanbul'dan gelen haberler de isyanın kontrol altına alınamadığını ortaya koymaktaydı. Buna göre, isyan eden Hristiyanların yanına gönderilen komisyon üyeleri, görevlerini yerine getirememişlerdi. İsyancılar, Mostar ile Avusturya sınırı arasında yayılan büyük bir ayaklanma başlatmışlar ve davalarını benimsemeyenleri ölüm veya yakma tehdidiyle sindirmişlerdi. Aralarında Karadağlılar ve bazı Müslümanlar da vardı. Komisyon üyeleri, yeni bir uzlaşma girişiminin yararsız olacağı ve asker gönderilmesi gerektiği görüşündeydi²⁸.

23 Temmuz tarihli haberde, isyanın Hersek'in güneyine yayıldığı, isyancıların sükunetini koruyan Hristiyan halkı saflarına katmak için şiddete başvurduğu ve aralarında bazı Karadağlılar ve Müslümanların da olduğunu söylendiği bildirilmektedir²⁹. Aynı tarihli diğer bir haberde, Hersek'teki olayların önemsiz olarak gösterilmeye çalışıldığı, artık Hersek'ten telgraf alınamadığı için güvenilir bilgi elde etmenin zor olduğu ancak isyanın yayılmaya başladığı konusundaki haberlerin gerçeği yansıttığı belirtilmiştir. Haberde, Mostar'daki Müslümanlara mühimmat dağıtıldığı ve Hristiyanların günlük kesimlere kaçtığı, Sırların ve Dalmaçyalıların isyana destek verdikleri ve isyancılara silah sağladıkları, gerçekleşen bir çatışmada 60 Türk'ün öldüğü ve Selim Paşa'nın da yaralandığına dair abartılı haberler yayınlandığı ifade edilmektedir³⁰. Haberde, Hersek isyanı

²³ La Iberia, 20 Temmuz 1875, 3.

²⁴ El Diario Español, 21 Temmuz 1875, 3; La España Catolica, 21 Temmuz 1875, 3; Gibraltar chronicle and commercial intelligencer, 21 Temmuz 1875, 4; La Iberia, 21 Temmuz 1875, 3; El Imparcial, 21 Temmuz 1875, 2.

²⁵ La Epoca, 21 Temmuz 1875, 3; Gibraltar Chronicle and Commercial Intelligencer, 24 Temmuz 1875, 4.

²⁶ El Globo, 21 Temmuz 1875, 2.

²⁷ El Imparcial, 22 Temmuz 1875, 2; Diario Oficial de Avisos de Madrid, 23 Temmuz 1875, 4.

²⁸ La Epoca, 22 Temmuz 1875, 3.

²⁹ La Iberia, 23 Temmuz 1875, 3.

³⁰ La Epoca, 23 Temmuz 1875, 3.

ile ilgili yaşanan dezenformasyonun vurgulandığı ve yayınlanan haberler vasıtasıyla isyanın başarılı olduğuna dair propaganda yapıldığı üzerinde durulmaktadır.

24 Temmuz tarihli haberde, Hersek isyanının ciddi bir boyut kazandığı, uzlaşma girişimlerinin başarısızlığa uğradığı, Türklerin bir an önce ordu sevk ederek isyanı bastırmak istediği belirtilmektedir. Aksi halde isyan, bir Slav meselesi haline dönüşecekti. Böyle bir durumda Avusturya, daha önceden Balkanlar üzerinde elde ettiği avantajları kaybedecek ve Ruslar bölgede daha aktif olarak bölgedeki eski nüfuzunu yeniden sağlayacaktı³¹. 25 Temmuz tarihli bir haberde de Türklerin Sarayevo'daki iki birliğini Mostar'a soktuğu, Nevesin yakınlarındaki bir çatışmadan sonra bölgedeki Hristiyan köylerine silah bırakmaları konusunda ikna girişiminde bulunulduğu ancak bunda başarı sağlanamadığı belirtilmiştir. Haberde, Hristiyan köylülerin hareketinin küçük ve önemsiz gösterilmeye çalışıldığı ancak isyanın ciddi bir hal aldığı da aktarılmaktadır³².

25 Temmuz tarihinde isyanın artık daha ciddi bir boyuta ulaştığının belirtildiği La Iberia haberinde, ayaklanmaların başlangıçta sonuçsuz birer gösteri olduğu ancak gelinen noktada büyük güçlerin arabuluculuk yapmasını gerektirebilecek gerçek bir ayaklanmaya dönüştüğü ifade edilmektedir. Bazı ülkeler iyi niyetli çabalarla bölgedeki hoşnutsuzluğu gidermek veya en azından bu hoşnutsuzluğun altında yatan nedenleri ortadan kaldırmak isteyebilirler. Sırbistan, Karadağ, Dalmaçya ve Bosna arasındaki Hersek'in Hristiyan halkı, önceden birkaç kez durumlarını iyileştirmek için harekete geçmiş olsalar da bu denli büyük bir tepkiyi ilk kez göstermişlerdir. Aynı kökenden gelen ve refah içerisinde yaşayan Sırları kıskanan Hersek halkı, ayaklanmanın başlangıcında Dalmaçya'ya göç etmek istemişlerdir. Ancak Avusturya hükümeti sınıra asker yığarak buna engel olmuş ve Türkiye ile arasında yeni bir sorunun ortaya çıkmasını engellemiştir. Bunun üzerine hoşnutsuz Hersek halkı, daha saldırgan bir tutum sergilemeye başlamış, uzlaşma için gelen Osmanlı heyetiyle her türlü anlaşmayı reddetmişler ve Türklere askeri tedbirler almak dışında çare bırakmamışlardır. Türklerin bölgeye asker sevkinden itibaren de şehirden telgrafların kesildiği ancak alınan duyumlara göre isyanın iyice güçlendiği ve Hristiyanların birleşerek silahlandıkları, "Yaşasın Hırvatistan Kralı Franz Joseph" sloganları atarak Avusturya'ya bağlanma niyetinde olduklarını açık ettikleri de haberde belirtilmiştir. Haberde, Hersek'te yaşanan olayların ciddi komplikasyonlara yol açmasının beklenmediği ve Doğu'daki Hristiyanlarla ilişkili bir mesele olduğu için bazı çevrelerde bu isyanın endişe ile karşılanmasının normal olduğu vurgulanmaktadır³³.

³¹ La Epoca, 24 Temmuz 1875, 3; La Iberia, 24 Temmuz 1875, 3.

³² La Epoca, 25 Temmuz 1875, 3.

³³ La Iberia, 25 Temmuz 1875, 2.

27 Temmuz tarihli haberde, Bosna'nın 800.000 ve Hersek'in 400.000 kişilik nüfuslarına rağmen Avrupa medeniyetinin gerisinde kalmış topluluklar olduğu ve bu kronik isyanların sebebinin de bu geri kalmışlık olduğu ifade edilmektedir. Haberde, aslında kuzeyin üç devletinin Türkiye'de statükonun korunması konusunda anlaştıkları, sınırlarında savaş istemedikleri, Sultan'a vergi bağıyla bağlı bölgelerde hükümetleri devirmeye yönelik veya Babıali'ye karşı hareketleri engellemek için Sultan'ın talep etmesi durumunda ortak mücadele ederek isyanları bastırmaya karar verdikleri ve bu nedenle de isyanın başarıya ulaşmasının mümkün görülmediği ifade edilmektedir³⁴.

Sırbistan ve Karadağ, isyana karşı mutlak tarafsızlıklarını koruyorlardı ve o bölgede bir sorun çıkması beklenmiyordu. Avusturya da Hersek'in Avusturya'ya ilhak edilmesi yönündeki talepleri reddederek, bölgedeki sorunların ancak Türkiye ile işbirliği içerisinde çözümlenebileceğini bildirdiği de söyleniyordu³⁵. Temmuz sonuna yaklaşıldığında olayların daha ciddi bir hal albaya başladığı sıralarda La Iberia gazetesinde yer alan yorumda durum net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Haberde, Babıali'nin başlangıçta sert tedbirler almaması nedeniyle olayların ciddi bir seviyeye yükseldiği, Türk tarafının bu tutumuna karşılık isyancılara komşu Hristiyan devletlerin sempati ile baktıkları, Dalmaçya'da isyancılar için bağış kampanyası başlatıldığı ve nihai olarak Sırbistan ve Karadağ prenslerinin halkın baskısına dayanamayarak Hersek halkını desteklemek zorunda kalacakları ifade edilmektedir³⁶.

30 Temmuz tarihli haberde, Türkiye'nin henüz etkili bir şekilde harekete geçemediği ve isyana neden olan sebeplerin sürekli bir kargaşa kaynağı olmaya devam edecek olması nedeniyle isyanı bastırsa bile halkı yatıştırmasının çok zor olduğu ifade edilmektedir. Haberde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimde kademeli olarak reformlar yapmaya başladığı ancak bölgenin uzun yıllardır federal devlet statüsünde bırakılmış olması nedeniyle bölgedeki beylerin köylüler üzerinde eşsiz bir tiranlık uygulamalarının engellenemediği belirtilmiştir. Türk hükümeti açısından Müslümanların üstünlüğünü korumak ve doğu illerinde parçalanmayı önlemek için bu sistem uygundu. Ancak Hersek bölgesinde tam tersi bir etki yaratmıştı. Toprak verimsizdi ve Hristiyan tebaa, hükümetin ve beylerin talep ettikleri çifte vergiyi ödeyebilecek kadar üretim yapamamaktaydı. Bu nedenle de bölgede sorunlar bitmiyordu. Bu durum sürdürülebilir değildi. Hristiyan uluslar görev, çıkar ve insanlık adına bu duruma müdahale etmek zorunda kalacaklar ve er ya da geç, İngiltere'nin onayı olsun ya da olmasın,

³⁴ La Epoca, 27 Temmuz 1875, 3.

³⁵ La Iberia, 28 Temmuz 1875, 3; El Imparcial, 28 Temmuz 1875, 2; Diario oficial de avisos de Madrid. 29 Temmuz 1875, 4.

³⁶ La Iberia, 29 Temmuz 1875, 3.

Doğu'da Hristiyanların çıkarları çerçevesinde bir çözüm aranacaktı. Eğer Osmanlı İmparatorluğu, geçici çözümleri bir kenara bırakıp insani bir çözüm geliştirebilirse, Avrupa siyasetinde gerçekten önemli bir yer edinecekti³⁷.

Temmuz sonuna gelindiğinde, Hersek'teki olayların yatışmak yerine iyice alevlendiği, Türk kuvvetlerinin yenilgiye uğradığı Kreskova savaşından sonra Babıali'nin isyanın hızlı ve kolay bir şekilde biteceğine inancının kalmadığı ve 3 gün içerisinde silah bırakılması durumunda genel af ilan edileceğini bildirdiği aktarılmaktadır. Prag gazetelerine inanılacak olursa, Türkler, bölgedeki çatışmalarda 232 adam kaybetmişlerdi³⁸.

İspanya basınında çok sık görülmesi de, Hersek isyanı ile ilgili Türkiye aleyhine haberlere de rastlanmaktaydı. Bunlardan birine göre, Hersek'in sahne olduğu mücadele, Avusturya'nın kayıtsızlığına rağmen, geçici, tesadüfi veya keyfi bir mücadele değildi. Nedeni daha derindi ve bu Türk eyaleti ilk kez kanlı felaketlerin sahnesi olmuyordu. Nüfusun çoğunluğu Sırp kökenli ve Hristiyan'dı. Mülkiyet ise Türklerin elindeydi. Sırplar, bedenlerini ve ruhlarını Müslüman boyunduruğundan kurtarmak için hiçbir fırsatı kaçırmazlardı. Bu nedenle, ayaklanmalar birbirini takip ediyor ve cesurlar inatçılarla savaşıyordu. Şimdi bu mutsuz halk, Dalmaçya'ya girmek için çaresiz çabalar göstererek göç etmek istiyor ancak Avusturya Hükümeti, insanlık ve dinin yerine çıkarlarını öncelikli tutarak bunu engelliyordu. Hristiyan uluslar, Hersek'te ezilen kardeşlerinin acılarını hafifletmek için nüfuzlarını ve güçlerini kullanmalıydılar. Onlar, galip gelenlerin yeniden canlanacağı ve mağlup olanların gelecekteki toplumların kaosuna tanık olacağı büyük davanın askerleridir³⁹.

Ağustos ayında verilen haberlerde, isyancılarla Türkler arasındaki çatışmalara dair bilgiler verilmiştir. Türk birliklerinin bazı şehirleri ele geçirerek yaktıkları ancak isyancıların hedeflerinden asla vazgeçmeyeceklerine dair bilgiler bulunmaktadır. 4 Ağustos'ta yayınlanan bir haberde ise isyancıların büyük bir kısmının silahlarını bıraktığı belirtilmektedir⁴⁰. Aynı tarihli diğer bir haberde, bu çelişkiden bahsedilmektedir. İsyancıların direnişi ciddi bir şekilde organize edemedikleri için silahlarını bırakmaya meyilli oldukları yönündeki haberlerin henüz doğrulanmadığı, diğer taraftan da isyanın yayılarak devam ettiği ve isyancıların daha önce birkaç kez aldatıldıklarını düşündükleri için Türk hükümetinin gönderdiği komisyon üyelerini dinlemeyi reddettiklerine dair haberler yayınlandığı ifade edilmiştir. Haberde, isyancıların isyana katılmamış olan köyleri de isyana teşvik etmeye çalıştıkları belirtilmiştir. Haberde, Türk

³⁷ La Iberia, 30 Temmuz 1875, 3.

³⁸ El Imparcial, 31 Temmuz 1875, 3.

³⁹ La Raza Latina, 31 Temmuz 1875, 3.

⁴⁰ La Epoca, 4 Ağustos 1875, 3.

hükümetinin isyanı bir an önce bastırması gerektiği, aksi halde daha büyük sorunlarla karşı karşıya kalmasının kaçınılmaz olduğu da vurgulanmaktadır⁴¹.

Sonuç

İspanya basınında Hersek isyanının patlak vermesi ve yayılması ile ilgili haberler genel olarak değerlendirildiğinde, İspanyolların başlangıçta isyanın asla başarıya ulaşamayacak bir hareket olarak gördükleri ortaya çıkmaktadır. İspanyollar, isyanın patlak vermesini tamamen Osmanlı Devleti'nin yönetim zafiyeti olarak değerlendirmiş ve gerekli tedbirlerin zamanında alınmayışı nedeniyle küçük bir hareketin büyük bir isyana dönüştüğü yorumları yapmışlardır. Bununla birlikte, isyanın başlangıcından itibaren de bu sorunun uluslararası bir sorun haline geleceğini tahmin eden İspanyollar, Karadağ ve Sırbistan'ın bu soruna kayıtsız kalamayarak Osmanlı Devleti ile mücadele içerisine girmek zorunda kalacaklarını ve büyük Avrupa devletlerinin de neticede bu isyanı desteklemek durumunda kalacaklarını ifade etmişlerdir.

İspanyollar, büyük devletlerin arabuluculuk faaliyetlerinin isyancılar tarafından reddedilmesini eleştirmişler ve bu süreçte de Türk hükümetinin bir an önce isyanı bastırması gerektiğini aksi halde bu sorunun bir Müslüman-Hristiyan çatışması olarak propaganda malzemesi haline getirileceğini ve bu çerçevede de Osmanlı Devleti'nin zor durumda kalacağını vurgulamışlardır. Yine de İspanya basınında en çok eleştirilen konu, Osmanlı Devleti'nin kendi vilayetindeki bir çiftçi grubun isyanını bastıramamasıydı. İspanya basınına göre, bu durum Osmanlı Devleti'nin oldukça güçsüz durumda olduğunu gözler önüne sermişti ve büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla faaliyete geçmelerine neden olacaktı. Nitekim neticede, önce Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi, ardından Bulgarların isyan etmeleri ve nihai olarak da 1877 yılında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi, İspanya basınında yer alan bu yorumları da halkı çıkarmıştır.

⁴¹ Irurac Bat, 4 Ağustos 1875, 1.

Kaynakça

- Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyaseti)*. 4 Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Archivo General de la Administracion (AGA), A.EXT., 54/3339-5 (EK-1).
- Archivo General de la Administracion AGA, A. EXT., 54/3339-11 (EK-2).
- Arıkan, Muzaffer. "XIV- XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış". *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3 /4 (Ankara, 1968), 239-256.
- Aydın, Mithat. "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 18/18 (Ankara, 2015).
- Aydın, Mithat. *Balkanlar'da İsyan ve Osmanlı- İngiliz Rekabeti- Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Baltalı, Kemal. "1875-1878 Balkan Buhranı". *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* 68-69 (Ankara, 1982).
- Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 7, Ankara, 1992.
- Cevdet Paşa, *Tezahir*. haz. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1991.
- Colección de Documentos Inéditos relativos al descubrimiento, conquista, y colonización de las posesiones españolas en América y Oceanía*. 38 Cilt, Madrid: Kültür Bakanlığı, 1864.
- Çabuk, Vahid. *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*. 9 Cilt, İstanbul: Emre Yayınları, 1999.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 Cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Diario Oficial de Avisos de Madrid, 23 Temmuz 1875, 4.
- Diario oficial de avisos de Madrid. 29 Temmuz 1875, 4.
- El Diario Español, 21 Temmuz 1875, 3.
- El Globo, 17 Temmuz 1875, 2.
- El Globo, 20 Temmuz 1875, 2.
- El Globo, 21 Temmuz 1875, 2.
- El Imparcial, 21 Temmuz 1875, 2.
- El Imparcial, 22 Temmuz 1875, 2.
- El Imparcial, 28 Temmuz 1875, 2.
- El Imparcial, 31 Temmuz 1875, 3.
- El Siglo Futuro, 14 Temmuz 1875, 3.

- La Epoca, 14 Temmuz 1875, 3.
- Elliot, Sir Henry. *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*. ed. Gertrude Elliot, New York: E. P. Dutton & Company, 1922.
- Gibraltar Chronicle and Commercial Intelligencer. 24 Temmuz 1875, 4.
- Gibraltar chronicle and commercial intelligencer. 21 Temmuz 1875, 4.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Irurac Bat, 13 Temmuz 1875, 1.
- Irurac Bat, 4 Ağustos 1875, 1.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Nilüfer Epçeli, 5 Cilt, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 7 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2. Baskı, 1977.
- La Epoca, 20 Temmuz 1875, 3.
- La España Catolica, 20 Temmuz 1875 3.
- El Imparcial, 20 Temmuz 1875, 2.
- La Epoca, 21 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 22 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 23 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 24 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 25 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 27 Temmuz 1875, 3.
- La Epoca, 4 Ağustos 1875, 3.
- La España Catolica, 21 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 20 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 21 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 23 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 24 Temmuz 1875, s. 3.
- La Iberia, 25 Temmuz 1875, s. 2.
- La Iberia, 28 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 29 Temmuz 1875, 3.
- La Iberia, 30 Temmuz 1875, 3.
- La Raza Latina, 31 Temmuz 1875, 3.
- Olaş, Zerrin. *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*. Sakarya: Sakarya, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Özkan, Ayşe. *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

- Özkan, Ayşe. *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Sertoğlu, Midhat. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*. 4 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Stavrianos, L. S. *The Balkans Since 1453*. London: Hurst & Company, 200.

